فصوصِ اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی

مکتبۃ البشریٰ
کراچی - پاکستان

فصول اکبری

تالیف

شیخ علی اکبر بن علی حسینی رحمه الله

طبعة جديدة مصححة ملونة

مکتبة البشریٰ
للطباعة والنشر

اسم الكتاب : فصول اكبرى
عدد الصفحات : 144
السعر :-/65 روبية
الطبعة الأولى : سنة ١٤٣٢هـ/ سنة ٢٠١١ء
اسم الناشر : مكتبة البشرى
جمعية شودهري محمد علي الخيرية (مسجّلة)
Z-3، اوورسيز بنكلوز، جلستان جوهر، كراتشي. باكستان
الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738
الفاكس : +92-21-34023113
الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk
www.ibnabbasaisha.edu.pk
البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : **مكتبة البشرىٰ**، كراتشي. باكستان 2196170-321-92+
مكتبة الحرمين، اردو بازار، لاهور. 4399313-321-92+
المصباح، ١٦ – اردو بازار، لاهور. 7124656,7223210-42-92+
بك لينڈ، سٹي پلازه كالج روڈ، راولپنڈى. 5773341,5557926-51-92+
دار الإخلاص، نزد قصه خوانى بازار، پشاور. 2567539-91-92+
مكتبة رشيدية، سركي روڈ، كوئٹه. 7825484-333-92+

وأيضًا يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

موضوع صفحہ

مقدمہ

خطبہ ۵
کلمات عرب، فعل ٦
فعل ماضی ۷
معروف ومجہول ۸
اوزان فعل، حرف اصلی وزائد ۹
اوزان صیغ، معروف ومجہول ۱۰
اثبات فعل ماضی معروف ۱۱
اثبات فعل مضارع معروف ۱۲
فعل مضارع نفی بہ "لن" ۱۳
فعل مضارع مسمّٰی بنفی جحد ۱٤
فعل مضارع بانون ثقیلہ ۱٤
فعل مضارع بانون خفیفہ ۱۵
لائے نہی ولام امر ۱٦
امر، صیغ امر ۱۷
مبنی ومعرب، مبنی اصل ۱۸
اقسام سہ گانہ اسم، مصدر ۱۹
انواع جامد ۲۰
مصدر فعل ثلاثی مجرد ۲۱
اوزان اکثریہ ۲۱
اوزان نادرہ ومبالغہ ۲۲
اسم مشتق ۲۳
اسم فاعل ۲۳
اسم مفعول ۲٤
اسم ظرف ۲۵
صفت مشبہ ۲۵
اسم ثلاثی مجرد، اوزان اسم ۲٦
اسم رباعی مجرد، اوزان اسم ۲۷
ثلاثی ورباعی، ثلاثی مجرد ۲۸

موضوع صفحہ
ابواب ثلاثی مجرد ۲۹
باب اول ۳۰
باب دوم ۳۰
باب سوم ۳۱
باب چہارم ۳۱
باب پنجم ۳۱
باب ششم ۳۱
ابواب رباعی مجرد ۳۲
ابواب رباعی مزید فیہ ۳۳
باب اول ۳۳
باب دوم ۳٤
باب سوم ۳٤
ثلاثی مزید، اقسام مطلق ۳٤
ابواب باہمزہ وصل ۳۵
باب اول ۳۵
باب دوم ۳۵
باب سوم ۳۵
باب چہارم ۳٦
باب پنجم ۳٦
باب ششم ۳٦
باب ہفتم ۳۷
ابواب بے ہمزہ وصل ۳۷
باب اول ۳۷
باب دوم ۳۸
باب سوم ۳۸
باب چہارم ۳۹
باب پنجم ۳۹
ابواب ملحق بہ رباعی ٤۰
باب اول ٤۰

موضوع صفحہ
باب دوم ٤۱
باب سوم ٤۱
باب چہارم ٤۱
باب پنجم ٤۱
باب ششم ٤۱
باب ہفتم ٤۱
ابواب ملحق بہ رباعی مزید ٤۲
باب اول ٤۲
باب دوم ٤۲
باب سوم ٤۳
باب چہارم ٤۳
باب پنجم ٤۳
باب ششم ٤۳
باب ہفتم ٤۳
ملحق بہ "احرنجم" ٤٤
باب اول ٤٤
باب دوم ٤٤

خاصیات ابواب

باب نصر ٤۵
ضرب ٤٦
حسب ٤۷
إفعال ٤۷
تفعیل ٤۹
تفعل ۵۱
مفاعلة ۵۲
تفاعل ۵۲
افتعال ۵۳
استفعال ۵۳
انفعال ۵٤

موضوع	صفحہ
افعیعال	٥٤
چہار اقسام	٥٥
صحیح، مہموز، معتل	٥٥
مثال، اجوف، ناقص	٥٦
مضاعف	٥٧
مضاعف ثلاثی ورباعی	٥٧
وجوہ تخفیف لفظ	٥٨
اسکان وتحریک	٥٨
اصول مہموز	٥٩
قانون بیر وآمن	٥٩
قانون جاء وأئمة	٦٠
قانون مير وحوت	٦١
اصول معتل	٦٢
أحود وإشاح وأدؤر	٦٢
قانون محاريب وقوول	٦٣
قانون أواصل وأول	٦٤
قانون قيل وبيع	٦٥
قانون قيم وقيام	٦٦
قانون قائل وبائع	٦٧
قانون يدعي	٦٨
قانون تلق وأدل	٦٩
قانون تقوى ودنيا	٧٠
اصول مضاعف	٧١
قانون مد	٧١
قانون هر	٧٢
شروط ادغام	٧٣
مخارج حروف	٧٤
مخرج حلق	٧٤
مخرج لام وراء	٧٥
صفات حروف	٧٦
مجہورہ مہموسہ	٧٦
ادغام متقاربین	٧٧
متقاربین در مخرج یا صفت	٧٧
حروف حلقیہ	٧٨
قانون تائے افتعال	٧٩
قانون خصّم وخِصّم	٨٠
قانون تائے تفعل وتفاعل	٨١
اجتماع ساکنین	٨٢
قانون دواب وخاصة	٨٢
اصل در تحریک ساکن	٨٣
وجوب فتحہ در "مِنْ"	٨٤
وقف	٨٥
وجوہ اسکان آخر	٨٥
وقف عصا ورحی	٨٦
قانون هذا جُزْءٌ	٨٧
قانون إلام وغلامي	٨٨
امالہ	٨٩
موانع امالہ	٩٠
تثنیہ وجمع	٩٢
جمع صحیح	٩٢
جمع قلیل	٩٣
جمع کثیر	٩٤
جمع بواو ونون	١٠٢
جمع بالف وتاء	١٠٣
اسم جنس	١٠٤
تصغیر	١٠٥
تصغیر معرب	١٠٥
تصغیر ترخیم	١٠٩
تصغیر جمع کثیر	١١٠
تصغیر اشارات وموصولات	١١١
نسبت	١١٢
تعریف نسبت	١١٢
قانون طربي وسيدي	١١٣
قانون فتوي	١١٥
قانون سقاية وحولايا	١١٦
قانون عدة وسه	١١٧
قانون مسجدي	١١٨
ابدال وحذف	١١٩
حروف ابدال	١١٩
الف ویاء	١٢٠
واو ومیم ونون	١٢١
ہاء ولام	١٢٢
حروف زوائد	١٢٣
تعریف حروف زوائد	١٢٣
دلیل زیادتی حرف	١٢٤
زیادتی حرف تضعیف	١٢٧
زیادت غالب متعدد	١٢٨
ترجیح بشبہ	١٣٠
تمرین	١٣١
تعریف تمرین	١٣١
بنائے مثل محوي از ضرف	١٣٢
بنائے جحنفل	١٣٣
بنائے اغدودن	١٣٤
قواعد خط	١٣٥
کتابت یاسین	١٣٥
کتابت اضربن	١٣٦
کتابت مؤجل وفئة	١٣٧
کتابت مستهزءون	١٣٨
کتابت فر وبت	١٣٩
کتابت ال	١٤٠
کتابت مائتان	١٤١
کتابت أن ناصبہ	١٤٢

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رَبِّ العَالَمِيْن والعَالِمِيْن..........................

الحمد لله: الف لام نزد زمخشری برائے جنس ست کہ اشارہ کردہ شود بوے سوئے ماہیت مدخول علیہا بدون لحاظ افراد؛ چہ الحمد لله در اصل حمداً لله بود، یعنی مفعول مطلق حمدت فعل محذوف، ہر گاہ فعل را حذف نمودہ، مصدر را قائم مقامش کردند، ومصدر را حکم فعل دادند ای چنانکہ فعل دلالت بر ماہیت بدون ملاحظۂ افراد داشت ہمچنین این مصدر، وجملہ فعلیہ را برائے قصد دوام وثبات کہ مناسب مقام ست اسمیہ نمودند، ونصب حمداً را برفع تغیر دادہ الف لام برآں آوردند، پس حمداً چنانکہ در حالت نصب بر ماہیت دال بود، ہمچنین بعد دخول الف ولام؛ تامزیت فرع بر اصل لازم نیاید.

ونزد اکثرے برائے استغراق است کہ اشارہ کردہ شود بدو بماہیت موجودہ در ضمن جمیع افراد، واین قول انسب مقام ست، ونزد بعضے برائے عہد خارجی ست کہ مشیر بود بفرد معین موجود در خارج معہود میان متکلم ومخاطب، پس مراد ازاں حمد کامل خواہد بود کہ در حدیث آمدہ: الحمد لله أضعاف ما حمده جميع خلقه كما يحبه ويرضاه، و"حمد" مصدر ست بمعنی ستودن، یا اسم مصدر بمعنی ستایش، ولام در "لله" برائے تملیک ست یا تخصیص، و"الله" علم ست برائے ذات واجب الوجود مستجمع جمیع صفات کمال منزہ از نقص وزوال، تعالی شأنه المتعال.

رب العالمين: "رب" صفت مشبہ مضاف بمعمول خود ست. اگر گوئی: پس اضافت لفظی خواہد بود وآں مفید تعریف نیست دریں صورت چگونہ صفت "الله" واقع شود؟ گویم: این وقتے ست کہ صفت بمعنی حال یا استقبال باشد، وانیجا "رب" بمعنی استمرار است، پس اضافت معنوی خواہد بود، چنانکہ گفتہ اند. گویم: "رب" بدل از "الله" است، ونکرہ بدل از معرفہ مے آید، ہاں، نکرہ اگر بدل از معرفہ باشد تخصیص آں ضرور ست، لیکن آں نکرہ اگر من حيث المفهوم بر کثیرین صادق نہ باشد حاجت تخصیص نیست صرّح به الرضي وأبو علي.

ونزد کسانیکہ اضافت مصدر بمعمولش معنویست "رب" مصدر ہم میتواند شد بمعنی اسم فاعل یا بمعنی خود برائے مبالغہ، چون: زید عدل، ودر مذہب کسانیکہ لفظی ست باز حاجت تاویل افتد. و"عالمین" جمع "عالم" بمعنی ماسوی الله ست باعتبار تعدد انواع، وبہ صیغۂ جمع مذکر سالم بنابر تغلیب ذوی العقول بر غیر آں، ودر بعضے "عالمین" را اسم جمع گفتہ اند؛ چہ اگر جمع شود از مفرد خاص باشد؛ زیراکہ "عالمین" برائے ذوی العقول ست، و"عالم" عام، وجمع از مفرد خاص نمی بود، جوابش بیشتر دانستی، كذا في "النوادر" وغیرہ.

العالمين: بکسر لام جمع عالم بمعنی دانا، ومراد ازاں یا عقلاء علی العموم ہستند، یا افراد انسان، بہر کیف این تخصیص بعد تعمیم برائے شرف اہل علم، وترغیب طالبان کہ برائے تحصیل این مرتبہ کوشند ست، وصنعت تجنیس با "عالمین" مفتوح اللام نیز دارد. (نوادر الوصول وغیرہ)

وَ**الصَّلاة** علی **رسُوْله** مُحَمَّد وَّآله أجمعین.

بدان -**علّمك** الله تعالی- که **کلمات عرب** سه قسم ست: **فعل** **واسم وحرف**. **فعل**: **کلمه ایست مبنی** برائے افہام معنی بایکے از ازمنۂ ثلثہ **ماضی** وحال و**مستقبل**، ....

الصلاة: گویند: مشترک لفظے ست، اگر منسوب بخدا بود مراد ازاں رحمت ست، واز نسبت ملائکہ استغفار، واز مؤمنان دعا، واز طیور ووحوش تسبیح، والفش برائے تفخیم بواؤ نوشته میشود. **رسوله**: وآن انسانیست که مبعوث شود باکتاب الٰہی بسوئے خلق برائے تبلیغ احکام. اگر گوئی: این تعریف بر حضرت آدم علیه السلام صادق نمی آید؛ چه مبعوث به خلق نبودند، بلکه خلق بعد شاں بوجود آمد. جوابش آنکه: قول ما: بسوئے خلق متعلق به تبلیغ ست، وآں علت غائیست که مقدم بر فعل باشد. وبریں تعریف وارد میشود که عدد کتب الٰہی یک صد وچہار ست، وعدد رسل سه صد وسیزده، پس چگونه بر ہر رسولے کتابے نازل شد؟ جوابش چنانکه در "شرح مواقف" و"خیالي" وغیره مذکور ست آنکه کتاب نو باہر رسول ضرور نیست، جائز ست که با چند رسول کتابے باشد که ہرگاه مأمور بر عمل آں شدند، گویا باہر یکے نازل شد، یا مکرر نازل شده چوں سورۂ فاتحه، ونسبت نزول باکسی متعارف شد که اول برو نازل گردید. (كذا في النوادر وغيره)

علّمك الخ:

آمده ماضی بمعنی مضارع چند جا عطف ماضی بر مضارع در مقام ابتداء
بعد موصول ونداء ولفظ حيث وكلما درجزاء وشرط وعطف ہر دو باشد در دعا

(نوادر الوصول)

عرب: تخصیص "عرب" باعتبار مقصود ست ورنه ہیچ زبانے خالی ازین سه قسم نبود. **فعل**: بالکسر اسم مصدر بمعنی کردار، وبالفتح مصدر بمعنی کردن. **فعل کلمه**: [تقدیمش بنا بر کثرت تصرفات ست، ونظر صرفی بر تصریف.] اگر گوئی: قید مستقل از تعریف فعل چرا حذف کرد؟ گویم: تا وارد نشود که فعل مرکب ست از نسبت غیر مستقله وحدث مستقل، ومرکب از مستقل، وغیر آں غیر مستقل باشد اگرچه جوابش ہم ممکن بود. (نوادر الوصول) **مبنی**: ای موضوع پس افعالے که در استعمال زمانه ازانہا دور شده داخل باشد، واسمائیکه استعمال آں بازمانه است چوں اسم فاعل خارج بود.

ماضی الخ: ای یکے مخصوص از ازمنۂ سه گانه دراں یافته شود، پس صبوح وغبوق بمعنی شراب صبح وشام وارد نه شود؛ چه بر مطلق صبح وشام دلالت میکند در ماضی باشد یا حال یا استقبال، وہمچنین لفظ ماضی وغیره وارد نیست؛ زیرا که مراد از فہم زمانه بہیئات لفظ ست نه بمادۂ آں، وہمچنین مضارع که دراں دو زمانه است؛ چرا که حقیقة دلالتش علی الاختلاف بر یک زمانه است، وبنا بر اشتراک بحالت واحده موضوع برائے دو زمانه نیست. (نوادر الوصول)

چوں: فتح اللہ کشاد خدا **ویفتح** می کشاید یا خواہد کشاد. واسم: **کلمہ ایست موضوع برائے معنی مستقل نہ بایکے از ازمنۂ مذکورہ**، وحرف: **کلمہ ایست موضوع برائے معنی غیر مستقل**، نحو: ذهبت من البصرة إلى الكوفة. أما **فعل** سہ قسم ست: **ماضی ومضارع وامر**. ماضی: **فعلے ست موضوع**........

ویفتح: اختیار ایں دو مثال برائے تفاؤل ست یعنی گویا درے از علم بر طالب کتاب کشادہ شد یا کشادہ میشود. (نوادر الوصول)

اسم: أصله سمو بالضم بر مذہب حق بمعنی علو واؤ از آخر انداختہ، ہمزہ در اول آوردند، وسین را برائے تخفیف ساکن کردند، ودراں ہشت لغت ست: سم سمى مثلث السين واسم بالكسر والضم.

معنی مستقل: فہم آں محتاج بدیگرے نباشد، واسمائے لازم الاضافت وارد نہ شود؛ زیراکہ در فہم معنی فوق مثلا فہم مطلق ما یفوق علیہ باید، وآں إجمالا کفایت میکند، چنانکہ در فہم ابتداء مطلق ما منه الابتداء. وبداں کہ مصنف مثال اسم نیاورد یا برائے شہرت؛ چہ کلامے ازاں خالی نباشد، یا بنا بر آنکہ لفظ اسم وفعل وحرف وماضی ومضارع وغیر آں کہ بیان کرد ہمہ اسماء اند، یا برائے آنکہ در ذہبت إلخ مذکور ست. اگر گوئی: مثال فعل ہم دراں مذکور است؟ جوابش آنکہ: در آنجا یک قسم فعل مذکور است فقط علاوہ براں اہتمام فعل نزد صرفیان بسیار، وبر تفاؤل مذکور بالا اشعار ست.

از ازمنہ: أمس وغد وغیرہ وارد نشود؛ زیراکہ زمانہ دریں جا ہماں معنی لفظ ست نہ معنی کہ مقارن زمانہ باشد.

مضارع: بمعنی مشابہ مشتق است از مضارعت؛ چہ ایں صیغہ مشابہ است با اسم فاعل وغیرہ در وزن عروضی، ودر وقوع آں صفت نکرہ وتخصیص بہ بعضے حروف، وآنرا غابر ہم گویند از غبور بمعنی آیندہ شدن، ومستقبل نیز خوانند بکسر باء، وقیاس ہمیں ست؛ زیراکہ پیش آیندہ است چنانکہ ماضی گذرندہ، کذا في "شرح الزنجاني"، ومشہور بفتح باء ست؛ زیراکہ زمانہ مستقبل بکسر باء ست پس آنچہ دراں ایں زمانہ یافتہ می شود مستقبل بالفتح خواہد بود، وایں توجیہ ضعیف است. وآنچہ گفتہ اند کہ بالفتح افصح است؛ زیراکہ خطائے مستعمل از قیاس متروک افصح میباشد راہ بجائے نہ مے برد؛ چہ ایں قاعدہ اگرچہ مسلم ست، لیکن قیاس دریں جا متروک نیست، ہم استعمال عرب عرباء معتبر ست نہ جہلاء ومقلدین، واز کجا ثابت شد کہ بلغاء عرب بفتح استعمال می کنند؟

فعلے ست: بدیں قید اسماء افعال خارج شد. **موضوع**: بدیں قید خارج شد مہملات، وصیغۂ اسم فاعل ومفعول، ولم یضرب وغیرہ؛ چہ موضوع برائے دلالت بر زمانہ ماضی نیست، وکاد ومثل آں کہ در استعمال دلالت بر زمانہ ندارد داخل ماند؛ زیراکہ موضوع برائے آنست.

برائے دلالت بر حدوث کارے در زمانۂ گذشتہ. ومضارع: **فعلے ست موضوع** برائے دلالت بر حدوث امر **درزمان حال** یا استقبال. وامر: **فعلے ست** موضوع بجہت **فرمودن** مخاطب را **بامرے** چوں: إقرأ یعنی بخواں. **ماضی ومضارع** دو قسم ست: **معروف** ای فعلے کہ منسوب **بفاعل جلی** یا خفی ....

فعلے ست: ازینجا مثل: أوہ بمعنی أتوجع کہ اسم فعل ست خارج شد. **موضوع**: خارج شد ازین قید صیغہ مصدر بحرف شرط، ومثل: ضارب الآن أو غدا کہ دلالتش بر حال واستقبال بعارض ست، وداخل ماند مضارع افعال منسلخہ از زمان چون یکاد.

درزمان حال: بدانکہ مضارع نزد بعضے چوں ابن حاجب مشترک است میان حال واستقبال، ونزد بعضے حقیقت ست در استقبال مجاز در حال، ونزد رضی وابن طراوہ بالعکس، وتفصیل دلائل در"نوادر"ست. واز قول مصنف: در زمانہ حال یا استقبال وہم از قول او در معنی یفتح: می کشاید یا خواہد کشاد ثابت نمی شود کہ نزد او مشترک ست؛ چہ جائز ست کہ برائے بیان اختلاف باشد.

فعلے ست: بدین قید مثل: نزال وعلیك اسمائے افعال بروں رفت.

فرمودن إلخ: مراد ازاں مطلق گفتن است مخاطب را کہ معنی مصدری ایں فعل پیدا کن، بطریق استعلاء باشد یا مساوات یا خضوع، پس التماس ودعا را شامل خواہد بود. ومراد از پیدا کردن عامست کہ بر سبیل وجوب بود چوں: ﴿ أَقِيمُوا الصَّلَاةَ ﴾ (الأنعام: ٧٢) یا استحباب نحو: استعذ بالله، یا إباحت، مثل: ﴿فَاصْطَادُوا﴾ (المائدة: ٢) یا اصلا طلب مقصود نباشد بلکہ تہدید محض بود، مثل: ﴿ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ﴾ (فصلت: ٤٠) كذا في "النوادر"، ومصنف از ذکر زمانہ سکوت کرد اگرچہ زمانہ استقبال دراں معتبر ست بخیال اینکہ در اندک تأمل ظاہر می شود؛ چہ فرمودن بکارے در ماضی ممکن نیست، وحال استقرار ندارد، پس جز استقبال باقی نماند، وفیہ تأمل.

بامرے: ای بکارے پس دور لازم نہ شود. **ماضی ومضارع**: نہ امر؛ زیراکہ امر مجہول نیاید، وآنکہ مجہول نماید در اصطلاح اینان مضارع ست. (حاشية) **معروف**: کہ شناختہ شدہ است بسبب بودن فاعل آں مظہر.

بفاعل جلی: و اوآنست کہ حدث بدو قائم باشد، برابر ست کہ صادر ہم ازو شود، چوں: ضرب زيد، یانہ مثل: طال عمرو، وازین تعریف جواب آں دریابی کہ گویند: شناختن فعل معروف بنابر تعریف مصنف موقوف ست بر شناخت فاعل، وشناخت فاعل موقوف بر إدراک فعل؛ لأن الفاعل ما أسند إليه الفعل، پس دور لازم آید. وحاصل جواب از دور: کہ فعل درینجا بمعنی اصطلاحے ست، ودر تعریف فاعل بمعنی لغوی کہ حدث باشد؛ تا فاعل صفات را نیز شامل بود. (نوادر الوصول)

نحو: خلق اللہ و یخلق، ومجہول کہ چناں نبود، نحو: خُلِقَ العالم ویخلق. وہر یک ماضی ومضارع، وہر یک معروف ومجہول می آید بر اوزان مختلفہ. صرفیان فاء وعین ولام را برائے وزن کلمات قرار دادہ اند؛ تا زائد را از اصلی ممتاز سازند وہیئات کلمہ را تصویر نمایند. اصلی حرفے ست کہ در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود ودر موازنہ برابر فاء یا عین یا لام افتد وزائد ....

خلق اللہ: بعید نیست کہ در ایراد ایں مادہ مثال تنبیہ باشد بر بودن حق تعالی فاعل جلی وروشن، ورد باشد بر فرقۂ دہریہ کہ قائل اند بعدم تاثیر فاعل در عالم، ونیز بر فلاسفہ کہ بر تصرفات ایں عالم بعقل ورب النوع منسوب می کنند، وترک مفعول بنا بر عدم حاجت وقصد اختصار ست؛ چہ در تعریف فعل معروف جز بفاعل احتیاج نیست، ونیاوردن مفعول وگذاشتن بر تعمیم کہ مفید خلق اللہ کل شیئ باشد برائے رد بر معتزلہ کہ بندہ را خالق افعال خودش دانند نمیتواند شد اگر مصنف بنا بر مشہور مذہب امامیہ داشتہ باشد چہ نزد ایشاں ہم خلق بعضے افعال بہ بندہ منسوب است.

معروف: ای منسوب بفاعل جلی یا خفی نبود، بلکہ بمفعول جلی یا خفی باشد. (نوادر الوصول)

اوزان مختلفہ: باعتبار اختلاف فاعل ومفعول از مفرد وتثنیہ وجمع ومذکر ومؤنث ومجرد ومزید وغیرہ، نہ باعتبار اختلاف حرکات عین کلمہ؛ زیرا کہ ایں اختلاف در مجہول صورت نہ بندد. (نوادر الوصول) **قرار دادہ اند:** بایں طور کہ آنچہ مقابل یکے از یں سہ افتد اصلے ست، وہر چہ بعینہ در وزن موزون آید زائد إلا در چند جا. **تصویر:** ای تصویر ہیئات اجتماعش در ذہن کشند.

متصرفات کلمہ: از ماضی ومضارع وامر ومجرد ومزید وجز آں، پس سین استنصر مثلا کہ در متصرفات ایں باب یافتہ میشود وارد نخواہد شد. **ودر موازنہ:** این تعریف مشہور ست کہ مصنف ازاں عدول نمودہ حکم حرف اصلی قرار داد بدو جہ، یکے: آنکہ باعتبار ایں تعریف شناخت حرف اصلی موقوف بر دریافت مقابلۂ فاء وعین ولام ست، ودر یافت مقابلہ موقوف بر اصالت، ودوم: آنکہ صادق ست بر رائے زائد صرّف وباء زائد جلبب مثلا؛ زیرا کہ یکے بمقابلۂ عین ودیگر بمقابلۂ لام ست.

یا عین: اگر گوئی: یائے تردید بجائے واؤ کہ در عبارت قوم ست چرا آورد؟ گویم: مصنف تعریف حرف اصلی کردہ است، ویک حرف لا جرم بمقابلہ یکے خواہد بود، بخلاف قوم کہ تعریف حروف اصلیہ کردہ اند، پس واؤ در انجا مے باید.

وزائد: [ایں لفظ در بعضے نسخ نیست.] ایں جملہ را برائے ارتباط کلام مابعد کہ بما قبلش تعلق نمی داشت افزود؛ تا بدانند کہ ایں کلام جداگانہ است. یعنی آنکہ در مقابلۂ فا یا عین یا لام نیفتد، بلکہ در وزن وموزون بعینہ باشد مگر تائے افتعال مبدل غیر مدغم وزائد بہ تبعیت، پس اصطلح بر وزن افتعل باشد نہ افطعل، وصرف وجلبب بر وزن فعل وفعلل ست نہ فعرل ونہ فعلب.

(نوادر الوصول)

ضد آں، وهر یک معروف ومجهول بر دو گونه است: اثبات ونفی.

بدان – نور الله قلبك وقلوبنا – قیاس آں بود که هر یک ماضی ومضارع بر هیژده صیغه می آمد موافق عدد اقسام فاعل، لیکن ماضی بر سیزده آید، سه مشترک وباقی خاص، ومضارع بر یازده، چهار مشترک وباقی خاص، چنانچه خواهی دانست، اکنوں شروع می کنم در بیان اوزان صیغ.

صیغ: [المراد بالصيغة هيئة تحصل للفعل بسبب نسبته الى الضمير. (حی)] در اصل صوغة بود، واو از کسرهٔ ما قبل یاء شد یعنی زر در بوته گداختن، ودر اصطلاح هیئت عارض بمادهٔ کلمه، واین تعریف اولی ست از مشهور که هیئة للحروف مع حرکات والسکنات؛ زیراکه بر ق امر، وضرب بے تکلف صادق مے آید، بخلاف مشهور چه ق حروف وحرکات وسکنات وضرب سکنات نه دارد، واگرچه جوابش بتکلف داده اند. (نوادر الوصول)

موافق عدد: چه صیغه دلالت دارد بر فاعلها، وقیاس آنست که عدد دال بقدر مدلولات باشد.

اقسام فاعل: زیراکه فاعل غائب واحد وتثنیه وجمع بود، وهمچنین غائبه، پس غائب را شش صیغه باید، وهمین قدر مخاطب، متکلم را، تا بضرب شش در سه هیژده صیغه بیرون آید. **سیزده**: شش برائے غائب، وپنج برائے مخاطب ودو برائے متکلم. (حی)

سه مشترک: فعلتما در تثنیهٔ مخاطب ومخاطبه، وفعلت در وحدان متکلم، وفعلنا در تثنیه وجمع آں. وعلت اشتراک آنکه چون متکلم پیشتر روبروئے مخاطب میباشد، ورفع التباس از رؤیت حاصل است، وگاہے که متکلم پس حجاب بود اکثر امتیاز بآواز مذکر ومؤنث میگردد، لهذا اشتراک اختیار کردند. وچون اندک التباس بود دو صیغه آوردند، وهمچنین مخاطب بیشتر روبروئے متکلم باشد، لیکن گاہے بود پس در پرده وجه امتیازی نیست لهذا یک صیغه دراں مشترک داشتند وبس. (نوادر الوصول)

باقی خاص: بسبب نیافتن داعی بسوی اشتراک که خلاف اصل ست. (حی) **چهار مشترک**: [تفعل در حاضر وغائبه، وتفعلان در تثنیه غائبه وحاضر وحاضره، وافعل در وحدان متکلم، ونفعل در تثنیه وجمع آں.] اگر گوئی: چرا در مضارع چهار مشترک شد ودر ماضی سه؟ گویم: چون مضارع باعتبار کثرت لفظ ومعنی ثقلے دارد لفظے دیگر نیز مشترک کردند ودر تثنیه یک معنی دیگر افزودند. (نوادر الوصول)

اوزان صیغ: باضافت لامی، چه مراد از اوزان الفاظ موزون به است واز صیغ موزون، ودر بعضے نسخ صیغ اوزان باضافت بیانی کما هو الظاهر، ودر بعضے صیغ واوزان ودر بعضے اوزان وصیغ بعطف واقع شده، دریں دو صورت اشاره بآنست که موزون به را اوزان، وصیغ هر دو می گویند، بخلاف تصاریف دیگر که صیغ هستند نه اوزان.

اثبات فعل ماضی معروف

فَعَلَ	فَعَلاَ	فَعَلُوْا	فَعَلَتْ	فَعَلَتَا	فَعَلْنَ	فَعَلْتَ
فَعَلْتُمَا	فَعَلْتُمْ	فَعَلْتِ	فَعَلْتُنَّ	فَعَلْتُ	فَعَلْنَا	

بحرکات ثلثہ در عین چوں کلمہ "ما" یا "لا" در آرے نفی ماضی معروف گردد، نحو: ما فَعِلَ ولاَ فَعُلَ آہ. بدانکہ ....

فعل. ابتدائے صیغہ از غائب از انست کہ فاعلش ضمیر غائب ست وآں بنکرہ قریب تر ونکرہ اصل ست، وہمچنین مخاطب بہ نسبت متکلم بوے نکارت دارد؛ لہٰذا براں مقدم کردہ شد. (یحیی) **فعلا فعلُوْا** چوں برائے فرق صیغہا افزودن حروف زیادت اولی بود لہٰذا الف در تثنیہ برائے خفت، وواوٗ در جمع برائے ثقل افزودند؛ تا خفیف بخفیف، وثقیل بہ ثقیل باشد.

فعلت: تا را برائے مؤنث ازان افزودند کہ از مخرج ثانی است ومؤنث ہم در خلقت بمرتبۂ ثانی، وسکون ایں تا برائے آنکہ در حروف اصل ست وہم برائے خفت غائب از مخاطب. (یحیی) **فعلْن**: نون درآں مختصر ھن ست، واصلش فعلھن بود، ہا را حذف کردند؛ تا اجتماع دو آیہ تانیث لازم نیاید، ولام را ساکن کردند؛ تا توالی اربع حرکات درآنکہ بمنزلۂ کلمۂ واحدست لازم نیاید. (یحیی)

فعلْت. ماخوذ است از أنت، وفتح تا درینجا ازانست کہ مخاطب بہ نسبت متکلم بسیارست، وکثرت خفت می خواہد. (أنور عبی)

فعلتما فعلتمْ ایں ہر دو مأخوذ اند از أنتما وأنتم. **فعلْتُ** [تثنیہ درینجا بسبب اشتراک ذکر نکردہ.] ہر گاہ اختصار تا بالف جہت التباس بہ تثنیہ وبنون برائے التباس جمع ممکن نشد لہٰذا تا را کہ در دیگر اخوات ہم بود افزودند، وبرائے فرق از دیگراں ضمہ دادند.

فعلْنا: نون درینجا مأخوذ است از نحن، والف برائے فرق از صیغہ جمع مؤنث زائد کردند. **"ما" یا "لا"** برائے دخول "لا" بر ماضی سہ شرط است، اول: تکرار آں بر ماضی دیگر لفظا نحو: ﴿فلا صدّق ولا صلّى﴾ (القیامة:٣١)، یا معنی نحو: ﴿فلا اقتحم العقبة﴾ (البلد ١١) لأن المعنى: فلا فك رقبة ولا أطعم مسكينا؛ لأنه تفسير لعقبة، دوم: در دعا نحو: لا بارك الله، سوم: جواب قسم نحو: تالله لأعدنّهم. (نوادر الوصول) **نفی ماضی**: ماضی منفی بـ 'لا' منصرف می شود باستقبال اگر در جواب قسم واقع شود نحو: والله لا فعلت. (رضی)

نحو ما فعل: لیکن مفتوح العین خود مستعمل است وہم موزون آں ومضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست بل موزون آں چوں: کرم وسمع.

بنائے ماضی مجہول از معروفست، اول آنرا ضم ده، و ما قبل آخرش کسره اگر نبود نحو: فُعِلَ ما فُعِلَ آه.

فصل

بدانکه علامت مضارع چہار حرف أتين ست که در اولش جاگیرد، الف در یک صیغه ہمچوں نون، و یا در چہار، و تا در پنج.

اثبات فعل مضارع معروف

يَفْعَلُ	**يَفْعَلاَنِ**	يَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلُ	تَفْعَلاَنِ	يَفْعَلْنَ	تَفْعَلُوْنَ	تَفْعَلِيْنَ	تَفْعَلْنَ	أَفْعَلُ	نَفْعَلُ

بحرکات ثلثه در عین چوں علامات مضارع را ضم دہی، ....

بنائے ماضی: نزد مصنف وبعضے دیگر اصل ہمہ مشتقات بلا واسطہ مصدر ست اما مصنف درینجا مطابق جمہور میگوید. (نوادر الوصول) اول آنرا الخ: مصنف درینجا محض در پے بیان معروف ومجہول از ثلاثی مجرد ست، چنانکہ تمثیلش براں دلالت دارد، ودر بیان غیرآں اکتفاء بذکر امثلہ کرد، پس حاجت بداخل کردن مجہول غیر ثلاثی بہ تکلف نماندہ. (نوادر الوصول) اگر نبود: اگر باشد بحالت خود بگذار.

فصل. در لغت جدا کردن، ودر اصطلاح پارہ مسائل کہ مغائر باشد احکام آنہا بہ نسبت ما قبل. (یحیی) اتین. صیغہ جمع مؤنث غائب ماضی ست از اتی یاتی آمدند آں زناں. در اولش الخ: زیراکہ اگر یاء رادر آخر زائد میکردند بمصدر مضاف بیائے متکلم متلبس مے شد، واگر الف ونون وتاء راے افزودند بماضی التباس میرفت. (یحیی)

یفعل میکند وی خواہد کرد آں یک مرد درزمانۂ حال یا استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث إثبات فعل مضارع معروف.

یفعلان: بدانکہ اولی برائے زیدت حروف علت است، لیکن چوں در اوں زیادت ازاں شدہ بود لہذا نون راکہ از حروف زیدت ست، وبحروف مد مناسب تمام دارد افزودند، ودر تثنیہ کسرہ دادند: لأن الساكن إذا حرك حرك بالكسر، ودر جمع فتح برائے خفت وفرق از تثنیہ، وگاہے نون تثنیہ را فتحہ وضمہ ہم دہند چنانکہ [illegible] (أحقاف ۱۷) بفتح نون و [illegible] (یوسف ۳۷) بضم آں در قراءت شاذہ آمدہ است. بحرکات ثلثه: لیکن مضموم العین ومکسور العین خود مستعمل نیست، بلکہ موزون او، چوں: ينصر ويضرب، ومفتوح العین خود ہم مستعمل ست. (منہ)

وبما قبل آخر فتحه **مضارع مجهول** شود نحو: يفعل آه **کلمه ما ولا تغیرے** در لفظ مضارع ندہد نحو: لا يفعل، وما يفعل و"لن" مضارع را **بمعنی مستقبل** گرداند، ومسمّی بنفی تاکید بلن، ودر آخر چهار صیغه نصب کند، وجائیکه **نون اعرابی** یابد بیگَند نحو:

لَنْ يَّفْعَلَ	لَنْ يَّفْعَلاَ	لَنْ يَّفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلَ	لَنْ تَفْعَلاَ	لَنْ يَفْعَلْنَ
لَنْ تَفْعَلُوْا	لَنْ تَفْعَلِيْ	لَنْ تَفْعَلْنَ	لَنْ أَفْعَلَ	لَنْ نَفْعَلَ	

ما ولا: دخول 'ما' بر مضارع نسبت بکلمه 'لا' قلیل ست، لیکن نه مانند دخول 'لا' بر ماضی، ودر قرآن شریف بسیار آمده. (نوادر الوصول)

تغیرے الخ: مگر تغیر معنوی خود ظاہر ست که از اثبات نفی میشود، اما بعد دخول 'ما' و 'لا' بر معنی حال یا استقبال برقرار می باشد یا خاص میشود بیکے. رضی گفته: بدخول 'ما' مختص بحال میشود، نحو: ما يقوم زيد، ونیز گفته: که نزد سیبویه از دخول 'لا' بسوئے استقبال منصرف میشود، وابن مالک گوید: صلاحیت حال ہم دارد، وقول ابن مالک بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿ولا أقول لكم عندي خزائن الله﴾ (هود: ٣١) گویم: مذہب سیبویه ہم بعید نیست: لقوله تعالى: ﴿لا أعبد ما تعبدون﴾ (الكافرون:٢). (یحیی)

بمعنی مستقبل الخ: در معنی 'لن' سه قول ست، اول: مشہور ای تاکید نفی مستقبل، دوم: تابید وآں نزد بعضے مخصوص بدنیا بود، ونزد بعضے عام تر، وہمیں مذہب معتزله است: لہٰذا نفی رؤیت کرده اند: زیراکه حق تعالى ﴿لن تراني﴾ (الأعراف: ١٤٣) میفرماید، وبنابرایں قول تناقض لازم می آید در مثل قوله تعالى: ﴿قالوا لن نبرح عليه عاكفين حتى يرجع إلينا موسى﴾ (طه: ٩١) چراکه "لن" تابید می خواہد و حتی تحدید وانتہا، مگر اینکه ارتکاب تجوز کرده گویند که اینجا بمعنی نفی مجازی مستعمل شد. قول سوم: آنکه مقتضیش نفی مستقبل ست نه تاکید ونه تابید وآن شامل بود تحدید وتابید را، ہمیں مسلک اشاعره است، وگاہے برائے دعا ہم آید نحو: قوله تعالى: ﴿فلن أكون ظهيرا للمجرمين﴾ (القصص: ١٧) أي اجعلني لا أكون ظهيرا لهم، خلافا لابن السراج وابن عصفور. (نوادر الوصول ویحیی)

نون اعرابی: ای نونیکه بدل اعراب آمده، واین سوائے نون جمع مؤنث. بیگَند: ازانکه علامت رفع به نصب جمع نمی شود. (یحیی)

لَنْ يَفْعَلَ: وگاہے "لن" را محمول بر "لم" سازند وجازم قرار دہند، كقوله:

فلن يحلُ للعينينِ بعدكَ منظرٌ (س)

و "لم" بمعنی ماضی منفی گرداند و **مسمّیٰ بنفی جحد**، ودر آخر چہار صیغہ **جزم کند** اگر حرف علت نبود، **اگر بود بیفگند**، چنانچہ در لم یدع، ونون إعرابي را **بیندازد** نحو: لم یفعل آہ، چوں نون ثقیلہ در **آخر مضارع** بالام تاکید در اول آں (نخواند آں یکمرد) در آری **نون اعرابي را** حذف کنی، وواوٗ جمع راکہ ما قبل آں **مضموم ست** ویائے مؤنث حاضر راکہ ما قبل آں مکسور ست **بیفگنی**، ……………

مسمّیٰ بنفی: [من در کتب سلف تا ایں وقت بریں تسمیہ اطلاعے نیافتہ ام. (یحیی)] گویم: از کتب سلف یکے کتاب 'الخصائص' است از ابن جنی، درآں بتذکرہ نفی جحد خیلے بسیط دادہ، پس عدم اطلاع بریں تسمیہ از قلت تتبع است. (عمادي)

جحد: بالفتح بمعنی جحود یعنی دانستہ انکار کردن، چوں ماضی متحقق الوقوع باشد بہذا نفیش راجحد نامیدند، واضافت نفی جحد لامی ست، کعلم الفقہ وشجر الأراك، یعنی اضافت عام بسوئے خاص کہ مفید تخصیص ست. (نوادر الوصول)

جزم کند: بسبب مشابہت خود در نقل معنی بـ 'إن' شرطیہ کہ اصلست در حروف جازمہ، یعنی چنانکہ إن جازمہ ماضی وحال را بمعنی مستقبل میگرداند ہمچنین 'لم' مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند. (نوادر الوصول) اگر بود: ای اگر واوٗ ویاء والف بود بیفگند: چراکہ جازم رفع را از آخر می افگند ہرگاہ در معتل رفع از جہت استثقال قبل جازم محذوف بود پس ہرگاہ جازم برو آمد در آخر سوائے حرف علت کہ مشابہت تامہ بحرکت دارد نیافت لاجرم ہمیں حرف علت را حذف کردند، ودر ضرورت با 'لم' إثبات حروف ثلثہ ہم آمدہ. (رضي)

بیندازد: چراکہ علامت رفع است. [در شعر 'لم' غیر جازم ہم آمدہ. (رضي)] آخر مضارع: اگر گوئی: کہ لام تاکید مضارع را بمعنی حال میگرداند، ونون ثقیلہ بمعنی استقبال، پس چگونہ جمع ہر دو درست باشد؟ گویم: کہ لام تاکید گاہے فقط برائے تاکید آید، ومجرد می شود از معنی حال. (یحیی) نون اعرابي را: چراکہ فعل بانون ثقیلہ مبنی می شود ودر مبنی علامت رفع گنجائش ندارد، یا بسبب استکراہ اجتماع نونات، وایں نزد کسے ست کہ فعل بانون ثقیلہ پیش او معرب ست. (رضي)

مضموم ست: واگر در واوٗ جمع مذکر غائب وحاضر ما قبلش مفتوح ومؤنث حاضر ما قبل یاء درآں مفتوح ست چوں: یخشون ویرضون وتخشین وترضین واوٗ را در جمع جہت اجتماع ساکنین حرکت ضمہ دہند ویا را در مؤنث حاضر حرکت کسرہ، تا ما قبل نون در جمع ہمہ جا مضموم ودر مؤنث حاضر ہمہ جا مکسور بیک وتیرہ باشد. (رضي)

بیفگنی: بسبب اجتماع ساکنین واول آنہ مدہ ست، واگر ایں واوٗ برقرار ماندی البتہ موجب ثقل شدی، پس ضمہ را براں دلیل گذاشتند وواوٗ را حذف کردند. وسیبویہ گوید: کہ اگر اضربون واضربین ہمچو اضربان می گفتند، وواوٗ ویاء را حذف نمی کردند خارج از قیاس نبودی ہمچو تماداّ الثوب. (رضي)

وبعد نون فاعل **الف فاصل** درآری، وماقبل **نون ثقیله** در تثنیه وجمع مؤنث ساکن بود، ودر جمع مذکر **مضموم**، ودر واحد مؤنث حاضر **مکسور**، ودر چهار باقی مفتوح، ونون ثقیله **مکسور باشد**

غائب باشد یا مخاطب

اگرپس الف افتد، **وگرنه مفتوح** چنانچه لام تاکید.

ای مفتوح باشد

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول

لَيَفْعَلَنَّ	لَيَفْعَلَانِّ	لَيَفْعَلُنَّ	**لَتَفْعَلَنَّ**	**لَتَفْعَلَانِّ**	لَيَفْعَلْنَانِّ
لَتَفْعَلُنَّ	لَتَفْعَلِنَّ	لَتَفْعَلْنَانِّ	لَأَفْعَلَنَّ	لَنَفْعَلَنَّ	

ونون خفیفه **حکم** نون ثقیله دارد..

الف فاصل: تااجتماع سه نون زائد که مستکره است لازم نیاید، پس وارد نشود اجتماع سه نون در یکونّ وچهار نون در یمننّ زیرا که دراول یک نون اصلی ست ودر دوم دو نون. (نوادر الوصول) **نون ثقیله**: بدانکه دخول این نون اکثر واشهر بر مستقبلی ست که دران معنی طلب باشد همچو امر ونهی واستفهام وتمنی وعرض، ودر مستقبلی که خبر محض باشد داخل نشود إلا وقتیکه بیاید بر ول فعل چیزیکه دلالت بر تاکید کند همچو لام قسم، وأمازائده برائے توطیه، وهمچنین بر ماضی وحال در نیاید. (رضي)

مضموم: [تا دلیل باشد بر واؤ محذوف.] واین حکم کلی ست مر جمعے راکه واوش از جهت ضمه ما قبل در پنج افتاده باشد، وواحد مؤنث حاضرے راکه یائش از جهت کسره ما قبل ساقط شده باشد، وجمعے راکه ما قبل واوش مضموم وواحد مؤنث حاضرے راکه ما قبل یائش مفتوح باشد؛ چه در صورت اول ضمه وکسرهٔ ما قبل بعد سقوط واؤ ویاء بر قرار ماند، ودر صورت ثانی واؤ ویاء را حرکت ضمه وکسره داده شود. (أنور علي) **مکسور**: تا دلیل باشد بر یائے محذوف.

مکسور باشد: بسبب مشابهت وے بانون ثقیله تثنیه در زیادت بعد الف، ووجه کسره نون تثنیه بالا گذشت.

وگرنه مفتوح: ازانکه خفت مطلوب ست. **لَيَفْعَلَنَّ** هرآئینه هرآئینه خواهد کرد، یا کرده خواهد شد آں یک مرد در زمانه استقبال، صیغهٔ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون ثقیله معروف یا مجهول.

لَتَفْعَلَنَّ: صیغهٔ واحد مؤنث غائب ومذکر حاضر **لَتَفْعَلَانِّ** صیغه تثنیه مؤنث غائب ومذکر حاضر ومؤنث حاضر

حکم نون إلخ: ای در افادهٔ معنی تاکید مستقبل إلا نزد خلیل که بقولش تاکید ثقیله ابلغ است از تاکید خفیفه بدلیل قوله تعالى: ﴿لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ﴾ (يوسف: ٣٢)؛ زیراکه زن عزیز را مسجون بودن حضرت یوسف علیه السلام بسیار مطلوب بود از صاغر بودن شان علیه السلام. (نوادر الوصول)

جز آنکہ خودش ساکن ست، وجائیکہ پیش از ثقیلہ الف آید در نیاید.

مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول

لَیفْعَلَنْ	لَیُفْعَلَنْ	لَتَفْعَلَنْ	لَتَفْعُلُنْ	لَتَفْعِلِنْ	لَأَفْعَلَنْ	لَنَفْعَلَنْ

چوں لائے نہی در آید **بمعنی منع** گرداند و عمل "لم" کند، نحو: لا تفعل آه. در نہی ہم نون ثقیلہ وخفیفہ بطوریکہ دانستی در آر. لام مکسور کہ آں را **لام امر** خوانند ....

وجائیکہ: ای در مثنی وجمع مؤنث در نیاید بسبب لزوم التقائے ساکنین علی غیر حدہ، لیکن یونس وکوفیین بہر دو لحاق آں جائز داشتہ اند، پس بعد لحوق ایں نون یا ساکن میماند، وہمیں ست مروی از یونس، وجوب مید بد از التقاء ساکنین باینکہ الف واقعہ قبل ایں نون بمنزلہ حرکت ست؛ چراکہ در آں مدہ است.

واز ینجا ست قراءة نافع: ﴿ومحیای﴾ (الأنعام: ١٦٢) وقولہم: "التقت حلقتا البطان" ای بسکون ما بعد الف، ویا متحرک می شود بکسرہ از جہت التقائے ساکنین، وبریں وجہ حمل کردہ شد قولہ تعالی: ﴿ولا تتبعان﴾ (یونس: ٨٩) بتخفیف نون، پس آنکہ ہر یک از خفیفہ وثقیلہ نزد سیبویہ اصل ست برأسہ، ونزد کوفیین ثقیلہ اصل ست. (رضي)

لیفْعلنْ: ہر آئینہ ہر آئینہ خواہد کرد یا، کردہ خواہد شد آں یک مرد در زمانہ استقبال، صیغۂ واحد مذکر غائب بحث مضارع مؤکد بلام تاکید ونون خفیفہ معروف یا مجہول. **لتفْعلنْ**. صیغۂ واحد مؤنث غائب، ومذکر حاضر. **لتفْعلنْ**. باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث غائب از جہت الف، واسقاط صیغۂ تثنیہ مذکر حاضر نیز از جہت الف.

لتفْعلنْ: باسقاط صیغۂ تثنیہ وجمع مؤنث حاضر از جہت الف.

بمعنی منع: یعنی مضارع بعد دخول لائے نہی مسمّی بہ نہی شدہ بآنکہ نہی نزد مصنف در مضارع داخل است، لہذا فعل را در ما سبق بسوئے نہی تقسیم نکرد. (نوادر الوصول)

لام امر: [احترازاست از لام کي کہ آں نیز مکسور باشد (نوادر الوصول)] ابن ہشام در مغنی می آرد کہ ایں لام بعد واؤ وفاء اکثر ساکن شود، وگاہے متحرک ماند، نحو: ﴿فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي﴾ (البقرة: ١٨٦) وبعد "ثم" بالعکس نحو: ﴿ثُمَّ لْيَقْضُوا﴾ (الحج: ٢٩) بسکون لام در قراءت کوفین وقالون وبزی، وگاہے بقرینہ در شعر باوجود بقائے عمل حذف شود، حلالہا مبرد، وکسائي در نثر نیز بشرط تقدم لفظ "قل" جائز داشتہ نحو: ﴿قُلْ لِعِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلَاةَ﴾ (إبراهيم: ٣١) أي لیقیموا، وابن مالک گفتہ: گاہے در نثر بعد قول خبرے محذوف شود نحو:

قلت لبواب لديه دارها تيذن؛ فإني حموها وجارها =

در مضارع عمل "لم" کند و بمعنی امر گرداند، ودر نیاید بر صیغۂ معروف برائے خطاب.

مضارع معروف بلام امر

لِيَفْعَلْ	لِيَفْعَلَا	لِيَفْعَلُوْا	لِتَفْعَلْ	لِتَفْعَلَا	لِيَفْعَلْنَ	لِأَفْعَلْ	لِنَفْعَلْ

مضارع مجهول بلام امر

لِيُفْعَلْ	لِيُفْعَلَا	لِيُفْعَلُوْا	لِتُفْعَلْ	لِتُفْعَلَا	لِيُفْعَلْنَ	لِأُفْعَلْ	لِنُفْعَلْ

فصل

بدانکہ امر را پنج صیغہ است، وبنائے آں از مضارع مخاطب معروف می گیرند، ....

= أي تتأذن، وایں حذف بضرورت شعری نیست؛ چہ بیت بجائے تتد مستقیم می شود. (نوادر الوصول)

در نیاید: قیاس آں بود کہ امر مخاطب معروف ہم بلام باشد، لیکن برائے کثرت استعمال لام با حرف مضارع حذف کرد، وچوں اعراب مضارع بجہت مشابہت اسم فاعل بود، وآں بعد حذف باقی نماند: لہذا امر را مبنی کردند، وکوفین چوں آنرا در احادیث واشعار بلام ہم یافتند محذوف اللام را بتقدیرش معرب قرار دادند.

وبدانکہ اگر مامور جماعتے باشد کہ بعضے ازاں حاضر وبعضے غائب اند، قیاس آنست کہ حاضر را بر غائب تغلیب ساختہ بصیغۂ حاضر مامور کنند، ودریں صورت بر قلت جائز است ادخال لام بر صیغۂ خطاب ہم، تا لام افادۂ غیبت وتا افادۂ خطاب کند، پس لفظ برائے مجموع امرین بود، وازینجا در قراءت شاذہ "فبذلك فلتفرحوا" آمدہ (رضي)

بر صیغۂ معروف: وداخل می شود بر مضارع برائے طلب فعل ولام دعا، نحو: لیغفر الله لنا داخل ست در لام امر. (رضي)

برائے خطاب: بلکہ بر صیغہائے غائب ومتکلم معروف ومجہول در آید نزد بصریین. لیفعل: ای باید کہ بکند یا بگو: کہ کند.

فصل: مخفی مباد کہ اوامر ونواہی سوائے امر حاضر معروف معرب وقسم مضارع عند؛ لہذا ہمہ را در یک فصل آورد، بخلاف امر حاضر معروف کہ مبنی وقسم مضارع ست: لہذا فصلش جدا کرد. پنج صیغہ: تثنیۂ مذکر ومؤنث مشترک باقی خاص.

وبنائے آں از مضارع: تحقیق نزد مصنف آنست کہ امر ومضارع وغیرہ ہمہ از مصدر ماخوذ اند، لیکن اینجا موافق جمہور کلام میکند، چنانچہ لفظ "می گیرند" کنایہ بآنست، ودر بعضے نسخ بجائے "می گیرند" لفظ "است" واقع شدہ، بریں تقدیر ہم مضایقہ ندارد؛ چہ مصنفان بدون اشارت ہم اکثر موافق جمہور حرف زنند وتحقیق خود جائے دیگر کنند. (نوادر الوصول)

علامت آنرا **بیفگنی**، پس اگر مابعدش **ساکن** بود بجایش **ہمزۂ وصل** مضموم درآر اگر عین کلمہ مضموم بود، وگرنہ مکسور، ودر آخر آں حکم "لم" جاری کن امر شود.

اِفْعَلْ	اِفْعَلا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	اِفْعَلْنَ

بحرکات ثلثہ در عین وہر در نون بنہجیکہ پنداشتی درآرے.

فصل

بدانکہ ماضی وامر وحرف **مبنی اصل**……………………

بیگفنی: تا خفت کہ کثرت استعمال او میخواہد حاصل آید. اگر گوئی: بعد حذف ہمزہ مے آید پس چہ تخفیف در لفظ باشد، بلکہ در حمہ ثقل ست، چہ ہمزہ مکسور یا مضموم بود وعلامت مضارع مفتوح. جوابش آنکہ: بودن ہمزہ در ہر صیغہ امر ضرور نیست، چوں: عد وصع و کمہ وتکمہ، ودر صیغہائے کہ می آید بحالت وصل مے افتد، پس اعتبار راشاید.

ساکن: واگر متحرک باشد آخر را ساکن کن اگر حرف صحیح بود چوں: از تعدُ عدْ، واگر آخر حرف علت بود آنرا بیفگن، چوں: قِ از تقي. (نوادر الوصول) **ہمزۂ وصل**: بدانکہ ہمزۂ وصل خواہ بر اسم آید یا بر فعل وحرف ازانجا کہ حرف مبنی ست واصل در بنا سکون باید کہ ساکن باشد، وچوں در تحریک ساکن کسرہ اصل ست سزاوار آں بود کہ وقت حاجت مکسور گردد، وعلتے دیگر برائے کسرہ اش تلاش نباید کرد، مگر برائے ضمہ وفتحہ کہ خلاف اصل ست حاجت علت افتد.

پس ضمہ اش در اکثر احوال تابع ثالث باشد، در امر چوں: اُقتل، ودر غیر آں، مثل: اُقتُدِر ماضی مجہول: تا دم خروج کسرہ بطرف ضمہ لازم نیاید؛ چراکہ ساکن مانع قوی نیست، کذا في الرضي، وبعضے گفتہ اند: کہ ہمزہ تابع حرکت ثالث ست، پس با مضموم مضموم باشد، چو: اُنصر، وبا مکسور مکسور، لیکن با مفتوح مفتوح نشود برائے التباس بمضارع متکلم در حال وقف، ولاجرم مکسور گردد؛ ازانکہ کسرہ بہ نسبت ضمہ خفیف ست.

ووجہ زیادت ہمزہ برائے ابتداء بسکون آنکہ ایں حرف ہنگام خروج صوت از ہمہ حروف حلقی مقدم ست، وحروف حلقی بر ہمہ حروف باقیہ مقدم؛ وبہذا در حروف ہجی مقدم آوردہ اند، ووجہ تسمیہ اش آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل می شود ومی پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد خود را باہم وصل می نماید، یا آنکہ متکلم بہ سبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب نمیرسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل گردد کذا في "نوادر الوصول".

مبنی اصل: [نزد جمہور؛ زیراکہ بشدت امتزاج حرف آخرش حکم وسط پیدا کردہ، ووسط محل اعراب نیست، ونزد بعضے معرب است باعراب تقدیری.] مبنی نزد زمخشری کلمہ ایست کہ آخرش بدخول عوامل لفظا یا تقدیرا تغیر نہ پذیرد، پس نزد او زید وعمرو =

ولازمند، ومضارع معرب ست مگر وقت لحوق نون فاعل ونون تاکید. واسم بر دو گونہ است: مبنی آنکہ آخر وے بدر آمدن **عامل** تغیر نیابد نحو: من ضرب هؤلاء؟ ومعرب یعنی قبول کنندہ اعراب نحو: ضرب زید ورأیت زیدا ومررت بزید دو نوع ست: **متمکن** کہ **جائے دہد** اعراب و**تنوین** را امکن ومنصرف نیز خوانندش، و**متقی** کہ جائ ندہد کسرہ وتنوین را مگر بداعیہ، نحو: صدق أحمد، ونیز بر سہ گونہ است: **مصدر اسے کہ** ....

= در حالت افراد معرب ست، وابن حاجب آنرا مبنی داند وعند الترکیب معرب خواند، ومبنی اصل آنکہ بنائش محتاج مشابہت مبنی دیگر نبود، مثل امر وحروف وماضی، وغیر اصل کہ محتاج مشابہت بود، وآنرا لازم ست کہ مدام بیک حال ماند، چوں اسم اشارہ کہ محتاج بمشار الیہ است، ومثل حرف کہ بضم ضمیمہ احتیاج دارد، یا عارض کہ گاہی مبنی بود وگاہی معرب، مثل منادی مفرد نحو: یا زید! کہ با حرف ندا مبنی ست وبدون آں معرب. (نوادر الوصول)

لازمند: ای بنائے ایشان گاہے جدا نشود. (منہ) **آخر وے**: ایں تعریف بطور جار اللہ زمخشری ست.

عامل: آنچہ آخر کلمہ را بگرداند از حالتے بحالتے. (منہ)

من ضرب هؤلاء: یحتمل کہ من مرفوع باشد بر ابتدا یا منصوب بود بر مفعویت. **متمکن**: مخفی نماند کہ متمکن نزد اہل فن بمعنی معرب کما في الصحاح نہ بمعنی منصرف چنانکہ مصنف گفتہ آرے أمکن بمعنی منصرف، وغیر أمکن بمعنی غیر منصرف از اصطلاحات فن ست. (نوادر الوصول)

جائے دہد: ای استحقاق دخول تنوین دارد، پس منتقض نشود بمثل: الرجل وغلام زید کہ دراں بالفعل نیست. (یحیی)

تنوین: مراد از تنوین اینجا تنوین مقابلہ وتمکن است؛ چہ تنوین تنکیر لاحق می شود مبنیات را چون: صہ ومہ کہ اسم فعل اند، وہمچنین عوض مختص معرب نیست، چوں: حینئذ، وہمچنین تنوین ترنم بمطلق کلمہ فعل باشد یا اسم یا حرف در آخر قوافی برائے مد صوت می آید. (نوادر الوصول)

متقی. لاتقائه من الكسرة والتنوين. (یحیی) **کسرہ وتنوین**: [ای نون ساکن کہ در آخر میخوانند نمی نویسند.] حرف عطف مشعر ست بمذہب زجاج کہ ہر دو را بالذات از غیر منصرف ممنوع داند، بخلاف جمہور کہ ممنوعیت کسرہ نزد شاں بہ تبعیت تنوین ست. (نوادر الوصول)

مصدر اسے کہ: ایں تعریف بطور مسلک بصریین ست، ونزد کوفیین فعل ماخذ مصدر ست. (ش)

ماخذ **فعل** بود ودر آخر معنی فارسی آں دن آید یا تن. و**مشتق** ای لفظے **مصوغ** ساخته شده **از مصدر** **باحداث** هیئتے ومعنی **بابقائے** ماده ومعنی آں كصوغ الأواني جمع به معنی ظرف و**الحُلي** زیور از نقره من الفضة. **وجامد** که نه مصدر ونه مشتق از وست بر سه وجه ست: **ثلاثی** که درو سه حرف اصلی اگرچه زائد نیز بود بود، **ورباعی** که درو چهار حرف اصلی است، وخماسی که درو پنج حرف اصلی باشد وهر یک ثلاثی ورباعی وخماسی دو قسم است: **مجرد** ای تنها از زائد که درو حرف زائده نبود، چوں: **فرس**……

ماخذ **فعل** إلخ. [احترازست از ضربة ومضروبة.] حقیقة جائیکه **فعل** باشد، یا تقدیرا جائیکه **فعل** را ازو مطلقا بنا نکرده باشند، مثل: أفكل بروزن أحمد بمعنی لرزیدن از سرما یا خوف که **ففعلش** نیامده. ومراد از **فعل** اصطلاحی ست واز ماخذ حقیقی مقابل جعلی، پس لبن وحریف مثلا که ماخذ جعلی برائے البن وأحرف است وارد نشود. (نوادر الوصول)

ودر آخر: این تعریف مشهور ست که مصنف ازاں عدول کرده حکمے از احکام مصدر قرار داد؛ زیراکه بر لفظ عنق بمعنی گردن، ونفسه بمعنی خویشتن صادق می آید. (نوادر الوصول) **مشتق**: بدانکه اشتقاق برآمدن لفظے ست از لفظ دیگر بادنی تغیر بشرط مناسبت در لفظ ومعنی، وآں بر سه قسم ست: زیراکه این تغیر یا به تبدیل حرفے باشد بجائے حرف دیگر متحد المخرج، وآنرا اشتقاق اکبر گویند، چوں: نعق از نهق. یا بسبب تقدیم حرفے وتاخیر دیگرے چوں: جبذ از جذب، واین را اشتقاق کبیر نامند، ویا تغیر بدون تبدیل وتقدیم وتاخیر واقع شود، وآن را اشتقاق صغیر خوانند، چوں: ضرب از ضربٌ. صغیر عبارت است از خروج لفظے از لفظے باوجود مناسبت در حروف وترتیب، وکبیر از خروج بدون ترتیب، واکبر از خروج بشرط مناسبت در مخرج. ومراد دراینجا اشتقاق صغیر ست.

از مصدر: خارج شد ازان آنچه از مصدر نیاید چوں ذنّب ماخوذ از ذنب که اسم ست. (شرح الأصول)

بابقائے: [احترازاست از جبذ مشتق از جذب باشتقاق کبیر] احترازست از نعق مشتق از نهق باشتقاق اکبر

الحلي: بروزن ذُيّ اصلش حُلُوْيٌ، بود بقاعده مرمي حلي شد. بر سه وجه: مقسم این اقسام جامد را قرار داد نه مطلق اسم معرب را، زیراکه مصدر خماسي الأصل نمی باشد، وتقسیم اسم معرب باقسام ثلاثه مستدعی تقسیم مصدر هم بطرف خماسی بود.

ثلاثی: [اگر گوئی: اسم آحادی وثنائی هم باشد، چوں: کاف خطاب ومن وما، پس چرا ذکر نکرد؟ گویم: این اسماء مبنی ست واینجا تقسیم معرب.] بضم اول منسوب ست بسوئے ثلاثه مفتوح، وضم اول از تغیرات نسبت ست، وهمچنین رباعی وخماسی بضم اول منسوب باربعه وخمسه نه منسوب به ثلاث ورباع وخماس بالضم؛ زیراکه بر زید ثلاثی صادق نمی آید چه زید منسوب سه سه حرف نیست. (نوادر الوصول) **فرس**: جنس اسپ نر باشد یا ماده، کذا في "القاموس".

وجَعْفَر وفَرَزْدَق ومزید که درو زائد ہم بود، چوں: حِمَار وقَنْفَخْر وخُزَعْبِيْلٌ، **زیادتی** اسم بیش از چہار حرف نبود، ولا یتجاوز سبعا. پس بدانکه مصدر فعل ثلاثی مجرد اکثر بریں اوزان می آید:

فَعْل ۔	فِعْل	فُعْل	فَعْلَة	فِعلة	فُعلة	فَعَل	فَعِل	فَعْلة
فَعِلَة	فِعَل	فُعَل	فَعَال	فِعَال	فُعَال	فَعَالة	فِعَالة	فُعَالَة

جعفر: بمعنی نہر صغیر وکبیر، ونزد بعضے بمعنی نہر پر، وبمعنی ناقۂ فربه، ونام ابن کلاب، ونام یکے از ائمه، وپسر یحیی برمکي، وکیمیا گری که زر جعفري منسوب باوست، وآنچه بمعنی خربزه وحمار شہرت دارد در کتب معتبره لغت ازان اثرے پدید نیست. (نوادر الوصول)

فرزدق: بفتحتین وسکون ثالث وفتح رابع بمعنی پاره خمیر مدور، ولقب ہمام بن غالب برائے آنکه کوتاه قد وفربه بود، یا بنابر آنکه روئے مدور درشت وقبیح داشت. **زیادتی**: بدانکه ازدیاد "یاء" در مصدر معمولست، وحاجت ے افتد در تصحیح آں بتاویل بعید، چنانکه سروری در "شرح گلستان" وجبی وخطائی در حواشی 'مضوں' در لفظ خصوصیت بضم خاء رفته، وحاصل کلام ہمه آنکه مصدر رایعنی سلامت وخصوص را مثلا بمعنی فاعل گیرند پس یائے مصدری براں افزایند، وایں محض تکلف ست.

ہذا عبد الحکیم ایں توجیه را غیر مرضی میدارند، ونور الله احراري بتغلیط لفظ سلامتی وامثال آں تفصیل مینماید، معہذا اگر از بعضے اکابر ہمچو الفاظ از قلم برآید تاامکان بتصحیحش باید کوشید وتغلیط نباید نمود، چنانکه مسلک صاحب "بہار عجم" ست هذا تاج الأذكياء ورئيس الكملاء مولانا أبو محمد سعد الله - عمر الله دبوهم - در شرح ایں لفظ تاویلے اختیار کرده قائل بزیادت شده‌اند واز نسبت تغلیط به مصنف کف لسان فرموده. (أنور علي)

فِعل: بالکسر، چوں: فسق از حکم بیروں آمدن، از ص. **فَعلة**: بالفتح، نحو: رحمة مہربانی کردن، از س.

فِعلة: بالکسر، نحو: نشدة گم شده را جستن، از ن. **فُعلة**: بالضم، نحو: کدرة غبر آلود شدن، از س.

فَعَل: بفتحتین، نحو: طلب جستن، از ن. **فَعِلة**: بفتح وکسر، نحو: سرقة دزدیدن، از ص. **فِعَل**: بالکسر والفتح، نحو: صغر کوچک شدن، از ك.

فُعَل: بالضم والفتح، نحو: هدی راه نمودن، از ص. **فَعَال**: بالفتح، نحو: ذهاب رفتن، از ف. **فِعَال**: بالکسر، نحو: صراف سبک بگشتی آمدن، از ص. **فُعَال**: بالضم، نحو: سؤال خواستن، از ف. **فَعَالة**: بالفتح، نحو: زهادة پرہیزکار شدن، از س. **فِعَالة**: بالکسر، نحو: درایة دریافتن، از ص. **فُعَالة**: بالضم، نحو: نعایة جستن، از ص.

---

[1] چوں قتل کشتن.

فَعِيلٌ	فَعِيْلَة	فُعُوْل	فُعُولة	مَفْعَل	مُفْعِل	مَفْعَنة	مَفْعِلة	فَعْلى
فِعْلى	فُعْلى	فَعْلان	فِعْلان	فُعْلاَن	فَعَلان	فعَالِيَة	فعْلُوْلة	

ومی آید بر مَفْعُوْلٌ ومَفْعُوْلَة وفاعِلَةٌ وفَعُوْلٌ ومَفْعُلَةٌ وفَعُّوْلَة وفَعْلُوَّة وفَعْلاء وفَيْعلُوْلَة وجز آن و للمبالغة تَفْعال وفِعّيلى وفَعَلُوْت وفَعَلُوْتى وتِفِعّال……………………

فعیل نحو: ومیض درخشیدن برق، ازض. فعیلة نحو: قطیعة بریدن از خویش، از ف. فُعول بالضم، نحو: دخول درآمدن از نصر. فُعولة: بالضم، نحو: صهوبة سرخ وسفید شدن، ازس.

مفعل نحو: مدخل درآمدن از نصر، ومرجع باز گشتن از ضرب، ومسعاة، أصله: مسعیة، یا الف شد کوشش کردن از فتح، ومحمدة ستودن از سمع، ودعوی خواندن از نصر، وذکری یاد کردن از نصر، وبشری مژده دادن از نصر، ولیان، أصله لویان واو یا شد ودر یا ادغام یافت مدافعت کردن از ضرب، وحرمان بے بهره ماندن از ضرب، وغفران بخشیدن از ضرب، وکراهة ناخوش شدن از سمع، وقیلولة در نیمروز خفتن از ضرب.

فعلان: نحو: نزوان جستن نر بر ماده، از نصر. مفعول نحو: مکذوب ومکذوبه وکاذبه دروغ گفتن، از ض.

فعول نحو: قبول پذیرفتن، از س. مفعلة نحو: مملکة مالک شدن، از ض. فعولة نحو: جبورة تکبر کردن، از ن

فعلاء: نحو: رغباء خواهش کردن، ازس.

فَعلولة نحو: کینونة شدن از ن، اصلش نزد اخفش وکوفیان کونونة بضم فا کلمه بود، ضمه فا بفتحه بدل کردند تا بمصادر ذوات الیا که مفتوح الفا اند موافق شود، پس از آن واو را بیا بدل کردند برائے حمل بر اخوات او واین تکلف محض ست، وسیبویه وبصریان گویند: اصل آن کیّونة بفتح عین ست، واو بقاعدۀ مرمی یا شد ودر یا ادغام یافت، پس از آن یائے مفتوح برائے تخفیف حذف شد، رضی گوید: قول سیبویه اولی ست.

للمبالغة اختلاف کرده اند که در اوزان مبالغه ومصدر آیا مناسبت ست؟ واین مسلک زمخشری ست، وبهمین رفته اند غیر سیبویه بدلیل آنکه چون این باب کثیر الاستعمال ست اولی که قیاسی باشد، وسیبویه گوید: که ثلاثی اند لا غیر. (شرح المراح)

تفعال: نحو: تجوال بسیار جولان کردن، از نصر. فعیلی: نحو: دلیلی بسیار راه نمودن، از نصر

فعلوت نحو: رغبوت بسیار خواهش کردن، ازس. فعلوتی نحو: رغبوتی بسیار خواهش کردن، از سمع

تفعال: نحو: تقطاع بکسر تین وتشدید طاء بسیار بریدن، از منع.

وغيرها، وبنائے **مَفْعِل** مطرد ست **كفَعْلة** لِلْمَرَّة وفِعْلة لِلحَالة، واسم **مشتق** شش نوع است:

ضربت ضربة جلست جلسة

اسم فاعل، وزنه من الثلاثي المجرد:

فَاعِلٌ	فَاعِلاَنِ	فَاعِلُوْن	فَاعِلَةٌ	فَاعِلَتَانِ	فَاعِلاَتٌ

وللمبالغة:

فعل	فَعِيْلٌ[1]	فَعُوْلٌ	فَعَّال	فُعَّال	مِفْعَل	مِفْعَال	مِفْعِيْل	فِعِّيْل	فُعَلة	فُعَّل

غيرها چون: كذب بالكسر وتشديد ذال، وعتى وعتية بضمتين وتشديد ياء، وعتى بكسرتين وتشديد، وساكوته بضم كاف، وكبرياء بالكسر وكسر راء، وعنواء بر وزن عنقاء از حد گزشتن، والعونة بضم همزه وعين مهمله بسيار يارى كردن. (شرح الأصول)

مفْعل: بكسر عين وفتح آن. (نوادر الأصول) كفَعْلَة إلخ:

المفعل للموضع والمفعل للآلة الفعلة للمرة والفعلة للحالة

اسم فاعل: [آنكه دلالت كند بر چيزيكه در وصفت حادث شده، چون: ضارب يعني شخصيكه در وصف زدن حادث شده. (منه)] بدانكه صرفيان از مصدر واسم فاعل وغيره بحيثيت اشتقاق وتعداد صيغ وجزآن بحث مى كنند، ونحويان از حيثيت عمل لهما.

فاعل برائے مذكر وگاہے برائے مؤنث آيد، چون: حائض وطالق كه اسم فاعل اند بتاويل شيء طالق ونساء حائض نزد سيبويه، وخليل گويد: كه اسم فاعل نيستند بلكه اين اشتقاق از حيض وطلاق همچو اشتقاق دارع ست از درع بمعنى صاحب درع پس بمعنى ذو طلاق وذو حيض باشد، وكوفين گويند: تاء درينها مقدر ست بجهت عدم لبس واختصاص بمؤنث، ورد ميكند آنرا امرأة حاملة ومرضعة كه با عدم لبس تاء مقدر نيست. فعل نحو: حذر بسيار پرهيزگار، از علم.

فعولٌ نحو: ضروب بسيار زننده. فعّال: نحو: قطاع بسيار برنده، از منع. فُعّال. نحو: ضُرّاب بسيار زننده.

مفعل نحو: محرم ومحزام بسيار قطع كننده، از ضرب. مفعيل نحو: منطيق بسيار گو، از ض.

فعّيل نحو: شريب بسيار نوشنده، از علم. فُعلة نحو: ضحكة بسيار خنده كننده، از علم. فُعل نحو: قلب بسيار دان بتقليبات امور ارض.

---

[1] نحو عليم بسيار دان.

ونحو ذلك، ويزاد التاء للتأكيد، نحو: **علاّمة** و**فروقة** و**مجزامة**.

برائے زیادت در مبالغہ

و**اسم مفعول**، وزنه منه:

مَفْعُوْلٌ	مَفْعُوْلاَن	مفعُوْلُوْن	مَفْعُوْلَةٌ	مَفْعُوْلتان	مَفعُوْلاتٌ

وفَعُولٌ و**فَعيل** و**فُعلة**، وقلّ **فَعْل** وفعل وفاعل.

واسم تفضيل، ميزانه: أفعل فُعلىٰ، والجمع أفاعِلُ.

واسم آله، ميزانها: **مِفْعَل مِفعَلة مِفْعَال**، وقَلّ فعّال، والجمع: **مَفَاعِل** ....

علامه بسیار بسیار داننده از علم. فروقه بسیار جدا کننده از علم. مجزامه بسیار برنده از ص.

اسم مفعول [آنچه دلالت کند بر چیزیکہ بر و ماخذ فعل واقع شود، چوں: مضروب زده شده. (منہ)] بنائے آں از مضارع مجہول ست، چوں زیادت حرف مت ممکن نبود لہذا از حروف زیادت بعد حذف علامت مضارع میم مفتوح در اولش آوردند؛ چہ اگر ضمہ علامت مضارع بو میداوند التباس بمفعول إفعال مے شد. وچوں بعد فتحہ ہم التباس باسم ظرف لازم بود عین را ضمہ دادند، و بجہت غرابت ایں وزن باشباع خواندند؛ تا واوے پیدا شد. وشرط بنائش آنکہ فعل متعدی باشد؛ چہ از لازم بدون تعدیہ بحرف جر بنائے مفعول درست نیست، نگوئی: مذهوب ونہ ذهب مجہول. (شرح صراح، رضي)

فعیل جریح بمعنی مجروح. فُعله چوں: ضحکۃ آنکہ بر وخندند. فعل نحو: قبض بمعنی مقبوض.

اسم تفضیل: وآں اسمے ست کہ اشتقاق کردہ شود از فعل برائے کسے کہ متصف باشد بزیادت بر غیر خود دراں فعل. (شرح الأصول)

میزانه نہ گفت' میزانہ منہ؛ زیراکہ افعل تفضیل از غیر ثلاثی مجرد نیاید' چہ محافظت حروف آں ممکن نیست، وتفضیل دراںجا بزیادت لفظ أکثر یا أشد باشد، چوں: أکثر استعمالا وأشد استخراجا، وہمچنین از لون وعیب وبرائے تفضیل مفعول نیاید، نحو: أعطاهم وأولاهم از مزید، وأحمق من هبنقة از عیب، وأشهر وأشغل برائے مفعول شاذ ست.

اسم آله: اسمیکہ ساختہ شود از فعل برائے آلہ. (شرح الأصول)

مفعل مفعله چوں: مخیط آلہ دوختن، ومعرفة آلہ جدا کردن، مکسور شد میم تا فرق شود درمیان او وظرف. (منہ)

مفعال بکسر فاء، چوں مخیاط آلہ دوختن. مفاعل جمع مفعل ومفعلة، چوں: مخائط ومعارق.

---

[1] کردہ شدہ.

مَفَاعِیْلُ ومَفَاعِل، وشذّ **مُدُقّ** و**مُنخُلٌ**.

واسم **ظرف**، وزنه منه: **مَفْعَل مفعِل**، والجمع: مَفَاعل.

صفت مشبہ، أوزانها منه:

فَعْل	**فِعْل**	**فُعْل**	**فَعَل**	**فَعِل**	**فَعُل**	**فِعَل**
فِعِل	فُعَّل	فُعُل	أَفعل[1]	**فاعِل**	فَیعل[2]	**فَعال**

مفاعیل جمع مفعال، چوں: مفاتیح جمع مفتاح. شذ مُدُقّ بمعنی کوبہ، ومنخل بمعنی پرویزن، ہمچنین مسعط ومدهن ہمہ بروزن منخل، ومکحلة ومحرضة بروزن مفعلة بمعنی ناسدان، وروغن دان وسرمہ دان وآلہ صاف کردن گیاہ اشنان، وسیبویہ گفتہ: ایں الفاظ اسمائے آں ظروف ست نہ اسم آلہ، پس حاجت بہ شذ گفتنش نیست، مصنف ہم در اصول ہمین را اختیار کردہ.

منخل [ای غربال آہنی کہ ازاں ادویہ بیزند. (منہ)] وملحق ست باسم آلہ وزن فعول بالفتح چوں: وقود آنچہ بآں آتش کنند، وقیوء آنچہ بآں قے کنند. (شرح الأصول) مفعَل مفعِل یعنی وقتیکہ مضارع مفتوح العین یا مضموم العین، یا ناقص از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مفتح ومنصر وموتی ومرمی ومحیی ومقر ومدب، ومفعل بکسر عین وقتیکہ مضارع مکسور العین بود، یا مثال از ہر باب کہ باشد مفتوح العین آید، چوں: مضرب وموعد وموضع ومیسر. (منہ)

صفت مشبہ: ای لفظے کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت ثابت باشد نہ حادث، چوں: حسن ای شخصیکہ در و نکوئی ثابت است، بخلاف اسم فاعل کہ دلالت کند بر چیزیکہ در وصفت حادث شدہ باشد، چوں: ضارب یعنی کسیکہ در وصفت زدن حادث شدہ. (منہ)

فعل بالفتح، نحو: صعب دشوار، از ك. فعل بالکسر، نحو: صفر خالی، از س. فعل بالضم، نحو: صلب سخت، از ك. فعل نحو: حسن نیکو، از ك. فعل خشن درشت از ك. فعل ندسٌ زیرک، از ع.

فعل زیمٌ پراگندہ. فعل سرّ کوتاہ وزن فربہ. فاعل. نحو: کابر بزرگ، از ك. فعال. نحو: جبان نامرد، از ك.

---

[1] نحو احمر سرخ. [2] نحو جید وازن.

فعال	فُعال	فعّال	فُعّال	فِعيل	فَعول	فَعْلى[2]
فُعْلى[3]	فَعلى	فَعْلان[4]	فُعْلان	فعلان	فعلاء[5]	فُعَلاء

وغير ذلك.

اسم ثلاثی مجرد را ده وزن ست:

فلس[6]	فَرَس[7]	كتف[8]	عضد[9]	حبر

فعال: نحو: هجان شتر سفيد. **فُعال:** [نحو: كُبّار بزرگ، ازك.] نحو: شجاع، ازك.

فعّال: [نحو: وصال بسيار بے طاقت.] نحو: كُبّار بزرگ، ازك. **فعيل:** نحو: كريم.

فعلى: نحو: حيدى مادهٔ خر جهنده از سايهٔ خود بسبب نشاط (صراح). صاحب صحاح وقاموس آورده اند كه برين وزن صفت مذكر غير اين لفظ يافته نشد حال آنكه اين حصر غلط ست زيرا كه وفرى بمعنى شبان گلهٔ گوسفند، وجمزى خر شتاب رفتار، وقصمى بمعنى مرد كثير [illegible] آمده است، كما ذكره [illegible]، بلكه جمزى را اين هر دو بزرگوار صفت نقل كرده اند. (نوادر الوصول)

فعلان: نحو: عريان برهنه، ازعلم. **فعلان:** نحو: حيوان، ازس.

فُعلاء: نحو: عشراء مادهٔ شتر كه بر حمل او ده ماه گزشته باشد.

غير ذلك: نحو قدوس وقاموس ومسكين ومسيح (شرح الأصول)

ده وزن: وقياس دوازده بود بضرب سه حالت فا، در چار حالت عين، ليكن فعل بضم فا، وكسر عين وبالعكس براے شدت ثقل متروك شده، وفِعُل منقول ست، و[illegible] از تداخل در لغت، وبعضے وزن فعل بضم فا، وكسر عين معتبر داشته اند براے آنكه موزوناتش يافته مى شود. (حسن)

فرس: اسم جنس براے مذكر ومؤنث وبراے مؤنث فرسة نيز آيد.

حبر: سياهى دوات وعالم وصالح واثر وحسن وداغ ومثل ونظير وزردى كه بسپيدى دندان مختلط شود. (شرح الأصول)

---

[1] نحو: ذوف [2] نحو: عطشى. [3] نحو: حبلى ازس. [4] نحو: عطشان. [5] نحو: حمراء. [6] پول.

[7] اسپ [8] شانه. [9] بازو.

عنبٌ	إبِلٌ[1]	قُفْلٌ[2]	صُرَد	عنق

رواست در کَتِف کِتْف، ودر **فَخِذ** فَخْذ فِخْذ فِخِذ، ودر عَضُد عَضْد، ودر إبِلٌ إبْلٌ، ودر **قُفْل** قُفُل ودر عُنُق عُنْق.

بروزن حبر بروزن فلس کفلس کعنق

ورباعی مجرد راپنج:

جعفر	زِبْرِج	بُرْثُنٌ	دِرهم	قِمَطر

وقیل: **جُخذب** ....

إبل: بریں وزن نزد سیبویه جز ایں لفظ نیامده، واخفش بلز بران افزوده، وابن حاجب هم بدان رفته، ورضی وغیره بِلِز وحِبِر وبِلِص وإطِل وإبِد نیز اضافه کرده اند. صرد: جانوریست بزرگ سر که گنجشکان را شکار کند، وگویند که اول طائریست که روزه داشت برائے خدا. عنق: گردن وجماعت مردمان در وے. (شرح الأصول) رواست: ایں حکم عام ست مر اسم وفعل ثلاثی مجرد ومزید را ودر دو حرف از دو کلمه، پس رواست در سمع بکسر عین وبسکون آں، ودر کرم کرم، ودر ضرب مجهول ضرب. وهمچنین در یعصیق بکسر لام بصیق بسکون آں، ودر ادرک مستفحا بکسر فا وسکون آں، وهو وهي وهو وهي وفیضرب جزآں بسکون دوم، ونزد کوفیه جائز است مثل فرس بسکون واو فتحه راهم، وبصریان گویند: هر لغتے که مفتوح العین آمده است لغتیست برأسه، نه فرع ساکن العین، مگر در مثل: فرس بفتح عین در هیچ لغت تسکین نیامده؛ ازانکه فتحه خود اخف است. (شرح الأصول، رضی) در فخذ: ای در فعل بفتح فاء وکسر عین وقتیکه عینش حرف حلق نباشد.

در قفل: بدانکه نزد اخفش وعیسی بن عمر ودر قفل بضم فاء وسکون عین اگر معتل وصفت باشد جائز ست که عین را ضمه دهند بدلیل اینکه چنانکه نزد ایشان تخفیف به تسکین مطلوب ست همچنین اتباع وتناسب نیز مطلوب ومهم ست؛ ولهذا وردی وفسی فاء کلمه راکسره دادند ومتن بکسر تاء رابمتابعت میم مضموم کردند، کذا فی شرح الاصول. برثن: بال وچنگال مرغ شکاری.

درهم: سه ماشه وچهار جو از نقره، کذا فی "الریاض". قمطر: آنچه دراں کتاب نگاه دارند. جخذب: بدانکه پنج وزن اول باتفاق ست، واخفش جحدب بالضم وفتح ذال بمعنی تلخ براں افزوده، وگویند: آں مخفف جخاذب ست، وفرا تحسب ودرقع روایت کرده، وضم ثالث درین هردو اگرچه مشهورست، لیکن روایت ثقه رد نتوان کرد، وهم در فعدد ودفعال وسودد وعوطط —

---

[1] شتر. [2] معروف.

وخماسی مجرد را چہار:

سَفَرجَل[1]	قُذعمل	جَحْمَرِش[2]	قِرطعب[3]

مزید ثلاثی ورباعی محصور نیند، وخماسی پنج ست:

غضْرفُوط[4]	خُزَعبیل[5]	**قِرطَبُوس**[6]	قبعثری[7]	خَندریس[8]

فصل

بدانکہ مصدر و فعل و سائر مشتقات بر دو گونہ است: ثلاثی و رباعی، و ہر یک دو نوع ست: مجرد ومزید، لیکن مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید تابع فعل ماضی خودند. ثلاثی مجرد لفظے کہ در و یا در ماضی او...................

= بسبب الحاق بجذب ادغام ممتنع شد، واگر ایں وزن موجود نبودی وجہ ترک ادغام نبود. الحاصل: حصر اوزان رباعی در پنج خالی از تکلف نیست. (رضی)

محصور نیند: احتراز ست از قول سیبویہ کہ امثلۂ ثلاثی مزید را سہ صد وہشت گفتہ، واز قول زبید کہ ہشتد و چند مثال بر آں افزودہ

قرطبوس وبکسر وایں لفظ در اکثر کتب فن موجود ست، لیکن در لغات معتبرہ یافتہ نمی شود، ہاں در "قاموس" قصربوس بمعنی کژدم شدید نیش، وناقۂ سریع السیر آوردہ، پس چہ عجب کہ قرطبوس مقلوب البعض باشد. (نوادر الوصول)

فصل. پیش ازیں در تقسیم جامد حال مصدر و مشتقات معلوم نشدہ بود، لہذا ایں فصل آورد.

ثلاثی: عند البصريين، وأما الكوفية يقولون: إن الحروف الأصلية في الكلمة مطلق ثلاثة، والزائد عنها زائد، لا أنها رباعية وخماسية مجردة. (يحيى) رباعی: نہ خماسی؛ زیرا کہ فعل ثقیل ست از اسم از جہت تصرف ولحوق ضمائر، وہر گاہ فعل خماسي الأصل نشد مصدر و مشتقات کہ تابع آنست نیز خماسي الأصل نشدہ. (نور علي)

در و یا در ماضی الخ. مراد از قول او: "در و" ماضی ست، مثل: ضرب، واز قولہ: "در ماضی او" مصدر و مشتقات سوائے ماضی، =

---

[1] بہی. [2] پیرزن. [3] شئ قلیل. [4] ہندی بامعنی. [5] چیزے باطل. [6] بلاو ناقۂ بزرگ.

[7] شتر فربہ. [8] شراب کہنہ.

سہ حرف اصلی باشد وبس. ثلاثی مزید آنکہ در ماضی او سہ حرف اصلی بود زائد، یا ماضی کہ درو سہ حرف اصلی ست با زیادتی. ورباعی مجرد آنست کہ درو یا در ماضی او چہار حرف اصلی بود. فقط ورباعی مزید آنکہ در ماضی او چہار حرف اصلی باشد وزائد، یا ماضی کہ درو چہار حرف اصلی وزیادہ بود، وزیادتی فعل بیش از سہ حرف نباشد، ولایتجاوز ستا.

بدانکہ ثلاثی مجرد را شش باب ست: ....

= وکلمۂ "یا" برائے منع خلو ست، پس جائز کہ درو وہم در ماضی او سہ حرف بود چوں: ضرب وحسن. بدانکہ ثلاثی نزد اہل فن آنکہ درو سہ حرف اصلی باشد، ومجرد آنکہ درو حرف زائد نباشد، ومزید آنکہ درو زائد ہم بود، وچوں برین تعریف وارد می شد کہ بسیارے از مصادر مشتقات حروف زائد دارند. جوابش آنکہ مجرد بالذات صفت ماضی ست وباقی بالعرض.

وبعضے برائے عدم ورود ایں اعتراض تعریف ثلاثی کردند چنین کہ در ماضی او سہ حرف اصلی باشد، وازیں تعریف اگرچہ آں اعتراض ساقط شد، لیکن بر ماضی خودش صادق نمی آید، ولازم آید کہ ماضی را ہم ماضی باشد. جوابش آنکہ ثلاثی وربائی ومجرد ومزید در غیر جامد بحقیقت صفت مجموع باب ست.

پس خلاصۂ تعریف آنکہ ثلاثی مجرد مثلا باب ست کہ ماضیش تنہا سہ حرف اصلی داشتہ باشد، وایں تعریف بر مجموع باب بہمہ تصرفات بلاریب صادق ست، اما صدق مجرد بریکے از صیغہائے باب باعتبار آں ست کہ صیغۂ ایست از صیغہائے باب آرے، ایں قدر لازم ست کہ معنی ثلاثی مثلا در جامد دیگر باشد ودر مصدر وفعل ومشتق دیگر، بالجملۃ: مصنف برائے ورود لہنمہ برین تعریف لفظ "درو" افزودہ کہ بر ہمہ صادق باشد، لیکن کلامش خالی از خلط مبحث نیست. (بوادر الوصول)

چہار حرف: چوں: یعثر ومعثر وبعثرۃ. **لایتجاوز ستا** [در ثلاثی یک حرف زائد شود، چو: اکرم، ودو مثل: احمر، وسہ ہجو: استنصر، ودر رباعی یک حرف، چوں: تدحرج، ودو مثل: احرنجم. (بوادر الوصول)] در مفرد مذکر غائب بحسب استقراء، پس مثل: استنصرتم ویستنصرون وارد نشود.

شش باب ست: باعتبار استقراء اگرچہ عقلاً نہ میشدند از ضرب حرکات سہ گانۂ عین در حرکات عین مضارع، لیکن فعل مکسور العین ثقلے دارد، لہذا مضارع مضموم العین کہ ثقیل بود از احتمالاتش کم کردند، وفعل مضموم العین ثقیل تر، لہذا دو احتمالش یعنی مضارع مکسور العین، ومفتوح آں انداختند: تا شبۂ خروج از کسرہ بضمہ وبالعکس واز اثقل باخف لازم نیاید

وبدانکہ باب در اصطلاح صرفیان طائفہ باشد از ماخذ، وجملہ مشتقاتش کہ باہم مناسبت لفظی ومعنوی داشتہ باشند، واصل در نسبتش مصدر ست، لہذا صیغہائے غیر ثلاثی مجرد را منسوب بمصدر سازند وگویند: از باب افعال یا تفعیل ست، لیکن در ثلاثی مجرد =

باب اول: فعل يفعل، بفتح عین ماضی وکسر مضارع:

ضَرَبَ يَضْرِبُ ضَرْباً ضَارِبٌ، ضُرِبَ يُضْرَبُ ضَرْباً مَضْرُوْبٌ، الأمر: اِضْرِبْ، والنهي: لا تَضْرِبْ، والظرف: مَضْرِبٌ، جمعه: مَضَارِبُ، والآلة: مِضْرَبٌ مِضْرَبَةٌ مِضْرَابٌ، جمعها: مضارِبُ ومضارِيْبُ، اسم التفضيل: أَضْرَبُ ضُرْبىٰ، جمعهما: أَضَارِبُ وضُرَبُ.

مصدر معروف — مصدر مجہول — بکسر عین — جمع مضرب ومضربة

باب دوم: فعل يفعُلُ، بفتح عین ماضی وضم مضارع:

نصر ينصُرُ نصْراً ناصرٌ، نُصر يُنْصرُ نصْراً منْصورٌ، **اُنْصُرْ مَنْصَر إلخ.**

= چوں مقصود از انتساب باب امتیاز فیما بین ابواب ست، وایں معنی دراں بسبب عدم انحصار مصدرش متصور نبود، لہذا بماضی ومضارعش منسوب نمودہ گویند: از باب نصر ینصر وفتح یفتح، وگاہے بسبب شہرت بر صرف ماضی اکتفا نمایند. (نوادر الوصول)

باب اول: مقدم کرد آنرا ازیں کہ کسرہ در عین مضارع اصل ست باآنکہ ائمہ تصریح کردہ اند باینکہ ہر فعل کہ بر حرکت عین مضارعش نص نیابی بسوے ضرب بری، ونزد ابو حیان اختیار ست در ضم وکسر، وابن عصفور گفتہ: کسر وضم در مضارع جائز ست شنیدہ باشند یا نہ. (أنور علي)

فعل يفعل: وایں وزن وموزون ہر دو مستعمل ست.

ضرب يضربُ: بدانکہ مصدر در صورت مفعول مطلق وفاعل را بلفظ فهو ضارب، ومفعول را بلفظ فذاک مضروب، ودر امر وغیرہ بلفظ منہ ذکر کنند تا ربط معنوی از دست نرود، ودر بعض نسخ ایں کتاب نیز ہمچنین واقع شدہ، ودر بعضے کہ نیست سبب آں قصد اختصار است. وہم در بعضے نسخہا صیغۂ نہی وارد نشدہ شرح نوادر الوصول وشرح یحیی بہاری ہم بر آنست علتش آنکہ نزد مصنف داخل مضارع است.

ضربا: وفی نسخ مصدر، الضرب زدن، ودر زمین رفتن بطلب روزی، وپدید داشتن، وآشکارا کردن مثل، ونمناک شدن زمین، ورمیدن، وایستادن، وخوابانیدن دوست کسے در مال وے فرو بستن. **اُنصر:** گاہے بضمۂ صاد وکسرۂ ہمزہ نیز آید، وایں قول را ابن جنی از بعض عرب نقل کردہ. (نوادر الوصول)

مَنْصَر: صرفِ باقی را بر قیاس گذاشت.

باب سوم: **فَعِلَ یَفْعَلُ**، بکسر عین ماضی وفتح غابر:

سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعاً، اِسْمَعْ **مَسْمَعٌ** إلخ

باب چهارم: **فَعَلَ یَفْعَلُ**، بفتح العین فیهما:

فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحاً، اِفْتَحْ مَفْتَحٌ إلخ

باب پنجم: فَعُلَ یَفْعُلُ، بضم العین فیهما:

کَرُمَ یَکْرُمُ **کَرَماً** کَرِیْمٌ، اُکْرُمْ مُکْرَمٌ

بدانکہ رواست **تسکین عین** فعِلَ وفعُل، ودر شهد **شَهْد شِهد**.

باب ششم: فَعِلَ یَفْعِلُ، بکسر العین فیهما:

حَسِبَ یَحْسِبُ **حِسْبَاناً**، اِحْسِبْ مُحْسِبٌ

أما فضِل یَفْضُل از تداخل ست، وکاد یکاد از سمع؛ ....

فعل یفعل. بر فتح مقدم کرد؛ زیراکه از ام الأبواب است. مسمع. دریخا بلحاظ شدت اختصار کلمۂ امر وظرف وآله وصیغ مجهول همه ترک کرد، تا بر سابق قیاس کنند. فعل یفعل. مقدم کرد بر کرم؛ زیراکه فتحه از ضمه اخف است.

کرما. بالتحریک جوانمردی ومردمی وعزیزی نقیض لوم. (صراح) تسکین عین. یعنی تسکین عین ماضی مکسور معلوم یا مجهول بشرطیکه عینش حلقی نباشد، وماضی مضموم العین مطلق نزد بنی تمیم رواست، چوں: فرح ونصر وکرم ونعم وبیس بسکون عین مخفف مکسور العین نزد همگنان مستعمل است. شهد. بکسر فا وسکون عین، ودرهمین لغت ست نعم وبئس، سیبویه گفته. تمام عرب برین لغت اتفاق دارند. شهد. بکسر فاء از اتباع عین.

حسبانا. بالکسر ومحسبة بالفتح وکسر سین وفتح آں بمعنی پنداشتن مصدر ایں باب ست، وحسب بالفتح وحسبان بالضم وبکسر وحساب وحسبة وحسابة هرسه بالکسر از نصر آمده است. کذا في الصحاح والقاموس، وگفته اند که صحیح ایں باب جز حسب ونعم دیگر نیامده، وحسب از سمع نیز آمده ودر قرآن مجید همچنین ست.

اما فضل یفضل [ازهمه مؤخر نمود؛ زیراکه بسیار کمتر است از صحیح سوائے دو از فعل جز الفاظ معدوده نیامده.] جواب سوال =

ولهذا كِدْن بكسر كاف آيد، **وضمه شاذ بود.** بدانكه اسم ظرف از ناقص ومضاعف دريں ابواب بفتح عين آيد، واز مثال بكسر عين، واز غير آں چنانچه دانستى.

ورباعى مجرد رايك باب ست، ومصدرش فعللة: ....

= مقدر ست، تقريرش آنكه: حصر مصنف ابواب ثلاثى مجرد را در شش باطل ست: چه فضل يفضل وكاد يكاد يافته شد. وحاصل جواب آنكه: هر دو بيرون از ابواب مذكوره نيستند؛ چه اول از تداخل ست ودوم از سمع. وتداخل عبارت ست از خلط ماضى بابى با مضارع باب ديگر، يعنى فضل در بعض السنه عرب از علم مستعمل است ودر بعضے از نصر، مستمع چنين ماضيش از علم ومضارع آں از نصر بر زبان راند سامع ناواقف باب جداگانه فهميد (نوادر الوصول)

وهذا كدن زيراكه در اجوف واوى مكسور العين ماضى قياس آنست كه كسرهٔ عين را بفاء دهند براے دلالت بر كسرهٔ عين محذوف.

ضمه شاذ اى ضمهٔ كاف براے دلالت بر حذف واو شاذ ست، قياسا براے آنكه رعايت باب بر رعايت واو مقدم ست، واستعمالا براے آنكه رضى گفته است: قليل. وبعضے صرفيين كاف را مضموم يافتند، دانستند كه اصل كاد يكود بضم واو ست، پس كسرهٔ كاف را وجه مرجوح هم بهم نمى رسد، كذا في "المنهية" و"نوادر الوصول".

يك باب ست: احتمال عقلى از ضرب چهار حالت فاء در چهار حال عين واز ضرب حاصل اعنى شانزده در چهار حالت لام اول شصت وچهار ميشود، ليكن در استعمال نيامده مگر يك بنا، فتح فاء براے تعذر ابتداء بسكون ست، وسكون عين بنا بر كراهت اربع حركات وسكون لام اول مستلزم التقاے ساكنين باتصال ضمير بارز بود، وحرف آخر در ماضى مبنى بر فتح ست، واختيار فتحات براے تخفيف باشد. (شرح محمد نور)

مصدرش: اگر گوئى: چرا تعيين رباعى بمصدر كرده تعيين ثلاثى بماضى ومضارع؟ جواب آنكه اصل در تعيين مصدر ست؛ چه اصل همه صيغها است، وچوں مصادر ثلاثى محصور نيستند لاجرم بماضى ومضارع رجوع كرد، بخلاف رباعى. (سع)

فعللة مقدم كرد رباعى مجرد را بر ابواب ثلاثى مزيد؛ ازانكه ابواب مجرد يكجا، وابواب مزيد يكجا باشد، ووجه تقديم ابواب مزيد رباعى بر مزيد ثلاثى آنست كه هرگاه مزيد ثلاثى از ثلاثى مجرد بعيد باشد اگر چيزے ديگر هم فاصل شود مضائقه نيست: زيراكه چو آب از سر گذشت چه يك نيزه چه يك دست! يا آنكه در مزيد رباعى ورباعى مجرد مناسبت تام ست، يا آنكه ابواب رباعى مزيد قليل ست خواست كه اول ازاں فراغت كند ومجرد ومزيد هم دريں صورت يكجا مى شود.

بعثر یبعثر بعثرةً[1] مبعثر، الأمر: بعثر، والظرف: مبعثر،[2] جمعه: مبعثرات

ویجيء مصدره فِعْلاَلاً وفَعْلاَلاً و**فَعْلَلی** و**فُعْلُلاَء**. و **مصدر رباعی** وثلاثی **مزید** بر **مفعول** وے
چوں دحراج چوں زلزال
نیز می آید. ورباعی مزید را **سہ باب** ست: یکے بدون ہمزۂ وصل ودو با ہمزۂ وصل.

باب اول: تَفَعْلُل:

تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبِلٌ، تُسُرْبِلَ يُتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلاً، مُتَسَرْبَلٌ، الأمر: تَسَرْبَلْ

بدانکہ اسم ظرف غیر از ثلاثی مجرد می آید بر مفعول وے، وروا ست در آخر مصدر ثلاثی ورباعی کہ مجرد از تاء ست زیادتی تائے مرۃ چوں: **تسربلة**.

بعثر یبعثر وایں وزن در مصدر رباعی مطرد ست، بخلاف دیگر اوزان کہ می آید **فعللی** چوں: قہقری: قدم بقدم باز آمدن **فعللاء**: چوں: قرفصاء: زانو بخود کشیدن ودست بر زانو افگندن نشستن.

مصدر رباعی: ضابطۂ کلیہ در شناخت مصدر رباعی وثلاثی مزید بقیاس واحد، پس باید کہ قبل حرف آخر ماضی الف زیادہ کنی، پس اگر در ماضی قبل آخر دو حرف متحرک باشد اولش را فقط کسرہ دہ، چنانچہ از أفعل إفعال، واز فعّل فعّال، واز فاعل فیعال، واز فعلل فعلال بناکنی، واگر سہ حرف متحرک باشد اول وثالث را کسرہ دہ اگر ساکن در میان آنہا ست، وبلا اولین را، پس در انفعل واستفعل وافتعل وافعل وافعالّ کہ اصل شان افعلل وافعالل بودہ است انفعال واستفعال وافتعال وفعلال وافعلال گوئی. اما اشہر در فعل وفعل وفعل وتفاعل وتفعل بر خلاف قیاس مذکور تفعیل وفعلة ومفاعلة وتفاعل وتفعل ست، وآنچہ در مصدر فاعل فعال بتخفیف آمدہ است مخفف فیعال است بر سہ وزن نیست.

وکسے از بیان ضابطہ توہم نکند کہ مصدر از فعل مشتق است، بلکہ ایں بیان کیفیت آمدن مصادر ست قیاسا برائے شخصے کہ قبل از مصدر فعل را دانستہ باشد، کذا في "أبنية الأفعال" وشروحها.

سہ باب: بر سبیل اطراد، پس مدحرج ومحرجم ومستحرج مشترک است در میان مفعول وظرف ومصدر. (بجی)

تسربله یک بار پیراہن پوشیدن، تائے حالت را در ینجا بر مقایسہ گذاشتہ، ودر 'شرح اصول' آنرا ذکر کردہ، ونزد ابن مالک تائے حالت در غیر ثلاثی مجرد نیاید. (نوادر الوصول)

---

[1] برانگیختن. [2] ہچو صیغۂ مفعول.

باب دوم: افعنلال:

اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجاماً[1] الأمر: اِحْرَنْجِمْ

باب سوم: افْعِلاَّل:

اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَاراً، مُقْشَعِرٌ، اُقْشُعِر يُقْشَعَر مُقْشَعَرٌ، اِقشعرّ اِقْشَعِرْ

وجاء مصدره فُعَلْلِيْنَةٌ. کقشعریرة وطمأنینة

ثلاثی مزید بر دو گونه است: **ملحق** و **مطلق**، مطلق دو قسم ست: یکے آنکه درو یا در ماضی او . . . .

اقشعرر بفک ادغام و سکون آخر. فائده: بدانکه نزد اہل حجاز در ادغام تحرک حرف دوم بحرکت لازم شرط ست: ہذا نزد ایشان ادغام در مثل: اقشعر ولیقشعر و لم یقشعر روا نیست: ازانکه حرف را بعارض اجتماع ساکنین حرکت داده اند، ونزد بنی تمیم ضابطه در ادغام آنست که اگر حرف ثانی ساکن ست بسکون لازم، چوں: مددن ادغام ممتنع ست، واگر متحرک ست بحرکت لازم، چوں: مدد بعد رفع موانع ادغام واجب ست.

واگر متحرک ست بحرکت عارض ادغام جائز است بتحریک حرف آخر بحرکت کسره وفتحه، واگر مضموم العین ست بضمه نیز. وواجب ست ادغام وضمۂ حرف مدغم در صورت لحوق ضمیر مذکر غائب، چوں: مدہ، وفتحۂ آں در صورت لحوق ضمیر مؤنث غائب، چوں: مدھا، وقراءت قرآن بہر دو لغت آمده است، قال الله تعالیٰ: [illegible] (بقرة ۲۳۳) بالإدغام، قال الله تعالى: ﴿فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَدًّا﴾ (مريم: ۷۵) بالفك.

ہذا مصنف بسبب مقبول بودن ہر دو لغت فک وادغام بتحریک ثانی بکسره وفتحه در امر ذکر کرده، ولغت ثالث یعنی ضمه حرف مدغم چوں تابع ضمۂ عین ست دریںجا مفقود است. (انور علی)

ملحق: الحاق در فعل آنست که در ثلاثی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی مجرد یا مزید شود، ودر اسم آنکه در ثلاثی یا رباعی حرفے زیاده کنند؛ تا بروزن رباعی یا خماسی مجرد یا مزید شود. (منه) **مطلق:** ازان که خالی ست از قید الحاق. (یحیی)

درو یا در ماضی: [چوں: اجتنب واقشعر واحرنجم واجتناب واقشعرار واحرنجام.] چوں: یقشعر ویستنصر وقشعریرة اگرچه دریں ہمزهٔ وصل نیست اما در ماضی ایں ہمزهٔ وصل موجود ست. (انور علی)

---

[1] فراہم آمدن.

ہمزۂ وصل بود، دوم: آنکہ نبود. قسم اول ہفت باب ست.

باب اول: افتعال:

اِجْتَنَبَ	يَجْتَنِبُ	اِجْتِنَاباً	مُجْتَنِبٌ	اُجْتُنِبَ	يُجْتَنَبُ	مُجْتَنَبٌ	اِجْتَنِبْ

باب دوم: استفعال:

اِسْتَنْصَرَ	يَسْتَنْصِرُ	اِسْتِنْصَاراً[1]	مُسْتَنْصِرٌ	اُسْتُنْصِرَ	يُسْتَنْصَرُ	مُسْتَنْصَرٌ	اِسْتَنْصِرْ

باب سوم: انفعال:

اِنْفَطَرَ	يَنْفَطِرُ	اِنْفِطَاراً	مُنْفَطِرٌ	اُنْفُطِرَ	يُنْفَطَرُ	مُنْفَطَرٌ	اِنْفَطِرْ

ہمزۂ وصل: وجہ تسمیہ اش بہمزۂ وصل آنکہ ایں ہمزہ بحرف ساکن وصل مے شود ومے پیوندد، ویا آنکہ خود از میان ساقط شدہ قبل وبعد را وصل مے نماید، یا آنکہ متکلم بسبب تعذر ابتداء بساکن بمطلب تکلم نمی رسد چوں ہمزہ افزودہ شود بمطلب خود واصل شود، وہمزۂ قطع ضد آں ست. (نوادر الوصول) **نبود:** یعنی در وے در ماضی او ہمزۂ وصل نباشد. (منہ)

ہفت باب ست: شمار ہفت باب در مزید ثلاثی مطلق باہمزہ بر قول مشہور ست، والا اگر مذاہب مختلفہ را جمع کنیم بچہاردہ باب مرتقی شود؛ زیرا کہ نزد بعضے افاعل وافعل، چوں: ادّکر واذکر نیز دو باب جداگانہ است، وحق اینست کہ ایں ہر دو باب فرع تفاعل وتفعل است، چنانچہ ابن حاجب در "شافیہ" گفتہ، واگر فروع را در اصول شمار کردہ شود لازم آید کہ فروع باب افتعال نیز شمار کردہ. اما مصنف در "شرح أصول أكبرية" می گوید: کہ ظاہر اینست کہ ایں ہر دو باب علیحدہ اند، نہ فرع تفعل وتفاعل، وبعضے اِفْعَالّ بکسر ہمزہ وفتح عین وہمزہ وتشدید چوں: ازیانّ أي حسن وافوعل چوں: اکوهد کاقشعر از کہد بمعنی جہد وتعب نیز آوردہ اند، وظاہر اینست کہ ہر دو ملحق است بہ "اقشعر" نہ مطلق، وبعضے افعیل بفتح عین وتشدید یاء افزودہ اند، چوں: اِهْبَيَّخَ بہ تبختر خرامید، وجوہری افتعلی نیز آوردہ، چوں: استلقی. وآمدہ است افتعال بفتح ہمزہ، چوں: استلام از سلام وافعولی، چوں: اذلولی از ذلّ، کذا في "شرح الأصول" وغيرہ.

افتعال: ایں وزن خود نیز مستعمل ست بمعنی افتراء کردن وبمعنی ساختن، واز انست افتعلہ الله تعالی در حق طعامے کہ بر عیسی علیہ السلام نازل شدہ بود. (نوادر الوصول) **انفعال:** ایں وزن نیز مستعمل ست، في "الصراح": انفعال شدن کار، یقال: فعلته فانفعل، کقولك: کسرته فانکسر.

---

[1] نصرت خواستن.

باب چهارم: افعوال:

اِعْلَوَّطَ	يَعْلَوِّطُ	**اِعْلِوَّاطاً**	مُعْلَوِّطٌ	اُعْلُوِّطَ	يُعْلَوَّطُ	مُعْلَوَّطٌ	اِعْلَوِّطْ

باب پنجم: افعیعال:

اِخْشَوْشَنَ	**يَخْشَوْشِنُ**	اِخْشِيْشَاناً	مُخْشَوْشِنٌ
اُخْشُوْشِنَ	يُخْشَوْشَنُ	مُخْشَوْشَنٌ	اِخْشَوْشِنْ

باب ششم: افعلال: ....

اعلوّاطا دست در گردن شتر انداخته سوار شدن، ونزد بعضے سوار شدن بدون مهار یا برهنه، وگرفتن ولازم بودن کسے را، وخودرائی کردن، کما فی القاموس. وآنچه در نسخ مستعمل مشتهر ست قلاده در گردن شتر بستن، در کتب لغت نشانی ازاں نیست، ودر صحاح گفته: واوش یاء نشد، چنانکه در اعشوشب اعشیشابا که مشدد ست، ونزد بعضے اعلیواطا نیز آید، کما في "الارتشاف". (نوادر الوصول)

یخشوشن قاعده در شناختن حرکت عین مضارع معروف از غیر ثلاثی مجرد: بدانکه اگر ماضی چهار حرفی ست علامت مضارعش مضموم وما قبل آخرش مکسور آید، چوں: یکرم ویدحرج، وإلا علامت مفتوح بود، پس اگر ماضیش همزه وصل دارد ما قبل آخرش مکسور بود دائما، چوں: یجتنب ویستنصر، وإلا ازباب تفعّل وتفاعل که مفتوح آید بسبب آنکه اصل آنها تفعّل وتفاعل ست، چنانکه مکسور آید حصه یحصه که مأخوذ ست از حصصه، پس غلط ست یعلوط بفتح واو، چنانکه فاضل بهاری گفته.

واگر ما قبلش تاء دارد مفتوح آید، چوں: یتصرف ویتدحرج، ودر ابوابیکه ما قبل آخرش دو حرف یک جنس ست وقت ادغام درانها کسره بما قبل دهند اگر مده نباشد، چوں: یعلوط ویحمر، وإلا حذف کنند، چوں: یدهام، ودر مضارع مجهول علامتش را مضموم وما قبل آخر را مفتوح در همه جا، ودر مدغم معامله معروف کنند چنانکه دانستی.

اخشوشن قاعده دیگر در شناخت ماضی مجهول: پس بدانکه در هر ماضی مجهول ما قبل آخر مکسور باشد دائما، پس اگر اولش تاء زائده است آنرا مع ما بعدش مضموم کنند، چوں: تعهد وتدحرج، واگر همزه است آنرا با حرف ثالث مضموم نمایند، چوں: استنصر واحتسب، واگر هیچ یکے ازیں هر دو نیست اولش را مضموم نمایند فقط، ثلاثی باشد، چوں: نصر، یا زائد ازاں، چوں: اکرم ودحرج وقوتل وحصر، وشامل ترازیں قاعده ایست که گوئی: ما قبل آخر را کسره ده، ودیگر هر متحرک را ضمه.

اِحْمَرَّ	یَحْمَرُّ	اِحْمِرَاراً	مُحْمَرٌّ	اُحْمُرَّ
یُحْمَرُّ	**مُحْمَرٌّ**	اِحْمَرَّ	اِحْمَرِّ	اِحْمَرِرْ

باب هفتم: افعیلال:

اِدْهَامَّ	یَدْهَامُّ	**اِدْهِیمَاماً**	مُدْهَامٌّ	اُدْهُوْمَّ
یُدْهَامُّ	مُدْهَامٌّ	اِدْهَامَّ	اِدْهَامِّ	اِدْهَامِمْ

اما آنکه در ماضی او همزۂ وصل نبود پنج باب است.

باب اول: إفعال:

أَکْرَمَ	یُکْرِمُ	**إِکْرَاماً**[1]	**مُکْرِمٌ**	أُکْرِمَ	یُکْرَمُ	**مُکْرَمٌ**

احمرّ: بدانکه ادغام اصلی سوائے باب تفعیل وتفعل وتفاعل وافعل که فرع آنها ست نبود، وادغام احمر واحمار واقشعر اصلی نیست بدلیل آمدن ادعوی وادعاوی که واؤ دومش مبدل بیا شد، وبدلیل فک ادغام در جمع مؤنث ومتکلم وغیره، وازینجا پی بری که ادغام اصلی در لام کلمه نشود. مُحمرّ: اسم فاعل واسم مفعول هر دو در لفظ واحد بفتح میم هستند، لیکن تقدیر فاعل بکسر ما قبل آخر ومفعول بفتح. ادهیماما: سیاه شدن، قوله تعالی: ﴿مُدْهَامَّتَانِ﴾ (الرحمن ٦٤) أي سوداوان من شدة الخضرة والري، والعرب يقول: كل أخضر أسود، منه سواد القرى: لكثرة خضرتها. (صراح) **پنج باب الخ**: کثیر را تابع واحد کردند نه بالعکس؛ چراکه دران فائده تخفیف حاصل ست نه در عکس آن. إکراما: میدانی گوید: مصدرش گاہے فعالة وفعال بفتح فاء آید، چون: أكرم كرامة على حذف الهمزة من الأول وبدال التاء منها، كإقامة ونحو: ﴿وَاللّٰهُ أَنْبَتَكُمْ مِّنَ الْأَرْضِ نَبَاتًا﴾ (نوح ١٧) وشارح تسهیل گوید: که حق آنست که گاہے مصدر غیر باب مقارن فعل شود، پس کرامة ونبات مصدر مجرد است که مقارن فعل إفعال شده، واگر کرامة دراصل إکرام بودی کسرۂ کاف لازم شدی؛ چه ساکن را وقت حرکت کسره دهند؛ تا کسره دلالت می کرد بر حذف همزه، وظاهر کلام سیبویه آنست که نبات اسم ست که قائم مقام مصدر شد. (نور الوصول)

مُکْرِمٌ: بکسر را، اسم فاعل، بدانکه آن گاہے بر وزن فاعل آید، چون: دارس ویافع وواوق، وبر وزن مفعل بفتح عین مانند مفلج ومسهب ومحصن، وبر مفعول، مثل: متوج، نه متح چنانکه مشتهر ست. (نور الوصول)

مُکْرَمٌ: بفتح را، اسم مفعول، بر وزن فاعل هم آید، چون: أسام الماشية في المرعى فهي سائمة، وبر مفعول نحو: محبوب ومحبون =

---

[1] گرامی کردن تکریم مثله.

بنائے يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بود، ہمزہ را افگندند؛ تا لازم نیاید اجتماع دو ہمزہ در أُكْرِمُ.

باب دوم: تفعیل:

كَرَّمَ	يُكَرِّمُ	تَكْرِيماً	مُكَرِّمٌ	كُرِّمَ	يُكَرَّمُ	مُكَرَّمٌ

ويجيء مصدره على **تَفْعِلَة** وفِعَال و**فَعَال** و**فِعَّالٍ** و**تَفْعَالٍ**.

نحو: سلاّم، كلاّم

باب سوم: تفعل:

تَقَبَّلَ	يَتقبَّلُ	تَقَبُّلاً	مُتقَبِّلٌ	يُتقَبَّلُ	مُتقَبَّلٌ	تَقَبَّلْ

وجاء تملاق.

أي ضيق

- ومزكوم، ومحزون ولا خامس لها، كذا في "المزهر". (نوادر الوصول)

ويجيء مصنف يجيء صیغۂ مضارع آورد؛ تا اشارہ باشد بسوئے قلّت مصادر مذکورہ، یعنی مطرد نیست. (نوادر الوصول)

تفعلة وزن تفعلة از ناقص کلیةً واز مہموز اکثر ے آید، چوں: تعزية وتخطية، اما نزد زمخشری تاء در تعزية وغیرہ عوض یائے محذوف ست کہ اصل تعزي بدو یاء بر وزن تفعیل بود. محتمل کہ نزد مصنف مذہب زمخشری مختار باشد، یا قلّت راجع بسوئے مصدر صحیح باشد، یا قلّت اضافت ای نسبت بہ تفعیل مراد باشد. (نوادر الوصول)

فعال بدانکہ اکثری از معتبرین كذاب بکسر کاف وتخفیف ذال مصدر تفعیل آوردہ اند، وازوست قوله تعالى. [illegible] (النبا ۲۸) بر قراءت تخفیف ذال، اما شیخ رضی در "شرح شافية" می گوید: کہ من از کسے نشنیدہ ام کہ كذاب بالتخفیف را مصدر کذب بہ تضعیف عین گفتہ باشد، مختار نزد من آنست کہ در آیۃ بر قراءت تخفیف کذب را مصدر کاذب گویند، نہ کذب.

فعّال نحو: كذّاب بتشدید وتخفیف ذال. **تفعال** نحو: تكرار، ابو حیان گوید: مصادر غیر قیاسی را اکثر نحویان اسم مصدر گویند، وبعضے نحویان بر آنند کہ مصدر باب دیگر باشد، ولامشاحة في الاصطلاح. (منه) **وجاء تملاق** [دریں تاء وعین ثانیہ یا اولی زائد است، بمعنی تملق وہمچنین تحمال بمعنی تحمل. (شرح الأصول)] ابو حیان گوید: كبرياء وجبروت ووضوء وطهور وتقدمة وصيرة نیز از مصادر ایں باب ست، مصدرش بر وزن فعلة بالفتح سوائے حيرة وطيرة نیامدہ.

---

[1] پذیرفتن.

باب چہارم: تفاعل:

تَقَابَلَ	يَتَقَابَلُ	تَقَابُلاً	متقابِلٌ	تُقُوْبِلَ	يُتَقَابَلُ	متقابَلٌ	مُتَقَابل

وتقطعت وتشابهت **بزیادتی تائے اول** وتفاوت **بفتح وکسر** واؤ شاذ ست، چوں در آید تائے
روباروی شدن
مضارع بر تائے تفعل وتفاعل رواست **حذف یکے در معروف**.

باب پنجم: مفاعلة:

قَاتَلَ	يُقَاتِلُ	مُقَاتَلَةً	مُقَاتِلٌ	قُوْتِلَ	يُقَاتَلُ	مُقَاتَلٌ	قَاتِلْ

وجاء **فِعَال** وفِيْعال.

بزیادتی تائے اول: در ہر دو، ودر ثانی ابدال تائے دوم بشین وادغام نیز، وازانست بشانة. **تفاوت**: تفاوت الشيئان تباعد ما بينهما تفاوتا بثلاث لغات على غير قياس؛ لأن المصدر من تفاعل بضم العين إلا ما روي في هذا الحرف. (صراح) **بفتح وکسر**: اما ضمہ واؤ قیاسی ست. **حذف یکے**. [قال الله تعالى: [illegible] لائكةُ والرُّوحُ﴾ (القدر: ٤)، قال الله تعالى: [illegible] (مجادله ٩).] بسبب ثقل اجتماع مثلین نزد سیبویه، وبصریین ثانی؛ زیرا که اول علامت مضارع ست وعلامت حذف نمی شود، ونزد ہشام وضریر وسائر کوفیین اول؛ زیرا که ثانی مفید معنی باشد مثل مطاوعت، وحذفش مخل ایں معنی گردد، ونیز ثانی علامت بابست، ورعایت باب اہم باشد. (نوادر الوصول)

در معروف: نہ در مجہول، والا اگر در مجہول اول را حذف کنند التباس معروف محذوف التاء با مجہول لازم آید، واگر ثانی را حذف کنند التباس مجہول تفعل با مجہول مفاعلة لازم آید. (نوادر الوصول) سئايلته بفتح سین وہمزہ ویائے تحتیہ بعد الف بر وزن فعاعته از باب مفاعلة نیست ونہ وزن جداگانہ، بلکہ جمع است در دو لغت بمعنی سألته مہموز العین از باب منع را با سايَلْته اجوف یائی از از باب مفاعلة بمعنی سألته جمع کردند، وسئايلته خلاف قیاس خواندند. (شرح الأصول)

جاء: فائدہ: عادت مصنف آنست کہ مسائل مطردہ را بجملہ اسمیہ بیان می کند، وبصیغۂ مضارع اشارہ بجانب قلیل، وبصیغۂ ماضی جانب اقل مینماید، مثل: يجيء مصدره، وجاء على كذا. ووجہ اشارہ آنکہ جملہ اسمیہ دلالت میکند بر دوام؛ زیرا کہ خصوصیت زمانہ دراں معتبر نیست، ومضارع دلالت بر حدوث میکند وخاص بحال یا استقبال، پس قلیل بودنش بسبب عدم شمول آں بزمانۂ ماضی ثابت شد، وچوں مضارع شامل ست دو زمانہ را وماضی بہ زمانۂ واحد پس ماضی نسبت بہ مضارع اقل باشد. (نوادر الوصول) **فعال**: بدانکہ فعال بکسر فاء در مصدر ایں باب بسیارست، بخلاف فیعال کہ قلیل آمدہ ست =

بدانکه سوائے اہل حجاز علامت مضارع غیر یاء را کسره خوانند اگر عین ماضیش **مکسور** بود، یا اولش
کافتعل و ستفعل   کتاب تفعل و تفاعل
همزهٔ وصل یا تائے زائدهٔ مطرده، ودر مضارع أبی ووجل ونحوه یاء را نیز. اما **ملحق** دو قسم ست: ملحق
برباعی مجرد و ملحق بمزید. قسم اول هفت باب است:

باب اول: **فعللة:**

جَلْبَبَ يُجَلْبِبُ **جَلْبَبَةً** مُجَلْبِبٌ جُلْبِبَ يُجَلْبَبُ مُجَلْبَبٌ | جَلْبِبْ

= مر غیر اہل یمن را، چنانچه فعال قبیل ست از مثال یائی بیجویوم بمعنی مبیومت کی تا ایام معامله نمودن. (شرح الأصول)

ماضیش مکسور: بمضارعش مفتوح كما صرح به المصنف في الأصول؛ تا دلالت کند بر کسرهٔ عین ماضی، وفاء را ندهند تا ثقل متوالی کسرات لازم نیاید؛ زیراکه یاء در اصل دو کسره است، اما تحق وتدهب بکسر تاء آید با آنکه ماضیش مفتوح العین. وهمچنین نعلم بکسر نون در قراءتے، ومعهذا ماضی او مکسور العین نیست ونه مضارع مفتوح العین، اما ولین شاذاند وثانی أشذ بسبب مخالفت قانون در حرکت ماضی ومضارع. (نوادر الوصول)

نحوه: مراد از "نحوه" بحسب تجویز مصنف مثال واوی از باب علم است، ودر الأصول یجب ومتصرفاتش را، ونحو ییأس یعنی مثال یائی مهموز العین را که از علم باشد نیز ازیں قبیل شمرده. (نوادر الوصول)

ملحق دو قسم: الحاق در اصطلاح اہل فن عبارت ست از زیادت حرفے یا بیشتر بر ثلاثی تا در ہمه تصرفات بوزن صوری رباعی مجرد گردد بشرطیکه زیادت مذکوره افادهٔ کدام معنی قیاسی نه بخشد، ودر ملحق بمزید بودن حرف زائد بعینه در ملحق بمکانش نیز شرط است. ومراد از تصرفات در فعل مصدر وماضی ومضارع وغیره است، ودر اسم تصغیر وجمع تکسیر، وبودن حرف زائد برائے الحاق در مقابلهٔ فاء وعین ولام لازم است. وشرط بودن زیادت غیر مفید معنی برائے اخراج میم مصدر وظرف وآله وهمزهٔ تفضیل است که افادت معنی می کنند، پس مفرد أفضل ملحق بجعفر نبود. وفائدهٔ آں لفظی ست مثل درستی سجع وقافیه؛ ولهذا می فقط وزنش لازم ست وادغامش ممتنع اگرچه بعضے جا افاده معنی بخشد که مغائر معنی اصلی باشد، چوں: حوقل وکوثر که در معنی حقل وکثر نیست بلکه گاہے اصلش مستعمل نشود، مثل کوکب وربب که ککب وربب مستعمل نشده. (نوادر الوصول)

فعللة: صیغ ازیں باب ست، أصله: صبوت والا تفعیل نیست، والا صوف می بود. (ذکر الأصول)

جَلْبَبَةً: [چادر پوشیدن.] جلباب بالکسر، چادر، جلببة مصدر منه. (صراح)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب دوم: فَيْعَلَةٌ:

خَيْعَلَ	يُخَيْعِلُ	خَيْعَلَةً	مُخَيْعِلٌ	خُوْعِلَ	يُخَيْعَلُ	مُخَيْعَلٌ	خَيْعِلْ

باب سوم: فَوْعَلَةٌ:

جَوْرَبَ	يُجَوْرِبُ	جَوْرَبَةً[1]	مُجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: فَعْنَلَةٌ:

قَلْنَسَ	يُقَلْنِسُ	قَلْنَسَةً[2]	مُقَلْنِسٌ	قَلْنِسْ

باب پنجم: فَعْيَلَةٌ:

شَرْيَفَ	يُشَرْيِفُ	شَرْيَفَةً	مُشَرْيِفٌ	شَرْيِفْ

باب ششم: فَعْوَلَةٌ:

جَهْوَرَ	يُجَهْوِرُ	جَهْوَرَةً[3]	مُجَهْوِرٌ

باب هفتم: فَعْلَاةٌ:

قَلْسىٰ	يُقَلْسِيْ	قَلْسَاةً	مُقَلْسٍ	قُلْسِيَ	يُقَلْسىٰ	مُقَلْسًى	قَلْسِ

فيعلة: بزيادة يا ميان فا وعين. **خيْعلة**: خيعل پيراہن بے آستين، خيعلة پوشانيدن آں. **فوعلة**: بزيادت واؤ ميان فاء وعين. **فعنلة**: بزيادة نون ميان عين ولام. **فعيلة**: بزيادة يا ميان عين ولام. **شريفة**: شرياف برگ كشت كه دراز وانبوه شود چنانكه برند آنرا، يقال: شريفت الزرع إذا قطعت شريافه. **فعولة**: بزيادت واؤ ميان عين ولام.

قلسى [در اصل قَلْسَيَ كدحْرج بود ياء متحرك ما قبلش مفتوح ياء را الف كردند، يقال: قلسته فتقلسى أي ألبسته القلنسوة فلبسها.] سوال: حكم الحاق قلسى اگر قبل از اعلال ست تصحيحش واجب است؛ زيرا كه در ملحقات تعليل ممتنع ست، واگر بعد اعلال ست توافق وزن ملحق وملحق به نيست. جواب باعتبار شق اول: تصحيح ملحق وقتے ضرور میباشد که در ملحق به =

---

[1] جورب پوشانيدن. [2] كلاه پوشيدن. [3] آواز بلند كردن.

اما ملحق برباعی مزید دو نوع ست: ملحق بـ "تسربل" وبـ "احرنجم". نوع اول ہفت باب ست:

باب اول: تَفَعْلُلٌ:

تَجَلْبَبَ	يَتَجَلْبَبُ	تَجَلْبُباً[1]	مُتَجَلْبِبٌ	تَجَلْبَبْ إلخ

باب دوم: تَفَيْعُلٌ:

تَخَيْعَلَ	يَتَخَيْعَلُ	تَخَيْعُلاً	مُتَخَيْعِلٌ إلخ

= این تعلیل ممتنع باشد، وایں معنی درما نحن فیه ممتنع ست؛ زیراکہ اگر در لام کلمہ رباعی حرف علتے واقع شود معلل می گردد، نحو: قوقی وقوقاة. وجواب باعتبار شق ثانی: ابدال حرف بحرفے موجب تبدیل وزن نمی شود؛ لہذا نگویند: کہ میزان بر وزن میفعل وموزن برمفعل ست. (مو در الوصول) **قلساة** دراصل قلسیة بود کدحرجة، یاء بسبب تحرک وانفتاح ما قبل الف شد.

اما ملحق: ہرگاہ فارغ شد از رباعی مجرد وملحقات او شروع در ملحقات رباعی مزید نمود، وآں یا بزیادت یک حرف ست سوائے تاء؛ زیراکہ زیادت تاء برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت ست، چنانکہ در تدحرج، چوں: قلسیة فتقلسی، وآنرا ہفت باب ست، ویا بزیادت دو حرف، چوں اقعنسس واسلنقی ملحق باحرنجم بزیادت نون وسین؛ زیراکہ زیادت ہمزہ برائے الحاق نیست، بلکہ برائے مطاوعت است، چنانکہ در احرنجم.

رباعی مزید: در بعضے از ملحقات فعلل چندے دیگر کہ غریب وقلیل الاستعمال است آوردہ اند، یکے: بزیادتی تاء در اول، چوں: ترفل بروزن تفعل یعنی بتبختر خرامید. دوم: بزیادت میم در اول، چوں: مرحب کمفعل، یقال: مرحب کمفعل ای مرحبا گفت اورا، ومسہل ای وسعت کند وسہل کند برائے تو.

سوم: فعمل بزیادت میم در اول بعد از عین، چوں: ترمح اسماء بر وزن فعمل ای دراز کرد بناء را. چہارم: بزیادت باء در اول، چوں: بلقم. پنجم: بزیادت نون بعد لام، چوں: عنون بر وزن فعلن آغاز کردن کتاب وغیر آں، ونفعل بزیادت نون قبل فاء، چوں: نرجس الدواء نرگس انداخت در دوا، پس نون آں زائد ست ولام مکرر نیست وتا بر وزن فعلل باشد. (شرح الأصول، صراح، أبنية الأفعال)

تخیعلا: پیراہن بے آستین پوشیدن لازم. (ص)

---

[1] چادر پوشیدن.

باب سوم: تَفَوْعُلٌ:

تَجَوْرَبَ	يَتَجَوْرَبُ	تَجَوْرُباً[1]	مُتَجَوْرِبٌ إلخ

باب چهارم: تَفَعْنُلٌ:

تَقَلْنَسَ	يَتَقَلْنَسُ	تَقَلْنُساً إلخ

باب پنجم: تَفَيْعُلٌ:

تَشَرْيَفَ	يَتَشَرْيَفُ	تَشَرْيُفاً	مُتَشَرْيِفٌ إلخ

باب ششم: تَفَوْعُلٌ:

تَسَرْوَلَ	يَتَسَرْوَلُ	تَسَرْوُلاً إلخ

باب هفتم: تَفَعْلِي:

تَقَلْسیٰ	يَتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسٍ	تُقُلْسِيَ	يُتَقَلْسیٰ	مُتَقَلْسیً	تَقَلْسَ إلخ

تقلنس: تقلنس بنون وتقلس بادغام نون در لام کلاه پوشیدن، کذا في 'الصراح'. **تسرولا** ازار پوشیدن، یقال: سرولته فتسرول، کذا یفهم من 'الصراح".

تفعل. اصلش تفعلي بود، ضمۂ لام را بمناسبت یاء بکسره بدل کردند وبعد ساکن کردن یاء بسبب ثقل، اجتماع ساکنین شد میان یاء وتنوین یاء را افگندند. **تقلسی**: [اصلش تقلسي بود، یاء متحرک ما قبلش مفتوح بالف بدل کردند.] اگر گوئی: که این باب ملحق ست بتدحرج، ودر ملحق تعلیل وادغام درست نیست؟ گویم: که مراد از امتناع تعلیل در ملحق تعلیل خاص ست یعنی نقل حرکت از حرف علت درینجا بسوئے ما قبل که ساکن باشد درست نیست؛ ولهذا قاعدۂ نقل حرکت را بعدم الحاق مقید کرده اند، کما صرح به المصنف في شرحه لأصوله أیضا، نه آنکه انواع تعلیل درانجا ممتنع است.

ودلیل برین تخصیص آنست که اگر مطلق تعلیل در ملحق ممتنع بودے ہر قاعدۂ تخفیف وابدال وتسکین وحذف حرف علت را =

---

[1] جورب پوشیدن.

اما باب تمفعل و تفعلت شاذ ند و غریب و ملحق بـ"احرنجم" دو باب ست:

باب اول: اِفْعِنْلَالٌ:

اِقْعَنْسَسَ	يَقْعَنْسِسُ	اِقْعِنْسَاساً [١] إلخ

باب دوم: اِفْعِنْلَاءٌ:

اِسْلَنْقَىٰ	يَسْلَنْقِيْ	اِسْلِنْقَاءً [٢]	مُسْلَنْقٍ	اُسْلُنْقِيَ	يُسْلَنْقىٰ	مُسْلَنْقًى	اِسْلَنْقِ

ونادر اِكْوَهَدَّ.

أي جهد وتعب

= مقید بعدم الحاق کردندے، چنانکہ مقید کردہ اند قاعدۂ ادغام و نقل حرکت را بعدم الحاق، و حال آنکہ جائے در اسفار متقدمین و متاخرین کہ از نظر احقر گزشتہ ایں قواعد بایں شرط مقید نیست، و باوجود ایں تصریح کردہ اند کہ در ملحق تعلیل ممتنع ست ناچار بر تعلیل خاص یعنی نقل حرکت حمل کردیم بقرینۂ استثناء ملحق ازیں تعلیل و اطلاق قواعد دیگر اگرچہ نص بریں تخصیص ہم در کتاب یافتہ نشدہ، وهذا التوجيه أولى التوجيهات، فاحفظه.

تمفعل چوں: تمدرع یعنی زرہ پوشید، و ہمچنین تمنطق ای کمر بند بست، و تمسلم ای مسلم شد، و تمذهب ای مذہب گرفت، و تمسکن ای مسکین شد، و تمولی ای مولی شد. **تفعلت** [در کتب صرف تفعلت را غریب گفت.] چوں: تعفرت ای عفریت شد یعنی خبیث منکر، یا عفریت بمعنی نافذ و بالغ در کارے بجودت رائے، كذا في شرح الأصول.

شاذ ند: بدانکہ شاذ در سہ معنی مستعمل می شود، یکے: خلاف قیاس و فصیح، چوں: فتح عین ماضی و مضارع در أبى يأبى و استصوب واستحوذ وماء وآل کہ در اصل ماه واهل بود، دوم: خلاف قیاس و غیر فصیح، چوں: قنى يقنى بفتحهما و أُحس بفك ادغام، سوم: قليل الاستعمال فصیح باشد، چوں: فِعِل بکسرتین، ہمچو: إبل وبلز، وفِعُل بکسر اول و ضم ثانی، ہمچو: دئل ووعل، یا غیر فصیح، چوں: فُعِل بضم اول و کسر ثانی، چوں: حبك بر بعضے قراءة شاذه.

ملحق باحرنجم. أي نادر الاستعمال وهذا لم يدرجهما تحت التعداد. **دو باب ست:** در الأصول سہ باب گفتہ، ثالث افوعل است، چوں: احونصل، وبعضے افعلاء افزودہ اند، چوں: احبنطاء. (شرح الأصول)

ونادر الخ: وحق آنست کہ اکوهد واکوأل ثلاثی مزید مطلق ست بر وزن افوعل بزیادت واوِ مفتوحہ وادغام لام اول در ثانی، =

---

[١] پس پا رفتن. [٢] بر پشت خوابیدن.

فصل

در بیان **خاصیات ابواب**، بدانکه **سه باب اول أم الأبواب اند**، ودر **کثرت خصائص** متساویة الأقدام، **لیکن مغالبه** خاصهٔ نصر ست: **وهي ذكر** فعل بعد **المفاعلة**؛ لإظهار **غلبة أحد الطرفين** المتغالبين، نحو: **خاصمني** فخصمته، ويخاصمني فأخصمه، ....

= چنانکه در "اصول" گفته؛ چراکه الحاق مانع ادغام است. (نوادر الوصول)

خاصیات ابواب: بدانکه خاصة وخاصیة وخصیصة بیک معنی ست، وچون مصطلح منطقیان بمعنی ما لا یوجد في غیره درینجا درست نمی شد لهذا فاضل بهاری گفته. که مراد ازاں معنی بر اصل که ماده وہیئات افعال براں دلالت دارد بوده ست، ویا، وتا. در خاصیة بتشدید صاد، وتحتانی برائے مصدریة ست، چنانکه در فاعلیة مفعولیة وجز آں

ام الابواب اند: یعنی اصول ابواب، وام بمعنی اصل است؛ زیراکه درین هر سه باب حرکت عین ماضی بحرکت عین مضارع مخالفت دارد مانند معنی هر دو، پس لفظ ومعنی اینها باهم متفقند در اختلاف واتفاق، واتفاق اصلست، بخلاف سه باب باقی که اتفاق مذکور درانها نیست. کذا في "شرح التسهیل" وغیره. ومیتواند که اصالت اینها باعتبار کثرت استعمال وعدم تقیید بچیزے باشد، بخلاف بواقی، کما لا یخفی. (نوادر الوصول)

لیکن مغالبه: پس هر باب وقت مغالبه از نصر آید، وکسائی در حلقي العین واللام برائے ثقل عین مضارع را فتحه دهد وشاعره فشعرته أشعره بالفتح گوید، وابو زید أفخره بضم حکایت کرده. (رضي) **وهي ذكر**: وآں یعنی مغالبه ذکر فعلے ست بعد مفاعلة برائے آشکارا کردن یکے از دو جانب غلبه کنندگان. **المفاعلة**: یا آنچه دلالت باشتراک دارد.

غلبة أحد الطرفين: في المعنی المصدري، واز لازم ومتعدی هر دو می آید، لیکن درین هنگام لاجرم متعدی گردد. (رضي)

خاصمني: [یعنی مخاصمه در من واو واقع شد، وهر یک دیگرے را خصومت کردیم، ومن غالب آمدم در خصومت بر آں.] اگر گوئی: ایں مثال مغالبه صحیح نیست؛ زیراکه ایں لفظ خاصة بخلاف قیاس از ضرب آید نه از نصر، چنانکه در "صحاح" و"قاموس" و"تاج" وغیره آنست.

گویم: ایں قول غیر بصریانست، وایشاں ایں را هم از نصر گویند، في "الارتشاف": قد شذ الكسر في قولهم: خاصمني فخصمته أخصمه بكسر الصاد، ولا يجيز البصريون فيه إلا الضم على الأصل في فعل المغالبة، فيقولون: أخصُمه بضم الصاد. (نوادر الوصول)

مگر مثال واجوف یائی وناقص یائی کہ می آیند از ضرب، **وعلل واحزان** وفرح **از فعِل بیشتر آیند،**
فرح خوش شد
والوان وعیوب وحلی می آیند ازو، وچندے **بضم عین** نیز آمدہ. اما خاصیت فتح آنست کہ عین
یا لام او از حروف حلقیہ بود، أما ركن يركن من التداخل، **وأبى يأبى** شاذ. **وخاصیت کرم**
آنکہ از صفت خلقیہ بود حقیقۃ یا حکما، **یا صفتے شبیہ بآں.**

مگر مثال: واوی مطلق چوں: وعدني فوعدته أعده، ويسرني فيسرته أيسره، **واجوف یائی وناقص یائی**، نحو: بايعني فبعته أبيعه، وراميني فرميته أرميه، واجوف واوی از نصر آید. **علل:** جمع علة بمعنی مرض، چوں: مرض وسقم.

احزان: چوں: حزن غمگیں شد. **از فعِل:** بکسر عین، وایں باب ہر گاہ از برائے الوان وعیوب وحلی باشد لازم ست (مارہروی)

بیشتر آیند: چہ گاہ از غیر ایں باب نیز می آید، چنانکہ بر متتبع لغت پوشیدہ نیست.

الوان وعیوب: چوں: کدر تیرہ گون شد، وشهب غالب شد سپیدی بر سیاہی، وعیب چوں: عور یک چشم شد.

حلی: بضم وکسر حاء، وفتح لام جمع حلیة بکسر در اصل بمعنی صورت وخلقت، ومراد ازاں علامتے کہ محسوس شود بچشم در اعضاء، نحو: بلج کشادہ ابرو شد، وعین آہو چشم شد. (نوادر الوصول)

بضم عین: [وقد جاء أدم وسمر وعجم وحمق وعجف وخرق ورعن بالضم والكسر. (شافیہ)] از انواع ثلاثہ، نوع اول، نحو: أدم وسمر گندم گوں شد، وبلق ابلق شد، ودوم نحو: حمق نادان شد وعجف لاغر شد، وسوم نحو: رعن فروہشتہ شد بدن. (نوادر الوصول)

وأبى يأبى: وشجي يشجي وقلي يقلي وعض يعض ضعیف است وفصیح اول ازن وآخر ازس.

خاصیت کرم بنائے فعُل بضم عین غالبا از برائے دلالت بر افعالے ست کہ لازم طبائع است، چوں: حسن وقبح کوچکی وبزرگی وامثال اینها، وگاہ مستعمل میشود در غیر خلقی در صورتیکہ رواے داشتہ باشد، چوں: صهر ومكث وصغر وكبر ونظائر اینها، وازیں جہت ایں باب لازم ست وہرگز متعدی نیامدہ، چہ افعال خلقیہ از خلقت بدیگرے سرایت نمے کند. (شرح مارہروی)

صفت خلقیہ: ای صفت جبلی وطبعی، کحسن وقبح إذا كانا ذاتيين.

یا صفتے: چوں: فقاہت کہ بعد از تمکن مثل امر ذاتی ولازم منفک نمی شود. (نوادر الوصول)

شبیہ بآں: یعنی بصفت حقیقی در ظاہر باعتبار صورت نہ در حکم آں باعتبار لزوم وعدم انفکاک، مثل: حسن وقبح کے از لباس ودیگر عوارض منفکہ.

وباب حسب الفاظ معدوده نَعِمَ وَبِقَ وَمِقَ وَثِقَ وَفِقَ وَرِثَ وَرِعَ وَرِمَ وَرِيَ وَلِيَ وَغِرَ
ہلاک شدن موافق وسزاوار یافتن نزدیک شدن
وَحِرَ وَلِهَ وَهِلَ وَعِمَ وَطِئَ یَئِسَ یَبِسَ. خاصیت إفعال تعدیه وتصییر ست، نحو: خَرَجَ زَیْدٌ
حرة بفتحتین کینه داشتن کوفتن پا خشک شدن من حسب
وأَخْرَجْتُه وقدْ یُلْزِمُ، نحو: أَحْمَدَ، وتعریض إی. بردن فاعل چیزے را بمعرض مدلول ماخذ،

نعم: وہمچنین وجد یافت، بئس شدت رسید، وبط ضعیف شد، وجع دردمند شد، ولغ نوشید سگ آنچه در ظرف بود باطراف زبان خود، وعق جدی کرد، وحم کمال رغبت کرد زن آبستن در خوردنی، وکم غمگین شد، وهم ساقط کرد چیزے از حساب، وهن ضعیف شد در عمل، دره زیاده شد پیه زن، وقه فرمانبردار شد، وبه تعیا کشید، وهي درید وکفید. (شرح الأصول) نعومة نرم ونازک شدن من کرم وعلم وحسب وکسر الماضي وضم الغابر کفضل یفضل مرکبة من بابین.

ومق: مقة دوست داشتن. وثق: وثقه اعتماد کردن واستوار داشتن. ورث: إرث بالألف المقلبة من الواو، ورثة بالتاء المبدلة من الواو میراث گرفتن. (صراح) وری: آتش جستن از آتش، وریه من عم وحسب. (ص)

وغر: بفتحتین. پر شدن سینه از خشم وکینه. (ص) وهل: از وهل بجائے رفتن وہم که مراد آن نباشد.

وعم: دعا بنعمت در حق کسے کردن. یئس: یاس نومید شدن، من حسب.

تعدیه الخ: بدانکه میان تعدیه وتصییر عموم وخصوص من وجه است، یعنی گاہے ہر دو در یک ماده جمع شود، وگاہے یکے بدون دیگرے باشد. وتعدیه عبارت ست از رسانیدن معنی لازم بمفعول، برابر ست که لازم مطلق باشد یا من وجه ای به نسبت بعضے، چنانکه اگر مجرد در متعدی بیک مفعول ست در إفعال بدو مفعول شود، واگر آنجا بدو مفعول انجا بسه گردد اول چون: أخرجته، دوم مثل: أحفرته نهرا که مجردش متعدی بیک مفعول ست، سوم نحو: أعلمته زیدا فاضلا که مجردش دو مفعول میخواهد.

ومعنی تصییر گردانیدن فاعل ست چیزے را صاحب ماخذ، پس در امثله مذکوره تعدیه وتصییر ہر دو موجود ست؛ چه میتوان گفت که او را صاحب خروج وصاحب کندن نهر وصاحب علم کردم، ودر أبصرته تعدیه است؛ چه مجردش لازم ست، نه تصییر؛ زیرا که فاعل او را صاحب بصره نگردانیده، ودر أنرته ای گردانیدم او را صاحب نیر تصییر ست بدون تعدیه؛ چرا که نرته مجردش هم متعدیست، ونیر بالکسر نقش جامه را گویند. (شرح الأصول)

قد یلزم: از إلزام یعنی گاہے باب متعدی را لازم گرداند بر عکس تعدیه، پس جامع صفات متضاده است. (نوادر الوصول)

أحمد: محمود وستوده شد زید، مجردش حمد متعدی ست. ماخذ: ماخذ عام است از مصدر؛ چه در ثلاثی مزید ماخذ بعضے الفاظ اسم جامد نیز آمده است، چنانچه ألبن که ماخذ آن لبن ست، ولبن مصدر نیست، بلکه اسم جامد ست، وہمچنین أعرق که ماخذ آن عراق ست.

نحو: أبعته. ووجدان إی یافتن چیزی را موصوف بماخذ، نحو: أبخلته، وسلب إی زائل کردن از شے ماخذ را نحو: شکی وأشکیته، وإعطاء ماخذ نحو: أشویته وأقطعته قضبانا. وبلوغ إی رسیدن یا در آمدن بماخذ، نحو: أصبح وأعرق. وصیرورت إی گشتن شے صاحب ماخذ، یا صاحب چیزے موصوف بماخذ، یا صاحب چیزے در ماخذ، نحو: ألبن وأخرفت وأجرب. ولیاقت وحینونت، نحو: ألأم الفرع وأحصد الزرع، ....

رسیدن شے وقت ماخذ

ابعته: بردم او را در محل بیع، یعنی اسپ را برائے بیع در نخاس بردم، ومراد از ماخذ چیزیست که ازاں مصدر باب افعال ساخته باشند. یافتن چیزے: وهم یافتن ماخذ نحو: أثأرته یافتم ثأر او را ای قصاص او را. ماخذ اگر لازم بود مدلولش مبنی للفاعل خواهد بود، چوں: أبخلته ای بخیل یافتم او را، واگر متعدی باشد مبنی للمفعول، مثل: أحمدته یافتم او را موصوف بمحمودیت. (شرح الاصول، نوادر الوصول)

سلب: وآں دو نوع است. یکے: سلب از فاعل، ودریں حالت فعل لازم بود، نحو: أقسط زید از نفس خود دور کرد قسوط ای جور را. دوم: سلب از مفعول، دریں صورت فعل متعدی خواهد بود، نحو: شکی أشکیته او شکایت کرد من دور کردم شکایتش را، وراضی گردانم او را از خود. (نوادر الوصول)

أشویته: دادم وی را شوا یعنی گوشت بریانی ای گوشتے که او را بریان کنند وقابل بریشتن باشد، وآنچه در معنی ایں لفظ زبان زد صغیر وکبیر است که گوشت بریان دادم او را غلط محض است. اصبح: در صبح رسید یا در آمد، یا نزدیک آں شد مثال بلوغ در زمان. (نوادر الوصول)

اعرق: بعراق در آمد یا رسید، یا جانب عراق رفت، مثال بلوغ در مکان، وبلوغ بمرتبهٔ عدد، نحو: أعشرت الدراهم ای دراهم بده رسیدند. (نوادر الوصول) نحو: امثله بطور لف ونشر است. ألبن: ای صاحب شیر شد مرد، ای مواشی او شیر دار شدند.

أخرفت: گوسفند در خریف صاحب بچه شد.

لیاقت: ای گشتن شے مستحق ماخذ. الأم الفرع: سزاوار ملامت شد سردار، مثال لیاقت بدون حینونت.

احصد الزرع: زراعت لائق درو شد، وقت حصاد ودرو کردن رسید، مثال اجتماع لیاقت وحینونت است. وفرق در حینونت وبلوغ آنکه در حینونت ماخذ مسند الیه است، ودر بلوغ مفعول. وایں نزد مصنف است اما ابن حاجب ودیگر ارباب فن بلوغ وحینونت را در صیرورت داخل کرده اند؛ زیرا که در امثلهٔ مذکوره می توان گفت که صاحب صبح شد وصاحب حصاد گردید. (نوادر الوصول)

ومبالغه، نحو: **أثمر النخل وأسفر الصبح**، **وابتداء**، نحو: أشفق، **وموافقت مجرد** وفعَّل وتفعل **واستفعل**، نحو: **دجی اللیل** وأدجی، **ومطاوعت** فَعَلَ وفَعَّل إی پس آمدن أفعل مر فعَلَ یا فعَّل را؛ تا دلالت کند برپزیر فتن مفعول اثر فاعل را نحو: **کببته** فأکب. **خاصیت تفعیل** تعدیه وتصییرست، نحو: نَزَلَ..........................

مبالغه: إی کثرت در زیادت ماخذ، وآں دو نوع ست: مبالغه در کم وکیف. (شرح الأصول، نوادر الوصول)

أثمر النخل: بسیار تمر آورد درخت خرما، وایں مثال مبالغه در کمیت. **أسفر الصبح**: بسیار روشن شد صبح، وایں مبالغه در کیف است.

ابتداء: وآں عبارتست از آمدن مزید بی آنکه مجردش دریں معنی آمده باشد، خواه مجرد اصلا نیامده باشد، نحو: أرقل بمعنی أسرع، یا بمعنی دیگر آمده باشد، نحو: أشفق ترسید، ومجردش شفقة بمعنی مهربانی ست. ہاں ابن درید وابن فارس ہر دو را بیک معنی آورده اند، واکثر لغویین ازاں انکار دارند، ومثال متفق علیه لفظ أقسم بمعنی حلف ست که مجردش باتفاق بدیں معنی نیامده. (نوادر الوصول)

موافقت مجرد: ای موافقت ہر دو دریک معنی. اگر گوئی: چوں ہر دو دریک معنی ویک خاصه یافته می شوند پس چرا یکے را خاصه موافق دیگرے میگویند نه بالعکس، یا خاصۂ ہر دو چرا اقرار نمی دہند؟ جوابش آنکه ہر جائیکه معنی از بابے بیشتر آید واز دیگرے کم آں دیگر را موافق اول گویند. (رضي، نوادر الوصول)

استفعل: نحو: أعظمته بمعنی استعظمته ای پنداشتم اورا معظم وبزرگ، ودراں خاصه حسبانست.

دجی اللیل: تاریک شد شب، مثال موافق مجرد، وخاصه دراں صیرورتست. **مطاوعت**: در ارتشاف" گوید. مطاوعت حقیقة در چیزے باشد که فعل ازو متصور بود، مثل: صرفته فانصرف، وآنجاکه صدور فعل متصور نباشد اطلاق مجاز ست، نحو: قطعت الحبل فانقطع، ورضی گفته: مطاوع در حقیقت مفعول فعل اول ست که در فعل ثانی فاعل شده، مثل: باعدت زیدا فتباعد؛ چه قبول اثر از شان اوست، لیکن اہل فن فعلے را که مطاوع حقیقی فاعل اوست مجازا مطاوع گویند.

کببته إلخ: [سرنگون انداختم اورا پس سرنگون افتاد.] زمخشری گوید: که مطاوعت أکب در عربیت ثابت نشده، ومعنی أکب دخل في الکب ست، ومطاوع کب در حقیقت انکب. وبعضے از خصائص ایں باب قصر ست، نحو: أسقیته "سقاك الله" گفتم اورا، وآوردن چیزے را موصوف بماخذ، نحو: أطاب آورد کلام زیبا، واعانت، نحو: أقتلته اعانت کردم در قتل. (نوادر الوصول، شرح الأصول، یحیی)

ونَزَّلْتُه وسلب نحو: قَذِيَتْ عَيْنُه وقذّيت عينه، وصيرورت نحو: نَوَّرَ. وبلوغ نحو: عمّق وخيّم، ومبالغه، نحو: صرّح وجوّل ومَوّت الإبلُ وقطّعتُ الثياب، ونسبت بماخذ

تا عمق رسید   در خیمه داخل شد

نحو: فسقته، والباس ماخذ نحو: جَلَّلْتُها، وتخليط اى چیزے را ماخذ اندود کردن نحو: ذَهّبْتُه. وتحويل اى گردانيدن چیزی را ماخذ يا ہمچو ماخذ نحو: نصّرته وخَيَّمْتُه، وقصر یعنی

بذهب زر اندود کردن

اشتقاق آں از مرکب بجہت اختصار حکایت نحو: هلّل، وموافقت فَعَلَ وأَفْعَل وتفعّلَ، وابتداء.

در معنی   حو کمه

نزلته مثال اجتماع تعديه وتصيير، وتعديه بدون تصيير، چوں: فسقته فاسق گفتم او را، وتصيير بے تعديه نحو: عسست لبنهم. قذيت عينه اى دور کردم خاشاک از چشم او. نوّر اي صار ذا نور، وهو بالفتح شگوفه، اى شگوفه برآورد (ص)

بلوغ: اى بمعنى رسیدن چیزے وداخل شدن در چیزے.

مبالغه: وآں سه قسم باشد: در فعل چوں: صرّح خوب ظاهر کرده شد، وجوّل بسیار گرد گردید. اول مبالغه در کیف است ودوم در کم، ومبالغه در فاعل چوں: موّت الإبل مرگ عام در شتران افتاد، ومبالغه در مفعول نحو: قطّعت الثياب بسیار جامها قطع کردم.

فسقته نسبت بفسق کردم وفاسق گفتم او را، واز ہمیں قبیل ست كفّرته، در 'تعليق الفرائد' گوید: ناظرین "صحاح" را در لفظ تکفیر بایں معنی توقف است؛ چه او گفته است: 'كفرت الرجل دعوته كافرا'، وتکفیر را بمعنی کفاره دادن ذکر کرده، لیکن ایں توقف را ایں قول صاحب 'محکم' رد می کند: كفّر الرجل نسبه إلى الكفر، ودر 'صراح' ہم بدیں معنی ست، واز "مغرب" ہم مستفاد می شود. (نوادر الوصول)

جللتها جُل قرار گرفتن وجُل براسپ افگندن. (صراح) نصّرته [نصرانی کردم او را.] تنصير: ترسا گردانيدن.

خيّمته [ہمچو خیمه نموده او را.] تخييم: خیمه ساختن وبجائے مقیم شدن. (صراح) اختصار: واز ہمیں عالم است آنچه برائے دعائے نیک وبد آمده نحو. سقيته اى گفتم او را: سقاك الله، وجدّعته اى گفتم: جدّعك الله، ومی آید برائے گردانیدن مفعول بر صفتے که بوده است، نحو: كوّف الكوفة، وبمعنی کار کردن در مانند نحو: صبّح صبح در آمد وبمعنی رفتن در ماخذ نحو: كوّف اى بکوفه رفت، وبرائے غیر آں.

هلّل اى لا إله إلا الله گفت. فعل اى ثلاثی مجرد نحو: زلته وزيّلته. أفعل أشويته أطعمته شواء.

تفعّل: نحو: ترّس أي استعمل الترس بالضم: سپر.

خاصیت تَفَعُّل **مطاوعت فعّل**، نحو: قَطَّعْتُه فَتَقَطَّعَ، **وتکلف** در ماخذ، نحو: تَجَوَّعَ وتَکَوَّفَ،
بزور کوفی شده
وتجنُّب یعنی پرہیز کردن از ماخذ نحو: تحوَّب، ولبس ماخذ نحو: تختَّمَ، وتعمُّل یعنی ماخذ را بکار
پوشیدن
بردن نحو: تَدَهَّنَ وتترس وتخیَّم، واتخاذ یعنی ساختن یا گرفتن ماخذ، یا چیزی را ماخذ ساختن،
ای خیمه را بکار برد
یا در ماخذ گرفتن، نحو: تَبَوَّبَ وتجنبَ وتَوَسَّدَ الحَجَرَ وتأبَّطَه، وتدریج یعنی تکرار عمل
بمہلت نحو: تَجَرَّعَ وتَحَفَّظَ، وتحول یعنی گشتن شے عین ماخذ یا ہمچو ماخذ نحو: تنصَّرَ وتَبَحَّرَ،
وصیرورت نحو: تَمَوَّلَ، وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ واِسْتَفْعَلَ، وابتداء.
صاحب مال شد نحو تقبل بمعنی قبل نحو تبصر وابصر نحو تکلم

مطاوعت فعّل بتشدید برائے تکثیر، یا نسبت نحو: قیسته فتقیس. یا تعدیه نحو: علمته فتعلم، واغلب در مطاوعت فعّل که برائے تکثیر وتعدیه باشد ثلاثی مجرد است نحو: عممته فتعمم، وفرحته فتفرح. (رضي)

تکلف: [بزور ثابت کردن صفتے کہ موجود نہ باشد.] فرق میان آں وتخییل کہ خاصۂ تفاعل ست آنکہ در تفعل فاعل ممارست فعل میکند وحصول آں در خود میخواهد، ودر تفاعل اظہار فعل می کند از راہ خلاف نمائے بے قصد حصول. (رکار الأصول)

تجوع: بزور ومحنت گرسنہ شد.

تحوب از گناہ پرہیز کرد، حوب بالضم گناہ. تختم ای انگشتری پوشید، وآنرا از تعمم گفتن بہتر. تدهن روغن را بر بدن مالید. تترس ترس یعنی سپر را بکار برد. یعنی ساختن: وایں چار قسم شد، لیکن فعل در اولین لازم باشد ودر اخیرین متعدی

تبوب مثال اول یعنی دروازہ ساخت. تجنب مثال دوم ای گوشہ گرفت.

توسد الحجر مثال سوم ای تکیہ ساخت سنگ را. تأبطه مثال چہارم ای در بغل گرفت آنرا.

تجرع وتحفظ [جرعہ جرعہ نوشید واندک اندک یاد کرد.] مثال اول برائے محسوس است ودوم برائے غیر محسوس، ودر شافیة گفتہ: تفهم ازیں قبیل ست، ورضی گوید: ظاہر آنکہ برائے تکلف در فهم بودہ باشد.

تبحر: مثال دوم ای مثل بحر شد در وسعت علم.

فعّل بتشدید نحو: تعطی بسیار عطا کرد، وتکذب نسبت بدروغ نمود، وتویل "یا ویلا" گفت. (رکار الأصول)

استفعل موافقتش در دو معنی مختص باستفعل است، یکے: طلب نحو: تنجز واستنجز. دوم: اعتقاد آنکہ شے بر صفت اصل خود است نحو: تعظم واستعظم، وے آید بمعنی تفاعل، چوں: تشبع ای اظہار سیرے کرد، وغالب معنی تفعل بودن شے صاحب ماخذ نحو: تاهل وتألم وتأسف وتأصل وغیر آں. (رضي)

خاصیت مفاعلة مشارکتست یعنی شریک بودن فاعل ومفعول در فاعلیت ومفعولیت اى هریک مر دیگرے را نحو: قَاتَلَ زَيْدٌ عَمْرًا. وموافقت مجرد وأَفْعَلَ وفَعَّلَ وتفاعَلَ، وابتداء.

نحو سافرت بمعنی سفرت — نحو باعده

خاصیت تفاعل تشارک ست اى شرکت دو شے در صدور وتعلق فعل یعنی از هریک بدیگرے نحو: تشاتما، وشرکت در صدور فقط کم ست نحو: ترافعا شيئا، وتخییل یعنی نمودن غیر را حصول ماخذ در خود نحو: تمارض، ومطاوعت فاعل بمعنی أفعل نحو: باعدته فتباعد، وموافقت مجرد وأفعل، وابتداء. ولفظے که در مفاعلت دو مفعول می خواست در تفاعل یکے خواهد، واگر نه لازم بود.

بیکدیگر دشنام دادند — [illegible] — نحو تعالى بمعنی علا — چوں جاذبت زیدا ثوبا — نحو تجاذبا ثوبا

فاعل ومفعول: واحد باشند هر دو، یا متعدد یا مختلف. هریک: در خارج اگر چه در لفظ یکے فاعل ست فقط ویکے مفعول، وبسبب آنکه یکے در لفظ مفعول بود فعل لازم را این باب متعدی گرداند نحو: كرم وكارمه، واز جهت آنکه در واقع هریک از فاعل ومفعول بود فعلیکه مفعولش صلاحیت فاعلیت ندارد درین باب متعدی بمفعول دیگر شود باوجود مفعول اول نحو. جذبت ثوبا وجاذبت زيدا ثوبا، بخلاف ضرب که مفعولش صلاحیت فاعلیت می دارد (ركاز الأصول)

افعل نحو: باعده وأبعده. فعّل اى در تکثیر ضاعفت بمعنی ضعّفت. کم ست: لیکن مے آید زیراکه وضع تفاعل برائے نسبت فعل سوئے مشترکین ست بدون قصد تعلق آن بدیگرے، بخلاف مفاعله که وضع آن برائے نسبت فعل بسوئے فاعل است در حالیکه متعلق است بغیر فاعل باوجود صدور آن فعل از غیر فاعل. ترافعا شيئا [هر دو برداشتند چیزے را] نحو: شتم وتشاتم، ومی آید برائے گردانیدن شے صاحب ماخذ نحو: عافاك الله أي جعلك ذا عافية. (رضي)

نمودن غیر: باآنکه در واقع حاصل نباشد. تمارض خود را بیمار ظاهر نمود. مطاوعت فاعل مراد ازان تاثر قبول ست متعدی باشد نحو: عممته فتعمم، یا لازم چوں: کسرته فانکسر، پس تضارب زيد عمر مطاوع ضرب زيد عمرا نگویند؛ زیراکه هر دو بیک معنی ست وتاثیر وتاثر در میان نیست، ومطاوع در حقیقت مفعول به است که فاعل شده وبر فعل مجازاً اطلاق کنند. (رضي) بمعنی أفعل اى وقتیکه فاعل برائے گردانیدن چیزے صاحب ماخذ باشد

باعدته فتباعد: دور کردم او را پس دور شد. أفعل نحو: تيامن بمعنی أيمن درآمد بيمين. ابتداء: نحو. تبارك مقدس ومنزه شد، ومجردش برك بمعنی نشانیدن شتر را وغیر آنست. اگرنه: اى دو مفعول نمی خواست، بلکه یکے مثال: قاتلت زيدا. (منه)

لازم بود: چوں: تقاتلت أنا وزيد، ووجه این معنی بالا گذشت.

خاصیت افتعال **اتخاذ** ست **نحو**: **احتجَرَ** واجتَنَبَ واغْتَذَى الشّاةَ واعتضده، **وتصرف یعنی**
جانب گرفت غذا ساخت گوسپند را در بازو گرفت آنرا
جد نمودن در **فعل نحو**: اکتسب، **وتخییر ای فعل الفاعل** الفعل لنفسه **نحو**: اکتال، **ومطاوعت**
کوشش ای در تحصیل آں کوشش کرد در کسب برائے خود پیمود
تفعل نحو: **غممته فاغتم**، **وموافقت مجرد وأفعل وتفعل وتفاعل واستفعل، وابتداء.**
[illegible]
خاصیت استفعال **طلب ولیاقت** ست **نحو**: استطعمته واسترقع الثوب، **ووجدان نحو**:
طلب طعام کردم ازو سزاوار پیوند شد جامه
استکرمته، **وحسبان یعنی پنداشتن چیزیرا موصوف بماخذ نحو**: استحسنته، **وتحول نحو**:
موصوف بکرم یافتم اورا نیک دانستم اور
استحجر الطین **واستنوق الجمل**، **واتخاذ نحو**: استوطن القری، **وقصر نحو**: **استرجع**، . .
سنگ شد گل ناقه شد شتر وطن گرفت قریهارا جمع قریه

اتخاذ: بیشتر دانستی که آں بر چهار قسم است، پس برائے ہر یکے مثالے آورد. (منه)

احتجر: بتقدیم جیم بر حائے مهمله از حجر بالضم بمعنی سوراخ موش وغیره، ای سوراخ ساخت، یا بتقدیم حاء ای حجره ساخت. (رکاز الأصول)

یعنی إلخ: پس معنی کسب حاصل کرد ومعنی اکتسب جد در تحصیل نمود؛ لہذا خدائے تعالی فرموده است: لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ (البقرة: ٢٨٦) یعنی ثواب فعل نیک حاصل است، یعنی طوریکه صادر شود، وعقاب فعل بد بدون کوشش در تحصیل آں نمی شود، سوائے سیبویه در کسب واکتسب فرقے نکرده اند. (رضي)

فعل الفاعل: کردن فاعل فعل را برائے خود. **مطاوعت تفعل**: همچنین مطاوعت تفعیل وافعال، چوں: نومته فنام، وأوقد النار فاتقدت. **غممته فاغتم**: غمگیں کردم اوراپس مغموم شد.

أفعل وتفعل: [نحو: ارتدی وتردی، واجتنب وتجنب.] نحو: احتفاه بمعنی أزال حفاه، واحتجر بمعنی أحجر ای داخل حجاز شد. (رکاز الأصول) **تفاعل**: چوں: اختصموا واجتوروا بمعنی تخاصما وتجاورا؛ وبہذا تعلیل دراں نشد؛ چه در معنی فعل غیر معلول ست. (رضي) **استفعل**: نحو: ائتجر واستأجر طلب اجرت کرد. **ابتداء**: نحو: استلم سنگ را بوسه داد.

استنوق الجمل: وایں مثل است جائیکه کسے سخنے باسخنے درآمیز دمی زنند، واصلش شاعرے نزد بادشاہی قصیده می خواند ناگاه از صفت شتر بناقه رسید، یکے از ندما ملک گفت: استنوق الجمل. (جار بردي)

نحو استرجع: [إنا لله وإنا إليه راجعون گفت.] ایں مثال را در الأصول در موافقت معنی تفعیل ذکر کرده، وقصر را خاصیت ایں باب نه شمرده، أقول: هو الحق؛ لأن استفعل في هذا المعنى نادر، خلاف فعل كما هو الظاهر من التتبع (رکاز الأصول)

و**مطاوعت** أفعل نحو: **أقمته فاستقام**، و**موافقت مجرد** و**أفعل** وتفعل **وافتعل**، **وابتداء** وانفعال را لزوم وعلاج لازم ست، ومطاوعت **فعل غالب** ست نحو: **كسرته فانكسر**، و**موافقت فعل** شکستم اوراپس شکست **وأفعل** نادر، وفائے آں لام ورا ونون وحرف **لین نبود**، ویطاوع أفعل نحو: **أغلقت الباب** فانغلق، وابتدأ. وافعیعال را لزوم **غالب** ومبالغه لازم، و**مطاوعت فعل** و**موافقت استفعل** نادر. وافعلاّل وفعیلال را لزوم ومبالغه لازم، **ولون وعیب غالب**.

أقمته فاستقام [برپا کردم او را پس برپا شد.] وفعل مجرد ہم نحو: وسقه فاستوسق، ہمچنیں مطاوعت تفعیل نحو: أدبته فتأدب. (ركنا الأصول) افعل نحو: استعان موئے زیر ناف سترد. افتعل ای در تخییر، نحو: استكثر الماء آب بسیار برائے خود طلبید.

علاج یعنی امر محسوس واثر فعل جوارح بودن، واہل فن علاج را خاصۂ جداگانہ نشمردہ اند، بلکہ از لوازم مطاوعت دانستہ، یعنی مطاوع فعلے باشد کہ از علاج صادر شود. (ركنا الأصول، نوادر الوصول) كسرته فانكسر وچوں علاج لازم ایں باب ست علمته فانعلم صحیح نباشد؛ چہ علم از افعال جوارح نیست، ومطاوعت فعل برائے ہر فعل علاج لازم نیست، نتواں گفت: طردته فانطرد، هكذا في "الرضي".

و فعل نحو: حجر بمعنی أحجر بحجر رسید موافقت در بلوغ، واحصد وحصد در حینونت. (منه)

حرف لین نبود بحث اشتقاق، ودریں حروف بجائے ایں باب باب افتعال آید نحو: رفعه فارتفع، وسقه فاستقى، وانمحى وندر قلیل ونادر ست. (ركنا الأصول) مضارع آوردن آں بلفظ مضارع وجدا کردن قول او، ومطاوعت فعل ومقابلۂ لفظ غالب دلیل تقلیل ست کہ در 'الشافية' و'الرضي' بآں تصریح کردہ.

أغلقت الباب بستم در را پس بستہ شد. ابتدأ ای گاہی نحو: انطلق؛ چہ برائے لزوم علاج اکثر مطاوع می آید.

لزوم غالب: وتعدیہ قلیل نحو: احلولیته واعروريته سوار شدم او را عریان.

مبالغہ لازم ومبالغہ نحو: اعشوشبت الأرض زمین صاحب گیاہ بسیار گردید، ولزوم مبالغہ از کتب دیگر مستفاد نیست، واز کلام مصنف ہم در 'الأصول' مفہوم نمی شود. (نوادر الوصول) مطاوعت فعل مجرد نحو: ثنيته فاثنونى پیچیدم او را پس پیچیدہ شد.

موافقت استفعل نحو: احلولیته واستحلیته شیریں پنداشتم او را. لون نحو: احمرّ بسیار سرخ شد، واشهابّ بسیار سفید شد.

غالب: وگاہے از ہر دو معنی خالی باشد نحو: ارمدّ سرعت کرد، وابهارّ الليل نصف شب شد. (نوادر الوصول)

وافعِوَّال **بناء مقتضب يجيء للمبالغة.** وفعلل لمعان **كثيرة،** ولم يُروَ إلا صحيحا أو مضاعفا ومهموزا **قليلا. تفعلل** يطاوع فعلل، **وقد يقتضب.** وافعنلل لازم **ويطاوع**
نحو زلزل ووسوس نحو دحرجته فتدحرج
فعلل، وكذا افعلل، **ويجيء مقتضبا،** وفي الملحقات **مبالغة أيضا.**

فصل

بدانکہ جملہ افعال واسماء **چہار** قسم ست، **صحیح: لفظے کہ حروف اصلی آں حرف علت** و ہمزہ **ودو حرف یک جنس** نبود، **ومہموز: لفظے کہ از اصولش ہمزہ بود، ومعتل لفظے کہ در اصول آں حرف علت ست،** ....

بناء مقتضب. [غالب وگاہے غیر مقتضب نحو: حوى الفرس و حووى.] وآں عبارت ست از بنائیکہ کدام اصلش یا مثل اصلش نباشد، وخالی باشد از حروف الحاق وحروف زائد برائے معنی. (نوادر الوصول) يجيء للمبالغة دائما لازم نحو: اجلوذ وگاہے متعدی نحو: اعلوط البعير. كثيرة يتعسر صبصب، منجملہ آں قصر است نحو: بسمل بسم الله الرحمن الرحيم خواند، والبس نحو: برقعته برقع پوشانیدم او را، ومطاوعت خود نحو: عصرش الليل بصره فعطرش مخفی کرد شب بصر او را پس مخفی شد. (نوادر الوصول)

قليلا ای مہموز صرف، ومع ہذا از ہر سہ نوع آید: مہموز الفاء نحو: الأوقة مجنون شدن، ومہموز العین سلارة گریختن، ومہموز لام نحو: كرفأ الله السحاب متفرق گردانید خدا ابر را، مہموز با مضاعف بسیار ست نحو: ثأثأة سیراب کردن. (نوادر الوصول)

تفعلل وبرائے تحول نحو: تزندق، وتعمل نحو: ترفع، وجز آں ہم آید. قد يقتضب ای مجرد بمعنی او نمی باشد نحو: تهبرس بناز خرامید. يطاوع فعلل نحو: ثعجره فاثعجر ریخت او را پس ریختہ شد. مقتضب بر آید نحو: اعرنقص الرجل منقبض شد. كذا أي لازم يفيد المبالغة ويطاوع فعلل نحو: طمأنته فاطمأن. يجيء مقتضبا اكفهر النجم ستارہ روشن شد در شدت تاریکی. مبالغة أيضا مع موافقة الملحق في الصيغ والخواص والمعنى. افعلل: متصرفہ باعتبار حروف اصلی.

چہار قسم: ای بیرون از یکے ازیں نباشد، وایں تقسیم نزد اکثرین است، وبعضے بر دو قسم صحیح ومعتل بنا نہادہ اند.

ودو حرف یک جنس: چوں: ضرب وبعثر ورجل وجعفر وسفرجل. ہمزه بود: چوں: أمر وسأل وقرأ وضأضأ وأنس ولؤلؤ واصطبل. (ركاز الأصول) حرف علت ست: چوں: وعد وقال ورمى ووسوس ويستعور. (ركاز الأصول)

ومضاعف: آنکه در اصولش دو حرف یک جنس باشد. اما مهموز بر سه گونه است: مهموز فا نصکس ف، وعین ض ولام فکس ض ن. ومعتل دو نوع ست: مفرد ولفیف، مفرد سه قسم ست: **مثال وضفسکح یضفسك ح، اجوف سونض سیض ن، ناقص نسکفوض ضفسي کن.**

مضاعف آنکه: متعدد باشند این دو حرف نحو: ردّ یردّ، چون: مدّ لیکن لازم مے آید که سسس وددن وهعحع داخل مضاعف باشد حالانکه نزد قوم صحیح ست مگر آنکه گویند: لهٰذا از شدت ندرت کالمعدوم‌اند. (نوادر الوصول)

برسه گونه: زیراکه همزه یا فاء کلمه است یا عین کلمه یالام کلمه.

نصکس ف: جمع حروف اشاره بابواب مطرد ست، وعلی حده کردن عبارت از شذوذ، چه شذوذ جدا افتادن از جماعت ست. پس مراد از ن نصر نحو: الأخذ گرفتن، واز ضاد ضرب نحو: الأسر کم کردن، واز کاف کرم چون: الأدب فرهنگی وادیب شدن، واز سین سمع نحو: الإذن دستوری دادن، واز فاء فتح نحو: الأبه فراموش کردن، وهمچنین اشارات آینده باید فهمید. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

وعین ض: ف: السؤل پرسیدن. ك: الرأفة مهربان شدن. س: السأم سیر برآمدن. ض: الزأر بانگ کردن شیر از سینه.

فکس ض ن: ف: القرءة خواندن. ك: الردٔة بد شدن. س: البرءة بیزار شدن. ض: الهنأ عطاء دادن. واز ن کمتر: لهذا از ض هم جدا نوشته شد نحو: الدنءة فرومایه شدن. (منه) **مثال**: معتل ف. که مثل صحیح ست در عدم تغیر.

وضفسکح: [تقدیم واو اشاره به مثال واوی است.] ض: الوعد وعده کردن. ف: الوهب هبه کردن. س: الوجل ترسیدن. ك: الوسم نیکو رو شدن. ح: الورم آماسیدن ووجد یجد از نصر ضعیف ست. **یضفسك ح**: ض: الیسر قمار باختن ف: الینع وقت میوه چیدن رسیدن، س: الیتم یتیم شدن ك: الیقظ بیدار شدن. ح: الیبس خشک شدن.

اجوف: اجوف واوی از س: الخوف ترسیدن، ن: القول گفتن، ض: الصوح هلاک شدن. واز کرم نیز نحو: الطول دراز شدن ومصنف فراموش کرده، ویائی س: الصیب پاکیزه شدن. ض: البیع فروختن. ن: البید هلاک شدن. و ناقص واوی ن: الدعاء خواندن. س: الرضاء خوشنود شدن. ك: الرخوة سست شدن. ف: المحو دور کردن. ض: الحثو بزانو نشستن. ویائی ض: الرمي تیر انداختن. ف: السعي دویدن س: الخشیة ترسیدن. ك: هو الرجل مرد بمنتهائے عقل رسیدن. الکنایة سخن کردن بچیزے واراده غیر آں داشتن. (نوادر الوصول)

سونض: توسط واو اشاره باجوف واوی **سیض ن** ای اجوف یائی ازیں ابواب آید.

ولفيف دو وجه است: **مفروق ضرب ح س** و**مقرون سض**. و**مضاعف** دو قسم ست:

کثیر فس

مضاعف ثلاثی که عین ولامش یک جنس بود **ضنس ك**، و**مضاعف رباعی** که فا ولام اول وعین ولام ثانیش همچنین باشند نحو: زلزل وتذبذب.

رباعی مجرد رباعی مزید

مرکبات **أوب نصر س**، **أيد** ضرب س، **أتو** نصر ك، **أُدِيٌّ** ضرب س، **وأد** ضرب س،

مهموز فاء ناقص واوی

يأس س ح، **دأو** فتح ن ض، **رأى** فتح ض، **وبأ** فكس ح، **بوأ** نصر س، شيء ضرب س

اجوف یائی مهموز اللام

ك، **أوي** ض، **وأي** ض، **أبَّ** نصر ض س، ....

مفروق: که فاء ولام حرف علت بود. **ضرب ح س**: ضرب: الوقاية نگه داشتن. ح: الولي نزدیک شدن. س: الوجي سوده شدن سم ستور. (نوادر الوصول) **مقرون سض**: [که فاء وعين یا عين ولام او حرف علت بود.] س: الطوى گرسنه شدن. ض: الهوى فرو افتادن از بالا. (نوادر الوصول) **ضنس ك**. ض: الفرار گریختن. ن: المد کشیدن. س: العض چیزے را بدندان گزیدن. ك: المحبة دوست داشتن. (نوادر الوصول) **أوب**: ای مهموز فاء واجوف واوی، وأوب بمعنی باز گشتن.

نصر س: ای از نصر بسیار آید چون: أوام تشنه شدن، وأوس عطا دادن، واز سمع کم چون: أود کژ شدن.

أيد: ای مهموز فاء اجوف یائی از ضرب بسیار آمده، چون: أيم بیوه شدن، واز سمع کم چون: أيد توانا شدن. (نوادر الوصول) **أتو**: بسیار چون: ألو تقصیر کردن، واز ك کم چون: الأموة کنیز شدن. **أدي**: بدال مهمله مهموز فاء ناقص یائی، وآب بالضم منجمد شدن، از ضرب بسیار آید، واز سمع قلیل چون: الأري کینه ور شدن. **وأد**: مثال واوی مهموز العين بمعنی زنده در گور کردن ض، واز سمع قلیل نحو. وأب غضبناک شدن. **يأس**: مثال یائی مهموز عين نومید شدن از هر دو باب. **دأو**: مهموز عين ناقص واوی بدال مهمله فریب، وبمعجمه راندن شتران، از فتح کثیر واز نصر قلیل نحو: اسأو غمگین شدن، واز ضرب اقل.

رأى: مهموز عين ناقص یائی بالفتح دیدن، از فتح، واز ضرب قلیل نحو: الصئي بانگ کردن مرغ. (نوادر الوصول)

وبأ: مثال واوی مهموز اللام مهیا کردن، از فتح، والوضاءة نیکو شدن، از ك، والوثء شگافته شدن گوشت، از سمع، والوطء بپا سپردن از حسب. (نوادر الوصول) **بوأ**: اجوف واوی مهموز اللام، وبالضم والفتح باز گشتن، از نصر، والدوء بیمار شدن، از سمع. **أوي**: مهموز فاء لفیف مقرون جای گرفتن، از ضرب قلیل.

وأي: مهموز عين لفیف مفروق وعده کردن، از ضرب قلیل. **أب**: مهموز فاء مضاعف دست بشمشیر بردن برائے کشتن از نصر، والأبين نالیدن، از ضرب، والأبل بوی گرفتن مشک، از سمع بدون ادغام آید. (نوادر الوصول)

وِدٌّ س، يمٌّ س، طأطأ تكأكأ وهوه توهوه.

بدانکہ واؤرا **وفق ضمہ** واخت آں خوانند، و یاء را **وفق کسرہ** واخت آں، والف را **وفق فتحہ** واخت آں، وہر سہ را **حرف مد** ولین گویند. و **تخفیف لفظ** بر چند وجہ، إسکان: **قطع حرکت از حرف بنقل یا** باسقاط، وتحریك: **حرکت دادن** یکے از دو ساکن را، وحذف: **انداختن حرف** وزیادت، نحو: آأنت، وإبدال: **آوردن حرف یا حرکت** بجائے حرف یا حرکت، وإدغام: **پیچیدن یکے** از دو ہم جنس در دیگر، وقلب: **یعنی تقدیم وتاخیر**، وبین بین: ای خواندن ہمزہ درمیان ہمزہ ومیان حرفیکہ **وفق حرکت** ہمزہ یا **ماقبل ہمزہ** بود، اما اعلال و تعلیل ....

وِد مثال واوی مضاعف دوست داشتن، از سمع قلیل. یم مثال یائی مضاعف بدریا افگندن، از سمع قلیل.

طاطا مضاعف رباعی مجرد ومہموز، طأطأ الطائر رأسه پرندہ سرفرو آورد. (نوادر الوصول) تکاکا مضاعف رباعی مزید ومہموز پس پا باز آمد. وهوه توهوه معتل ومضاعف رباعی مجرد، وهوه الكلب في صوته جزع آواز نمود، وہمچنین توهوہ مزید. هیو صاحب ہیئۃ نیکو شد. حرف مد: [چہ ہر یکے از اشباع وفق خود پیدا مے شود.] حرف علت ساکن لین ست، واگر ماقبلش حرکت مناسب باشد مدہ گویند، واگر متحرک باشد در اصطلاح نہ مد بود ونہ لین، لیکن گاہے بر مطلق ہم اطلاق کنند. (جار بردي)

حرکت دادن: بادغام چوں: مدّ، وبدون آں نحو: [illegible] (سورہ ۱). انداختن حرف: علت نحو: يعد، یا ہمزہ نحو: يكرم، وحرف صحیح نحو: ظلت. آأنت بمد، اصله: أأنت، از اجتماع دو ہمزہ ثقلے بہم رسیدہ بود از توسط الف مندفع شد (نوادر الوصول) حرف: تبدیل حرف بحرف در نحو. قل ودع ورس وأمسيت وماء أصله: قول وبيع ورس وأمسست وماه. (نوادر الوصول)

حرکت: تبدیل حرکت بحرکت چوں تبدیل ضمۂ قاف قيل بکسرہ، پس ابدال در حرف علت وہمزہ وحرف صحیح یافتہ مے شود.

پیچیدن یکے: خواہ ہمچنین باعتبار وضع بود چوں: مر، یا بعد وضع چوں: وعدت کہ دال را تا بدل نمودہ ادغام کردند (منہ)

تقدیم وتاخیر: تقدیم وتاخیر حروف نحو: آبار اصله: أبار جمع بئر، وقسي أصله: قُوُوس جمع قوس، بعد عکس ہر دو واؤ را یاء کردہ ادغام کردند، سین وقاف را برعایت یاء کسرہ دادند برائے دفع ثقل. (نوادر الوصول)

بین بین وآں را تسہیل گویند. وفق حرکت: آنرا بین بین قریب گویند ماقبل ہمزہ آنرا بین بین بعید گویند.

تخفیف حرف علت ست.

اصول وتحویل مهموز:

قواعد همزه ساکن در غیر یأم ویأوس بدل شود باخت حرکت ما قبل جوازا اگر منفرد ست، ووجوبا اگر پس همزه بود، وکل وخذ ومر شاذ. وهمزهٔ متحرکه بعد واؤ ویائے ساکن که زائده اند نه برائے الحاق رواست در کلمه همزه دیگر که جنس ما قبل گردد، پس ادغام لازم ست جهت اجتماع متجانسین، چوں: أفیس ومقروة و خطیة، وبعد ساکن غیر مذکور والف ونون انفعال ....

حرف علت: احتراز ست از تخفیف همزه واز تخفیف حرف صحیح باسکان، چوں: سین سم، وتحریک مثل بائے اذهب، وادغام چوں: مد، وابدال نحو: ماء که ماه بود، وبین بین چوں: أصدق که میان ضاد وزا خوانده شود، وبحذف چوں: حرٌ، أصله: حرحٌ. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

یأم مضارع أم، أصله: یأمم بضم میم اول، حرکت میم اول بجهت ادغام نقل کرده بما قبل دادند، پس همزه متحرک شد ومقتضی تخفیف ساکن نماند، وثقل در فک از تحقیق همزه بیشتر ست، ومراد ازاں جائے که ابدال همزه وادغام معارض شوند. ویأوس مثل: یقوس مضارع از أوس بمعنی عطا دادنست، ومراد ازان لفظے که دراں ابدال واعلال معارض شود؛ زیراکه دران اعلال سازند نه ابدال. (رکاز الأصول، نوادر الوصول)

جواز پس اگر ما قبلش فتحه بود بالف بدل شود، واگر کسره بود بیاء واگر ضمه بود بواؤ. (رکاز الأصول)

پس همزه بود وآں همزه ساکن نحو: امن یؤمن ایمانا. کل. اصل آں أؤکل وأؤخذ وأؤمر هست، قیاس بدل همزه بواؤ میخواست، لیکن بکثرت استعمال حذف شد، واول بعدم حاجت ودر مر هر دو جائز ست. نه برائے الحاق احتراز ست از حئألٌ وحؤئلٌ که واؤ ویاء برائے الحاق ست. افیس تصغیر أفؤس، مثل: أفس جمع فاس بمعنی تبر، أصله: أفیئس، همزه را یاء کرده ادغام کردند، وهمچنین مقروة، أصله: مقروءة، وخطیة مصدر بمعنی خطا در اصل خطیئة بود قاعدهٔ مذکوره جاری کردند.

ساکن: ای غیر الف، احتراز ست از مثل ساءل؛ زیراکه الف حرکت نه پذیرد.

غیر مذکور: برابر ست که آں ساکن واؤ ویاء نباشد بلکه صحیح چوں: سل، یا واؤ ویاء اصلی چوں: سُوْءٌ، یا زائد برائے الحاق، نحو: حیْألٌ، یا زائد در کلمهٔ دیگر نحو: باعوا أمواهم. نون انفعال احتراز ست از نحو: انأطر بمعنی اعوج؛ زیراکه نون انفعال ساکن الوضع ست اگر حرکت همزه او را دهند خلاف وضع لازم آید، وجاء نصر وانظر عند بعضهم. (نوادر الوصول)

روا که **بیفتد** وحرکتش بما قبل رود چون: سَلْ وجَيَلَ وباعُوَا مْواهم ولَمَرَ واَلَحْمَر
ولَحْمر، لیکن حذف در يَرى ويُرى آه وصرف أَرَى ويُرِي لازم شده، ويجيء مَرَاة. و**متحرکه**
ی تمہ تصریفات خلاف قیاس
بعد متحرکه یا گردد اگر خود مکسور بود یا سابقه نحو: أئمة وجاء، وگرنه واؤ شود نحو: أوادم. ابن
ی ہمزہ سابق
مالك **مضمومه** را بواؤ بدل کند، ونزد اخفش مکسوره **بعد مضمومه** واؤ شود. **وساکنه ومتحرکه بعد**
متحرکه یاساکنه یاء گردد در موضع ....

روا که بیفتد: وبین بین نکنند تا شبه ساکنین لازم نیاید، وبعد نقل حرکت ما قبل آن بحرف علت بدل نکردند تا واوی ویائی نکرده باشند، وهم تخفیف بحذف ابلغ ست. وکوفین وبعضے بصرین ابدال بحرف علت قبل نقل حرکت کنند وقاعده مقرر نموده اند، چون: رفو در رفاء. (رضي) سل: أصله: اسأل، حرکت همزه دوم بسین داده افگندند، پس همزه اول را بعدم حاجت.

جیل: بمعنی کفتار، أصله: جيئل بروزن جعفر ملحق بآن، همزه را بعد نقل حرکتش بیاء افگندند، وحرکت همزه دوم بر واؤ ویاءے الحاق که بمنزلهٔ حرف صحیح ست ثقیل نباشد.

باعوا مواهم. فروختند ماهیهاے خود را، اصل آن: باعوا أمواههم، حرکت بواؤ زائد که در کلمهٔ دیگر است دادند، وهمزه را حذف کردند. لمر: أصله: مَ أرْي، یاء بلام افتاد مرأ شد، پس حرکت همزه دوم براء وحرکت همزه اول بمیم بردند وهر دو همزه انداختند.

الحمر ولحمر: أصلهما: الأحمر، حرکت همزهٔ دوم بلام داده افگندند، پس کسیکه اعتداد این حرکت نمود همزهٔ وصلی بجهت استغنا انداخت، وهر که برائے عروضش معتمد ندانست باقی داشته. (شروح) يرى ويرى: ای در اخوات مضارع معروف ومجهول ومضارع بلام امر ونهی حذف واجب، ودر ماضی واسم فاعل ممتنع، ودر باقی جائز. (شروح)

مراة: ای ابدال مفتوحه بالف بعد نقل حرکت بما قبل؛ چه اصل مرأة مرءة ست. ائمة: أصله: أءممة، کسره میم بهمزهٔ ثانی داده ادغام کردند أئمة شد، پس همزهٔ ثانی متحرک خود مکسور گردیده باشد. جاء: أصله: جايئ، یاء بعد الف فاعل همزه شد، پس همزهٔ دوم بجهت کسره اول یاء شد جاءي گردید، قاعدهٔ داع جاری کردند. مضمومه را: پس جمع جاءؤ نموده، قاعدهٔ داع جاری کنند.

بعد مضمومه واؤ: چون: أويب در أءيب، وبنا بر قاعده مذکور أييب باید.

ساکنه ومتحرکه: ای اگر همزه ساکنه ومتحرکه بعد همزه ساکنه یا متحرکه در موضع لام افتد یاء شود، بسبب قرب همزه در مخرج واؤ نشد بجهت بعد، ونه بین بین که تخفیف بقلب اولی ست. ودرینجا چهار صورت ست: متحرکه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، متحرکه بعد ساکنه قرأأ کقمطر، ساکنه بعد متحرکه قرأأ کجعفر، ساکنه بعد ساکنه وقرأأ کقمطر بوقف. (نوادر الوصول)

لام، ومفتوحه **منفرده** بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واؤ جوازا، **کمیر** و**جون**، اخفش **مضمومه** را بعد کسره یاء گرداند و**بعکس**، وبعضے گفته اند: روا ست **قلب متحرکه** بوفق حرکت ما قبل. ودر **مانند**

برائے مناسبت — چوں مستهزئون در مستهزؤون

مستهزؤون وسُئِلَ **بین بین** ست، ودر همزه بعد الف **بین بین قریب** ای وجه اول از دو وجه

متحرکه

مذکور، **چنانکه** در سَأَلَ و**سَئِم** ومُسْتَهْزِئِيْنَ ورَؤُوْفٌ ورُؤُوْسٌ **إذا اجتمع** أكثر من همزتين

ای قبل اصول مهموز — مفتوحه بعد مفتوحه — مکسوره بعد کسره — مضمومه بعد فتحه — مضمومه بعد مضمومه

خفف الثانية والرابعة وحقق الأولى والثالثة والخامسة. ودر دو همزه از دو کلمه صحیح ست **تحقیق هر دو** و**تخفیف هر دو**......................

کمیر أصله: مئر بمعنی کینه ودشمنی. **جون**: درجون جمع جونة ظرفے از ظروف عطار. **بعکس**: [ای مکسوره را بعد ضمه واؤ سازد، چوں: سول در سئل.] بمقتضے عبارت فارسی بیائے موحده اولی ست، وبعضے بصیغۂ مضارع خوانده اند. (نوادر الوصول)

قلب متحرکه: ای مطلقا در همه حال، یعنی اگر حرکت همزه خلاف ما قبل هم باشد بر وفق حرکت ما قبل بدل شود چوں: یلتام در یلتئم، ومیر وجون دریں قاعده داخل است، کذا في 'النوادر' وغیره.

مانند مستهزؤون. یعنی جائیکه همزه منفرده مضموم بعد کسره، ومکسور بعد ضمه آید. **بین بین**: قریب مشهور وافصح ست، وبعضے بعید کنند. **بین بین قریب**: وبعید بجهت لزوم سکون ما قبل که الف است ممکن نیست، وحذف نکردند؛ چه آں بعد نقل حرکت گردد، ونقل حرکت بالف محال. وقلب بواؤ ویا، جهت التقائے ساکنین روا نشد، وادغام هم در الف جائز نیست. وسیبویه گفته: بعضے ہیچو همزه را حذف کنند ودر یشاء یشا گویند، ونزد بعضے اگر الف آخر کلمه ایست وهمزه اول کلمه دیگر همزه ساقط گردد، واگر ما بعدش ساکن الف هم باجتماع ساکنین بیفتد، چوں: ما حسن در ما أحسن، وإلا باقی ماند، مثل. ما شد درما أشد، کذا في "الرضي".

چنانکه: یعنی در الفاظ مذکوره هم بین بین قریب است نه بعید؛ چه جائیکه حرکت همزه بما قبلش موافق است قریب وبعید یکساں باشد، پس از مشهور واصل عدول نتواں کرد. ودر سئم ورؤف اگر بین بین بعید کنند الف را که ازاں پیدا شود کسره وضمه داده باشند. (رکاز الأصول) **سئم**: مکسوره بعد فتحه.

إذا اجتمع هرگاه جمع آید زیاده از دو همزه تخفیف کرده شود دوم وچهارم، وباقی داشته شود اول سوم وپنجم

تحقیق هر دو: زیرا که اجتماع عارضی است از التقائے دو کلمه پیدا شده پس ثقیل نباشد، وآں مختار قراء کوفه وابن عامر است.

تخفیف هر دو: زیرا که جهت اجتماع بدون تخلل حرفے اگرچه عارضی باشد موجب ثقل است.

یا بطریق منفرده، یا اوّل بطریق انفراد، وثانی بطرز مجتمعه، وتخفیف یکے بر وجه مذکور، وحذف
چوں جاء أحد
بین بین
یکے با قلب دوم بطرز ساکنه اگر متفق اند در حرکت واولی آخر کلمه بود، وقلب مضمومه بعد
معتل
مکسوره، وعکس آں بواؤ، وتوسیط الف در مانند آأنت، ولزوم قلب دوم بالف با جمع دو ساکن در
نحو: من تلقاء أحد همزه با وصف جمع
نحو: آلحسن عندك وآيمن الله.

اصول معتل.

واؤ مضموم ومکسور در اول کلمه ومضموم در...................................
نزد مازنی

بطریق منفرده: یعنی گویا همزهٔ دیگر با او نیست، پس در جاء أحدهم دوم را بین بین قریب کنی چوں: سئل، ودر یقرأ أحد اول را بین بین قریب ودوم مبدل بواؤ مثل: جون، ودر جاء أهل در هر دو تسهیل مشهور. وچوں قواعد همزهٔ منفرده معلوم کردهٔ همه امثلهٔ دوازده گانه که اینجا برے آید باید فهمید، ودلائل در شرح باید دید. بطرز مجتمعه: پس در جاء أحد اول را بین بین قریب، ودوم را بدل بواؤ کنی چوں: أوادم، باقی بر قیاس.

بر وجه مذکور: ای بطریق منفرده در اول یا در ثانی، یا بطریق مجتمعه در ثانی، پس در قرئ أبيه اول را یاء کنند وثانی را بین بین، یعنی بر دو طریق انفراد، یا ثانی را واو ای بطریق اجتماع. (نو در موصول وغیره) بطرز ساکنه: ای بوفق حرکت ما قبل در جاء أحد بالف، ودر أولياء أمتي بواؤ، ودر من السماء إلى الأرض بیاء.

اگر متفق اند: [این ومابعدش شرط حذف وقلب هر دو ست.] واگر متفق نباشد چوں: من تلقاء أحد، یا اولی آخر کلمه نبود، چوں: ما يئنا أحد حذف وقلب جائز نباشد. (رکن الأصول) عکس آں: مکسوره بعد مضمومه چو: يقرأ إنسان بواؤ گوئی: من تلقاء وحد ويقرأ ونسان. مانند آأنت: ای جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ دیگر غیر وصل درآید الف درمیان آرند؛ تا اجتماع دو همزه نشود، والف برائے کراهت اجتماع سه همشکل نوشته نشود. (رکن الأصول)

نحو آلحسن: [جائیکه همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح درآید.] ساکنین دراں الف مبدل از همزه ولام تعریف، والف را ساقط نمی کنند؛ تا التباس استفهام به خبر نشود. آيمن الله: ودو ساکن درآں الف ویاء است، وأيمن نزد بصریان مثل آنکه مفرد ست بمعنی قسم یا برکت، ونزد کوفیه جمع یمین ست؛ زیراکه مفرد برین وزن نیاید. وآنك وآجر وغیره عجمی ست، وبست ودو لغت آں از "قاموس" دریاب.

وسط رواست که همزه گردد، وأحدٌ وتجاهٌ شاذ. لین غیر مد غم بعد کسره یاء گردد وبعد ضمه واوُ، وضمه مانند بیضٌ وحیکی کسره شود، ودر حرف علت ساکن طوبی وکوسی اسمیت غالب آمده. واوے که بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتد بیفتد، چوں: یعد ویضع آه ونحو: عد تسع مضارعه، وجاء یئس ویائس، وفي نحو: یوجل تحقیقی یا تقدیری یاجلُ وییْجَلُ ویِیْجَلُ. واوے که فائے فعل بود واز فعلش افتاده بیفتد چوں: عدة. لین فائے افتعال که از همزه نبود تاء شود ودر تاء مد غم بلغت فصیحه .....

همزه گردد. چوں: اُجوه واِشاح واُدوُر که دراصل وجوه ووشاح وادور ست. احد که دراں واؤ مفتوحه بهمزه بدل شد: چه اصلش وحد بود. تجاه که دراں واؤ مفتوحه در صدر بتا بدل شد: چه اصلش وجاه ست. شاذ زیرا که واؤ مفتوح در اول کلمه ثقیل نیست، وقلب واؤ مضموم بهمزه باید نه بتاء. (رکاز الأصول)

بعد کسره: وجوبا اگر دریک کلمه باشند، چه لین حرف خفیف ست که اعتماد آں بر قوی نموافق ثابت نماند، ومد غم هرگاه مستلکت درمابعد ست خفت آں باحرکت مخالف مضائقه ندارد. (رکاز الأصول)

یاء گردد: چوں: محاریب جمع محراب، ومیراں ازموراں. بعد ضمه واوُ: نحو: قوول مجهول قاول، وموقن ازمیقن.

وضمه. یعنی جمعیکه از فعل صفت بر وزن فعل آید، یاصفت بر وزن فعلی اگر عینش یاء بود واؤ نکنند، بل ضمه راکسره گردانند؛ ازاں که صفت بمشابهت فعل ثقیل ست وواؤ هم ثقیل. (نوادر الوصول) حیکی زنیکه بر دو دوش خود رادر رفتار بجنباند

طوبی وکوسی: دراصل طیبٰی وکیسٰی بود، وقیاس بدل ضمه بکسره است.

اسمیت غالب: اول نام درختے درجنت دوم اسم زنے زیرک ست؛ لهذا یاء واؤ شد. یعد: مثال کسرۂ تحقیقی، اصله: یوعد.

یضع مثال کسره تقدیری که بمناسبت حرف حلق فتحه شده. ینس در ییئس مضارع بحذف یاء خلاف قیاس. یائس قلب یاء بالف خلاف قیاس. نحو یوجل. ای در مثال واوی از باب علم چهار لغت ست اصل یوجل

یاجل بقلب واؤ بالف که اخف ست. ییجل بقلب واؤ بیاء. یِیجل بکسر علامت مضارع، وایں لغت شاذتر ست. (منه)

واوے که. ای مصدر مکسور الفاء یافائے فعلة بالکسر باشد. از فعلش افتاده: واگر از فعل نیفتاده نیفتد، چوں: وِلْد ووِصال.

عده دراصل وِعْدٌ یووَعْدٌ است بنابر قولین حرکت واؤ بعین حذف کردند کسانیکه اصلش وعد گویند تاء را عوض محذوف دانند.

از همزه نبود: اصلی یا بدل از یٖن باشد. در تامد غم: چوں: یتسر أصله: ایْتسر از اُسر بمعنی بستن.

بلغت فصیحه: ای ابدال بلغت فصیحه واجب ست.

چوں: اتقد واتسر. واگر دو واوٌ متحرک در اول کلمه بہم آیند اولین ہمزه گردد چوں: أواصل
اصله اوتقد اصله اوتسر ییسر
وأُوَلُ. واوٌ ویاء متحرک نه بعارض بعد فتحۂ لازم الف گردد بشروط: عین ناقص نباشد ونه در
چند
حکم آں، ونه فاء کلمه، وقبل مدۂ زائده والف تثنیه ویائے مشدد ونون تاکید نیفتد، وکلمه بر وزن
چوں عصوي
فعلان وفعلی نباشد، ونه بمعنی کلمۂ که دران تعلیل نه پذیرد، پس الف بقران ساکن لفظی . . . .

دو واوٌ متحرک: احتراز ست از مثل: وُوْرِيَ که ہر دو متحرک نیست. **ہمزه گردد**: برائے تخفیف، چه اجتماع دو واوٌ ثقیل ست وہنگام عطف سه جمع شود اگر ثانی را ہمزه کنند ثقل برطرف نشود، فافہم. (رکن الأصول) **أواصل**: جمع واصلة در اصل وواصل بروزن فواعل. **أول**: جمع أولی مؤنث أول، أصله: وُوَل بروزن فُعَل.

واوٌ ویا متحرک: نه ساکن، پس درقول وبیع الف نشود؛ زیراکه فتحه ماقبل واوٌ ویائے ساکن ثقیل نیست، وبعضے قلب جائز دارند، زیراکه اقتران متجانسین اولی ست. **نه بعارض**: برابراست که آں عارض منقول از غیر بود، مثل: حوَب وجیَل که در اصل حوْأب وجیْأل بود، یا غیر منقول ازاں چوں: حشو الله وحشي لله. (رکن الأصول) **فتحۂ لازم**: احتراز ست از عارض چوں: فوعد. وعروض حرکت کلمۂ دیگر مثل: فوعد خفائی دارد، چه حرکت عارضی آنکه گاہے باشد ویا بنقل وغیره حاصل آید وفاء ہمیشه مفتوح ست، مگراینکه گفته شود: دخول فاء بروعد عارضی ست، پس حرکتش ہمچنیں باشد.

الف گردد: بدون اسکان واوٌ ویاء، وعلت قلب آنکه ہر دو بمنزلۂ دو حرکت ست، وحرکت اینها وحرکت ماقبل دو حرکت دیگر، وتوالی چار حرکت دریک کلمه ثقیل ست، یا آنکه حرف علت متحرک بمنزلۂ دو حرف مد ست واجتماع آں گراں باشد، پس الف آوردند که حرکت نه پذیرد. وبعضے ایں واوٌ ویاء رابعد اسکان بدل کنند، وبنا برآں لازم می آید که درقول وبیع مصدر ہم قلب کنند، ورنه اینجا ہم نکنند که علت مشترک ست. وجوابش آنکه علت قلب ہمان تحرک ست واسکان برائے تناسب مبدلین بعمل آمده؛ چه الف مبدل منه ساکن ست، کذا في "شرح صراح".

عین ناقص نه باشد: ای آں واوٌ ویا عین کلمه معتل بلام نیفتد چوں: صوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **نه در حکم آں**: چنانکه لام ناقص مکرر باشد، مثل: رعو أصله. ارعوو. **ونه فاء کلمه**: نحو: توسط زیراکه مجردش سالم مانده.

قبل مده زائده: چوں: حود وعیور وصوین. **الف تثنیه**: چوں: دعوا؛ تا بمفرد ملتبس نشود. **نون تاکید**: نحو: حشوں وحشیں برائے لزوم اجتماع ساکنین. **فعلاں**: چوں: حولاں وحیواں وحدی؛ زیراکه در معنی اینها اضطراب است، وحرکت لفظ براں دال، پس حذف نکنند. **که دراں تعلیل**: چوں: عور وصید بمعنی اعور واصید.

یا تقدیری بیفتد چوں: **قال وباع** وخاف ودعا **دعوا دعت دعتا دعون**. ہر واوٗ ویائیکہ عین ماضی مجہول بود ودر **معروف** تعلیل یافتہ کسرۂ آنرا **بجائے ضمہ** ما قبل بری چوں: قیل وبیع واختیر وانقید، یا بیگنی نحو: قول وبوع واختور وانقود. فائے ماضی کہ ثلاثی مجرد ست بعد حذف عین باجتماع ساکنین کسرہ یابد **اگر اجوف** یائی بود، یا از باب **مکسور العین**، وگرنہ ضمہ، چوں: **قلن** و**بعن** و**خفن**. ہر واوٗ ویائیکہ بعد ساکن **نہ لین** زائد بود در عین فعل یا شبہ فعل **ای مصدر** ومشتق وموازن فعل **بوزن عروضی** حرکت آنرا بما قبل دہی بشروط: آں کلمہ **ملحق** و**ناقص** و**بمعنی لون** یا عیب و**صیغۂ تعجب** ……………………

ازحوف ازدعو

چوں اسود و ابیض

قال وباع. اصلهما: قول وبیع، ہر دو جامع شروط وعت بودہ اند. **دعوا**: تثنیہ برائے نبودن شرط تعیین نشد.

دعت. از دعوت، واوٗ الف شدہ بقران ساکن لفظی افتاد. **دعتا**: از دعوتا، الف باجتماع ساکن تقدیری کہ تا ست بیفتاد، وبعضی دعاتا گویند. **دعون**: برائے عدم علت صحیح ماند. **در معروف**: احتراز ست از عور وصید کہ معروفش معلل نیست.

بجائے ضمہ: بعد ازالہ ضمہ واوٗ را بمناسبت کسرہ یا، گردانی، وایں لغت افصح ست. **اگر اجوف**: تا دلالت کند بر حذف یا.

مکسور العین: ای آنکہ عین ماضی آں مکسور باشد اگرچہ واوی بود، وکسرہ اینجا برائے رعایت باب ست، وآں از دلالت بر حرف محذوف ہم بود. **قلن**: بصیغۂ معروف مثال ضمہ، اصلش: قولن کہ نہ یائی ست ونہ از باب مکسور العین ودر صیغۂ مجہول ضمہ وکسرہ نیز جائز ست وکسرۂ خالص اشہر وافصح. **بعن**: مثال کسرۂ فاف در یائی، اصلش بیعن. **خفن**: مثال کسرۂ فا در واوی کہ از باب مکسور العین، أصله: خوفن. **نہ لین**: احتراز ست از بویع وسید کہ در اصل بایع وسیود بود.

ای مصدر: تفسیر شبہ فعل ست، وچوں ایں معنی خلاف اصطلاح مشہور ست؛ لہٰذا بتفسیرش پرداختہ. **بوزن عروضی**: کہ عبارت است از مقابلۂ سکون بسکون وحرکت مطلق بحرکت بدون لحاظ حروف اصول وزوائد، چوں: مَعُوْنٌ بروزن فعول.

ملحق: احتراز ست از اجوبدد ملحق باحرنجم اگر دراں قلب نمایند الحاق دریافت نشود. **ناقص**: احتراز ست از مثل: یقوی؛ تا توالی اعلالین لازم نیاید. **بمعنی لون**: چوں: اعور واسود، چراکہ باب افعلال وافعیلال چوں اصل است در لون وعیب محافظت صفت آں واجب بود، ونیز در صورت تعلیل ماضی بماضی مفاعلت ماند ومضارع محمول برانست. (رکار الأصول)

صیغۂ تعجب: نحو: ما أقوله وأقول بہ؛ زیراکہ غیر متصرف است، یا آنکہ در تعلیل اول بماضی افعال ودوم بامرش ملتبس نشود.

وصیغهٔ **اسم آله** نبود، ودر شبه **فعل** که **بر وزن متعارف فعل** بود پیش از **تعلیل** یا **بعد ازان** واولش

برائے منع خلو

زائد مشترک ست **تعلیل نکنند**، پس آں حرکت اگر فتحه بود واوَ ویاء **الف گردد** چوں: یقول ویبیع تا یقلن ویبعن و**قل** وقولا آه، وبع وبیعا آه، **ومقول ومبیع ویقال** ویباع ویخاف آه، وخَفْ خافا آه، وأقام **إقامة** واستقام واستقامة، ودر **مفعول** یائی ضمهٔ **منقول** را کسره گردانند

ازاجوف ازاجوف ازاقوم ازسموم

و**واوِ مفعول** را یاء ودر و **تصحیح** بسیار آید نحو: مبیوع و**مطیوب**، **ودر واوی کم**. واویکه **عین**

مفعول یائی

مصدر یا جمع وبعد کسره باشد.........................

صیغهٔ اسم آله بمعنی آله باشد چوں: مقول ومخیط، یا برائے مبالغهٔ فاعل مثل: معوان؛ تا معوان باسم ظرف که تعلیلش جهت زیادت مشابهت بفعل اولی ست صورة التباس نشود، وتعلیل مفعل مشابه مفعل میگرداند (ذکر الأصول)

بر وزن متعارف: احتراز است از تبیع بر وزن تضرب بکسر تاء، وفتح راء که دراں بجهت نبودن وزن متعارف فعل تعلیل کنند وتبیع گویند. (شروح) **زائد مشترک**: میان اسم وفعل چوں: همزه وتاء ویاء ونون بخلاف میم که مختص باسم ست، پس در اسم مصدر بمیم تعلیل کنند، چوں: مقال. **الف گردد**: زیراکه دراصل متحرک بودند وما قبل آنها اکنون مفتوح شد.

قل: ایں تمثیل وقتے درست شود که قل وبع از اقول وابیع گویند. (نوادر الوصول) **مقول ومبیع**: اصلهما: مقوول ومبیوع، در اول حرکت واوِ اول بما قبل داده انداختند، ودر ثانی بعد نقل ضمه بمناسبت یاء کسره شد ویاء از اجتماع ساکنین افتاد، واوِ مفعول برائے کسرهٔ ما قبل یاء شد، واینهمه نزد اخفش ست، وسیبویه وخلیل از هر دو واوِ مفعول افتاده. (شروح) در واوی ایں وزن قیاسی ست، ومشیب ومیوم از شوب ویوم نادر. (نوادر الوصول) **یقال**: امثله آنکه حرکت منقوله اگر مفتوحه باشد واو ویا الف گردد. **اقامة**: اصل إقامة واستقامة إقوام واستقوام بود چوں بعد نقل حرکت واو بما قبلش وقلب آں بالف اول یا ثانی راعلی الاختلاف میان اخفش وسیبویه حذف کردند تاء درآخر عوض دادند که فارق میان ماضی ومصدر باشد، وگاہے در اضافت تاء نیارند، چوں: إقام الصلاة؛ چه تفرقه باضافت که در فعل نمے باشد حاصل شد. (ذکر الأصول)

واوِ مفعول: نحو: مبیوع، چنانکه از مذهب اخفش گذشت، وهمین وزن قیاسی ست، ومهوب از هیبت شاذ. **مطیوب**: ومعیوب ومخیوط ومدیون. **ودر واوی کم**: نحو: مصووغ ومصوون، زیراکه ضمه بر واو ثقیل تر از یاء ست. **عین مصدر**: احتراز ست ازانکه در غیر مصدر وجمع بود نحو: عوض وحوال. **بعد کسره**: احتراز ست از دوام وسوار بالفتح ودُوام ودُوار بالضم.

ودر فعل وواحد معلل بود، یا در واحد ساکن ودر جمع **قبل الف افتد** یاء **شود**، **نہ در ناقص** چوں: قیمٌ وقیامٍ ودیمٌ وجیادٌ ورِیاضٌ. واو ویاء عین فاعل **کہ در فعلش** معلل بود، یا مراورا فعل نبود
ناظر بمصدر ناظر بجمع
ہمزہ گردد چوں: قائِلٌ وبائِعٌ. چوں دو حرف علت پس وپیش **الف مفاعل** افتد **پسین** ہمزہ شود
مختلف ، متفق
چوں: **بَوَائِعُ** و**أَوَائِلُ**، و**ہمچنین** ہر **مدۂ زائدہ** بعد آں نحو: رسائل. الف زائد کہ قبل الف
بعد الف مفاعل جمع رسالة در واحد مده بود
مفاعل ومفاعیل افتد **واؤ شود** نحو: **قواریر**. **در کلمہ** ....
بریں وزن بوزن صوری

وواحد معلل بود: قبل الف افتد یا نہ، وایں احتراز ست از جوار مصدر جاور وطوال جمع طویل.

قبل الف: احتراز ست از عودۃ جمع عود بالفتح شتر پیر. **یاء شود** بجہت تعلیل فعل وواحد بودن واؤ ساکن دراں بمنزلہ معلل، وبجہت ثقل واؤ بعد کسرہ کہ بمنزلہ خروج از کسرہ بضمہ است. **نہ در ناقص**. احتراز ست از رواء جمع ریان، أصلہ: رواں، قلب نکردند؛ تا توالی اعلالین نشود. **قیم وقیام**. دراصل قوم وقوام مصدر قام، وآوردن دو مثال اشارہ بآنست کہ بودن واؤ قبل الف شرط نیست. **دیم وجیاد** ہر دو مثال جمع، اصل اول دوم جمع دیمۃ باران دائم، ودوم جمع جید از جیود بقانون سید، أصلہ: جواد.

ریاض أصلہ: روض جمع روضۃ، مثال جمعیکہ واؤ واحدش ساکن ودر جمع قبل الف افتاد **کہ در فعلش**: احتراز ست از عاور وصاید کہ در فعل ہم معلل نہ شدہ. **ہمزہ گردد**: اول الف شود جہت موافقت فعل والف ہمزہ گردد.

الف مفاعل: یعنی لفظے کہ بریں وزن باشد صوری، ای مقابلۂ سکون وحرکات بخصوصہا. **پسین**: جہت استثقال دو حرف علت کہ میان آنہا فاصل خفیف ست در جمعیکہ از جہت طول بنا ثقیل ست. (رکار الأصول)

بوائع أصلہ: بوایع مثال مختلف ہمچنین عیائل جمع عیل بمعنی عیال، أصلہ: عیاول. (نوادر الوصول)

أوائل أصلہ: أواول جمع أول مثال ہر دو واؤ ست، وہمچنین حیائر جمع حیر مثال ہر دو یاء، ودر صواویس کہ وزن مفاعل ندارد ہمزہ نشد. **ہمچنین**: ورائے وجہیکہ در بوائع گذشت وجہ دیگر آنکہ تحریک مدۂ زائدہ درست نیست خصوصا در الف محال ست. (رکار الأصول) **مدۂ زائدہ**: احتراز است از جداول ومعایش کہ واؤ ویاء دراں اصلی ست.

واؤ شود: زیراکہ تکسیر وتصغیر از یک باب ست، ودر تصغیر الف واؤ مے شود نحو: ضویرب وضویریب.

قواریر. جمع قارورۃ بمعنی شیشہ وبول مریض کہ پیش طبیب برند، وہمچنین شواہد جمع شاہدۃ.

در کلمہ: ای یک کلمہ اگرچہ حکمی باشد، چوں مسمي، بخلاف فویرید ورأیت یدي واصل.

که واوَ و یاء بہم آیند واو لین ساکن **غیر مبدل** است واوَ یاء **شود** و یا در یا ادغام یابد، و اگر ہر دو ضمہ بود کسرہ گردد نحو: سَيِّد ومرميّ، و**بیفگن یائے دوم** از سيّد جوارا، **واز كَيْنُوْنَة** وجوبا. **واوے کہ سوم بود چوں پیشتر رود نہ پس ضمہ یا شود نحو: يُدعى** يُدْعَيَان يُدْعَوْنَ، وأَعْلَى أَعْلَيَا أَعْلَوْا، و **ہمچنین** واوے کہ بعد کسرہ در آخر کلمہ افتد، یا قبل زیادت فِعلان نحو: دعي دعيا **دعوا** وغزيان. ضمہ وکسرہ از لینے کہ پس حرکت آید نہ **فتحہ ازالہ نمایند** بنقل اگر قبل ضمہ کسرہ بود وبعد آں واوَ و قبل کسرہ ضمہ وبعد آں یاء، وگرنہ بلا نقل نحو: **خشوا وقووا ويرمي** يرميان **يرمون**، **يدعو** يدعوان **يدعون**.........

اولین ساکن: واگر اولین متحرک بود فک واجب باشد نحو: صوين. غیر مبدل: احتراز ست از نوبع وسوبع کہ تعلیل دراں موجب التباس بماضی مجہول تفعیل وتفعل ست. واوَ یاء شود: از جہت مناسبت در لین وجہر وتوسط، وعکس نکردند جہت خفت یاء. بیفگن یائے: برائے قرب او از محل تغیر ای آخر. واز کینونہ: بسبب طول بناء، اصل آں کیونونہ بود.

واوے کہ: از ینجا بیان ناقص است. نہ پس ضمہ: احتراز ست از يدعو؛ چہ وجود حرکت مناسب قبل او مانع از تغیر ست.

یاء شود: بسبب وقوع آں در محل تغیر واستثقال وقوع بعد کسرہ وحمل واقع بعد کسرہ براں. نحو يدعى: در اصل يُدْعَوُ يُدْعَوَانِ يُدْعَوُونَ بود، واوَ در ماضی ومصدر آنہا سوم بودہ در اینہا رابع شد، در اول بعد ابدال بالف مبدل شد، ودر ثالث الف شدہ از اجتماع ساکنین افتاد، ودر ثانی بحال ماند، وہمیں است حال أعلى إلخ کہ واوَ در مجردش سوم بود. (نوادر الوصول)

ہمچنین: ای واوَ یاء گردد برائے استثقال واوَ بعد کسرہ. دعوا: در اصل دَعِوُوْا واو اول بقاعدۂ مذکور یاء شد وضمہ بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت آں، ویاء باجتماع ساکنین افتاد. نہ فتحہ: چہ موجب قلب لین بالف ست نحو: يدعى ويرمى مجہول، چنانکہ گذشت.

ازالہ نمایند: برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر حرف علت خصوصا بشرط مذکور. خشوا: اصلہ: خشيوا قبل حرف علت مضموم کسرہ است وبعد آں واوَ، حرکتش بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت ما قبل، وحرف علت باجتماع ساکنین افتاد.

قووا: أصله: قووِوا وتعلیل مثل خشوا. يرمي: أصله: يرمِيُ ضمۂ یاء بلا نقل افتاد؛ چہ قبل ضمۂ او گرچہ کسرہ ست واوَ بعد آں نیست. (نوادر الوصول) يرمون: أصله: يرميون، وتعلیل چوں خشوا. يدعو: أصله: يدعوُ، ضمہ از واوَ بلا نقل افتاد؛ زیرا کہ نہ بعد ضمہ واوَست ونہ قبل آں کسرہ. يدعون: أصله: يدعوون ضمۂ واوَ بے نقل افتاد.

ورام رامیان رامون، **وتدعین وترمین.** **حرف علت غیر عارض که طرف متمکن وبعد ضمه** بود **بعد کسره** گردد نحو: **تَلَقٍّ وأَدْلٍ**، چنانکه واؤ ویاء بعد واؤ مضموم **و قبل حرف تانیث** یا زیادت **فعلان** جمعیکه **بر فُعُول** ست دو واؤ **آخرش یاء شود وپس کسره** نحو: **دلي** بضم دال، وقد یکسر اتباعا، وهمچنین دو واؤ آخر بعد واؤ نحو: **مقوي** وقد جاء **مَعْدِيٌّ ومرضي**. **حرف علت آخر** کلمه اگرچه **قبل تائے عارض** بود **بعد الف زائده همزه گردد** ....

بعد کسره میگردد

فلا یقال دلو

یا شود ما قبل آن مکسور

رام اصله: رامي، ضمهٔ یاء بلا نقل افتاد؛ چه قبل آن اگرچه کسره است، لیکن واؤ بعد آن نیست. (نوادر الوصول)

تدعین اصله: تدعویین، قبل لین مکسور ضمه است وبعد آن یاء، حرکت لین بما قبل داده باجتماع ساکنین انداختند.

ترمین اصله: ترمیین، ازالهٔ حرکت بلا نقل شد؛ زیرا که نه لین مضموم است ونه قبل ضمه کسره نه بعد آن واؤ.

غیر عارض: احترازست از مثل کفوا أحد که دراصل کفؤا بهمزه بود. **طرف متمکن**: ای اسم متمکن، نه در عین آن چون: قووس جمع قائس، ونه در طرف اسم مبنی وفعل نحو: هو ویدعو. (رکار الأصول) **بعد ضمه**: اصلی نه بعد سکون یا فتحه چون: دلو وظبي وعصوّ ورحيّ وبعد ضمهٔ عارضی مثل: ادعوه. **بعد کسره الخ**: ای ضمهٔ ما قبل کسره بدل گردد جهت ثقل حرف علت در آخر وبرائے عدم وجدان چنین اسم در کلام عرب. (رکار الأصول) **تلق**: أصله: تلقّوٌ مصدر تفعل، وأدلٍ جمع دلو، أصله: أدلوٌ بعد قاعدهٔ مذکور یاء از هر دو بقانون قاض افتاد. **حرف تانیث**. نحو: قویه، أصله: قووة، ضمهٔ ما قبل واؤ ثانی کسره شده واؤ بمناسبت آن یاء. **فعلان**. بضم عین چون: قویان، أصله: قُوُوان. **بر فعول** [بضمتین ومشتمل بر دو واؤ.] ودر فعول مصدر ادغام بے ابدال وباابدال هر دو آمده نحو: جثو وعتو، وجثي وعتي. (منه)

آخرش یاء شود: که یکے واؤ مفرد است دوم واؤ جمع. **پس کسره**: یعنی ضمهٔ ما قبل بکسره بدل شود. **دلي** أصله: دلوٌّ، جمع دلو، هر دو واؤ یا کرده ادغام نمودند، وضم لام بکسره بدل شد. **مقوی** أصله: مقْوُوْوٌ، واؤ میانه را بجهت سکونش وثقل اجتماع سه واؤ فصل ضعیف قرار داده واخیر را بقاعدهٔ اول یاء کردند، پس واؤ دوم را بقانون مرمي، وبعد ادغام ضمهٔ واؤ اول را کسره دادند.

معدي ومرضي یعنی دو واؤ را که بعد واؤ نباشند نیز بیاء بدل کنند، أصلهما: معدووٌ ومرضووٌ، وقیاس آن معدوٌّ ومرضوٌّ است. **تائے عارض**: احترازست از کلمهٔ که دران تائے لازم بود چون: تفاوت ودرایة. **همزه گردد**: وجهت وقوع در محل تغییر بعد الف زائده مانند فاعل، یا برائے بودن الف بمنزلهٔ فتحه آنرا بالف بدل نمودند، وبسبب اجتماع دو الف اخیر را همزه کردند، وحذف ننمودند؛ تا ممدود مقصور نشود، واول را بجهت امتناع تحریک مدهٔ زائده حرکت ندادند. (رکار الأصول)

نحو: کساء وعباءة. **فعلی اسمی** یائے لامش **واو شود** نحو: تقوی، نه **صدیا**، وفعلی اسمی **عکس بود** چوں: دنیا وعلیا، نه **غزوی**. همزه که در **مفاعل** بعد الف وقبل یا افتد ودر مفردش **چنین نبود** یاء شود، وفتحه یابد ویاء **الف گردد** چوں: **خطایا**، نه شواء. ونزد بعضے اگر لام مفردش واو سالم بود آں **همزه واو شود** نحو: أداوي وهراوي. یائی که بعد ضمه وآخر **فعل ست**، یا قبل حرف تانیث، یا دو زائد **فُعلان واو شود**، لین لام کلمه بدر آمدن **جازم** ودر امر **بیفتد**، وباتصال ضمیر فاعل ونون تاکید **باز آید** ....

کساء: اصله: کساو، وجاءت الواو بعد الألف فهمزت. **عباءة**: مثال تائے عارض، عباء نیز گویند، اصله: عبایة نوعے از گلیم. **اسمی**: نه وصفی که دراں یاء را بحال دارند. **واو شود**: برائے فرق در اسم وصفت، وعکس نکردند ازانکه صفت ثقیل ست، ویاء خفیف واسم خفیف وواو ثقیل، پس طریق تعادل پے مودند. **صدیا**: که صفت ست بمعنی زن تشنه.

عکس بود: ای واو را مثل یاء شود بجهت ثقل آں از ضمه وواو. **غزوی**: زن جنگ کننده، یعنی در فعلی صفتی بیاء بدل نکنند برائے فرق. **همزه که**: ایں قاعده در اصول مهموز باید. **مفاعل**: ای در جمع بریں وزن بوزن صوری.

چنین نبود: جهت استکراه وقوع همزه میان دو حرف علت در جمع که ثقیل ست، ویاء همزه اقرب ست از واو. (منه)

یا الف گردد: برائے تحرک وانفتاح ما قبل. **خطایا**: اصلش خطاءي جمع خطیئة، همزه درمیان الف ویاء در مفاعل افتاد، ودر مفردش چنین نیست تعلیل مذکور نمودند. **شواء**: جمع شائة همزه دراں اگرچه میان الف ویاء ست، لیکن در مفرد همچنان بود.

همزه واو شود: برائے مناسبت مفرد، چنانکه در شواء مرعی داشتند.

اداوی: جمع اداوة بمعنی مطهرهٔ آب، اصله: اداوو، الف زائد اداوة بعد الف مفاعل افتاد همزه شد، پس واو را جهت کسرهٔ ما قبل یاء کردند اداءي شد، اکنون قاعدهٔ مذکور یافتند، وچوں در مفرد او لام کلمه سالم است همزه را واو کرده فتحه دادند، ویائے اخیر جهت تحرک وانفتاح ما قبل الف شد، وهمچنین هراوی جمع هراوة بمعنی عصا (شرح)

آخر فعل ست: چوں: قضو وهو قاضی وصاحب نهیه ای عقل شد، اصل آں قضي وهي. **فعلان**: بالضم چوں: رمواں مرد تیرانداز. **واو شود**: تا خروج از ضمه بطرف کسره لازم نیاید. **جازم**: مثل: لم ولما ولام أمر ولای نهی وإن شرطیه وغیره **بیفتد**. زیرا که حرف علت مناسب حرکت است، وجائیکه حرکت نیاید حرفے که مناسب آنست چگونه آید، چوں: لم یدع ولم یرم ولم یخش، ودع وارم واخش (رکار الأصول) **باز آید**: جهت وقوع آں در محلے که تحریک آں لازم است.

چون: اُدْعُ اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعُوْنَ اُدعِن ولم یَق وقِ. یائے آخر مفاعل رفعاً وجراً بیفتد وبدلش تنوین آید نحو: جواري و جوارٍ. از دو یائے آخر مفاعیل رواست که یکے بیفتد

در جمع بر وزن مفاعیل — در رفع وجر

ودیگرے حکم یائے مفاعِل یابد نحو: صحاريٌّ، وطي در بَقِيَ ودُعِيَ بقا ودعا گویند، بنو

در نصب — ماضی معروف — ماضی مجهول

حارث وبعضے دیگر بجائے واوْ ویائے ساکن بعد فتحہ الف نیز خوانند چون: تابة وإنَّ هذان وإنَّ ضاربان.

اصول مضاعف:

وآنرا اصم نیز گویند

چون: دو حرف یک جنس در یک کلمۂ بهم آیند ....

ادعُ اصلش ادعو، واوْ بامر افتاد. ادعوا [واوْ بجهت لحوق الف ضمیر باز آمد.] ادعوا اصلش اُدعو واوْ بجهت الحاق واوْ ضمیر باز آمد بعده ضمه بر واوْ دشوار داشته ساکن نمودند وباجتماع ساکنین افگندند. ادعونَ واوْ واحد بالحاق نون تاکید باز آمد.

ادعِنَّ بضم عین وکسر آن، اصل اول اُدعونَ بضم واوْ جمع مذکر، واصل ثانی اُدعونَ بکسر واوْ صیغۂ واحد مخاطبه، واوْ در اول بدون نقل حرکت افتاد ودر ثانی بعد نقل. (مه) لم یق مثال لفیف که حکم ناقص دارد، اصله: لم یوقي، واوْ بجهت وقوع بعد فتحۂ علامت مضارع وقبل کسره افتاد، ویاء بجازم. قِ در اصل اوقي بود، واوْ بمناسبت مضارع ویاء بجزم، وهمزۂ وصل بعدم حاجت افتادند. مفاعل: درحذف رفعاً وجراً واثبات نصباً. یکے بیفتد: نسیاً جهت تخفیف بسبب طول بنیه.

صحاری جمع صحراء چون یکے از دو یاء اندازند صحارٍ وصحاريُ مثل جوارٍ وجواريْ خوانند، وبعضے صحاری بر وزن خطایا نیز گویند. طي قبیله از عرب است. در بقي ای جائیکه متطرف [یائے متطرفه.] فتحۂ غیر اعرابی دارد وما قبلش مکسور بود. (رکاز الأصول) بقا ودعا گویند بقلب بکسرۂ ما قبل بفتحه برائے مناسبت فتحۂ یاء وبقلب یاء بالف، ودر رأیت القاضي که یاء فتحۂ اعرابی دارد وقیم که در طرف نیست قلب نکنند. (رکاز الأصول)

بعضے دیگر مثل: بني هذیل وزبید وخثعم. الف نیز الخ: ای بالف بدل نمایند؛ زیراکه از واوْ یاء اخف است وبحرکت ما قبل اوفق. ان هذان أصلهما: إن هذين وإن ضاربين، ودر آیة: [illegible] (طـه ٦٣) مفسران وجوه دیگر هم ذکر کرده اند، وهمچنین در من أحب کریمتاه است.

یک جنس: صحیح یا حرف علت یا همزه. بهم آیند: حقیقةً چون: مدّ، یا حکماً نحو: مسلميّ.

واول ساکن بود ادغام واجب ست، واگر متحرک ست ودوم ساکن بسکون وقف یا متحرک نه بعارض نیز لازم ست، چوں: فرَّ ودَوابّ، مگر در نحو: اِقْتَتَلَ وحَيِيَ که جائز ست، ودوم اگر چنان نبود، پس اگر حرکت عارض دارد ادغام جائز ست، نحو: اُمْدُدِ الْقَوْمَ. واگر سکون لازم ممتنع ست نحو: مَدَدْنَ، واگر عارض جائز ست بتحریک کسره یا فتحه یا ضمه اگر حرف اوّل ضمه دارد، وبلا تحریک در حال وقف نحو: مُدّ. ادغام متحرک باسکان بلا نقل ست اگر ما قبل او متحرک ست یامده، وگرنه ……………………

نزد غیر اہل حجاز

حرف دال

بنقل حرکت آں

اول ساکن: ودوم متحرک باشد، یا ساکن بسکون وقف که حکم متحرک دارد. (نوادر الوصول) **ادغام**: ادغام نزد کوفیه از افعال ست ونزد بصریان از افتعال دتعم، بہر تقدیر بمعنی درآوردن چیزے درون چیزے باشد، ودر اصطلاح دو حرف را دفعةً از یک مخرج خواندن، وتخفیف دراں ظاہر است. **واجب ست**: اگر مانعے نبود بسبب حصول شرط ادغام بے تصرف وعمل.

بسکون وقف: که در حقیقت متحرک است. **نه بعارض**: که باتصال کلمۂ دیگر حقیقةً یا حکماً حادث شود، نحو: مدد القوم.

نیز لازم ست: ای واجب جهت تخفیف واتحاد حرکت حرف دوم. **فر**: مثال متحرک ثانی نه بعارض؛ چه در اصل فرر، ہمچو نصر ونصرت ست. **دواب**: مثال آنکه ثانی ساکن بوقف ست، اصل آں دوابب ست. (منه)

اقتتل: ای در باب افتعال که عینش تائے فوقانی باشد. **حيي**: ای جائیکه دو یاء در آخر ماضی معروف ومجهول باشد از مجرد، ہمچنین ست حال احیو واستحیا. (نوادر الوصول) **حرکت عارض**: که از امر منفصل حاصل آمده.

ادغام جائز ست: در اول بجهت آنکه اجتماع تائے اولی با اصلی بسبب عروض بمنزلۂ اجتماع مثلین از دو کلمه است، یا حصول التباس بماضی معیں ولهذا اف. یا تا. یا بر دوراکاهے کسره دہند، ودر ثانی برائے تحرز از تعلیل عین ناقص. (ارکان الأصول)

امدد القوم: [حرکت دال ثانی جهت اجتماع ساکنین آمده.] نظر بحرکت عارضی، پس گوئی: مد القوم بحرکات، وہمزۂ وصل بعدم حاجت افتی، وانفکاک ہم نظر بعروض حرکت جائز. **سکون لازم**: ای نه ساکن بوقف بود نه متحرک بحرکت لازم.

عارض: که گاہے متحرک ہم میگردد. **کسره**: برائے آنکه در تحریک ساکن اصل ست، وفتحه برائے آنکه اخف حرکات است، وضمه در صورت مضموم بودن اول برائے حصول مناسبت ہم داده (شرح) **در حال وقف**: زیرا که اجتماع ساکنین در وقف جائز ست.

متحرک ست: برائے عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده چوں: مد، اصلش مدد، اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند.

یامده: ما قبل آں نحو: حاتّ وحُوْتّ، ویائے تصغیر نیز حکم مده دارد نحو: دویبه وحویصة. (نوادر الوصول)

بانقل نحو: یَمُدُّ. ودر دو حرف از دو کلمه ادغام ساکن **غیر مده واجب ست**، وادغام **متحرک جائز** اگر ما قبل او **متحرک ست یا مده** ودوم متحرک **وإلا نه**. شرط ادغام ست **که اعلال** مزاحم نشود، نحو: ادعوی، ولبس نبود ای **در اسم با تحرک اول** نحو: سبب، وحرف اول ہائے **سکتہ** وبدل از ہمزہ **والف** و**مدغم فیہ** نباشد ودوم **برائے الحاق** با تحرک اول. ممتنع ست **در نحو**: دَدَنٍ وبِبَدْرٍ **مگر تتنزل** وتتباعد……

بر تقدیر ادغام

نحو ادعی ماضی مجہول

دال متجانسین زائد ست

بانقل: حرکت آں بما قبل؛ تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود. **یمد** أصله: یمدد، حرکت دال اول بما قبل داده اول را در ثانی ادغام کردند. **غیر مده**: احتراز است از [illegible] (بقرة ۲۴۶) و [illegible] (ابراهیم ۱۸). **واجبست**. بسبب وجود علت ادغام وقلت تصرف، وساکن غیر مده حرف صحیح باشد یا لین نحو: [illegible] (آل عمران ۴۱) و [illegible] (مطففین: ۳). **جائز**: نه واجب، اول بجہت اجتماع مثلین، وثانی بجہت عروض آں باوجود زیادت تصرف که اسکانست. (رکاز الأصول)

متحرک ست: تا اجتماع ساکنین علی غیر حده نشود نحو: [illegible] (یوسف ۲۱) **یا مده**: ای لین بجہت عدم لزوم اجتماع ساکنین علی غیر حده نحو: حمید دهر وثوب بشیر. **والا نه**: ای اگر چنین نباشد ادغام نکنند بجہت لزوم اجتماع ساکنین غیر مغتفر، برابر ست که ما قبل نه متحرک بود نه لین، چوں: قرم مالك، یا دوم ساکن نحو: قال الحسن. (رکاز الأصول)

که اعلال: یعنی اگر اعلال وادغام ہر دو ممکن باشد اعلال را مقدم گردانند. **ادعوی** أصله: ادعوو، اعلال کردند نه ادغام.

در اسم: والتباس در فعل وشبہ آں ممنوع نیست؛ چه فعل معنی ثقیل ست لفظا ہم نتواں کرد، ونیز التباس آں در مضارع وغیره رفع مے شود. (رکاز الأصول) **با تحرک اول**: [تا التباس بساکن مدغم لازم نیاید.] واگر اول ساکن بود ادغام واجب شود چوں: جلب در جلبب ملحق بقمطر. (رکاز الأصول)

نحو سبب: که ادغامش موجب لبس به "سب" ست. **ہائے سکتہ**: که در آخر کلمه بوقف ووصل آید نحو: عدویه هدث؛ چه ہائے سکتہ انفصال خواہد. **الف**: نحو: قوول مجهول قاول. **مدغم فیہ**: چوں: حبّب؛ چه ادغام دو حرف در یکے یا فک ادغام اول لازم آید. **برائے الحاق**: تا فائده الحاق باقی ماند نحو: قردد ملحق بجعفر.

در نحو: ای جائے که متجانسین اول کلمه باشند، ہر دو اصلی یا اول زائد، ادغام ممتنع ست؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید.

ددن: بمعنی لہو، مثال متجانسین اصلی. **مگر تتنزل**: ای جائیکه اول علامت مضارع ودوم تائے تفعل وتفاعل بود.

که بعد متحرک افتد **یامده**، ودر **دو همزه** مگر در مشدد الوضع که واجبست نحو: سأّل .

نحو فتترب وفتباعد کہ عین تفعیل باشد

بیان مخارج وصفات حروف:

بدانکه حلق **مخرج** هفت حرف ست، **اقصاش مر همزه** وهاء والف را، ومیانش **مر عین** وحاء را، وادناش **مر غین** وخاء را. مخرج قاف **اقصائے زبان** ست و**محاذی آں** از حنک اعلی، و**کاف مقارن** آں، وجیم وشین ویاء وسط زبان ومحاذی آں از حنک اعلی، وضاد اول **یکے از دو حافۂ** زبان .....

مقابل معجمہ معجمہ کنارہ

یامده: نحو: قالوا تترب وقالوا تباعد، وازانست لاتناجوا در قراءتے. **در دو همزه**: ای ممتنع است نزد جمهور بجهت حصول زیادت ثقل دریک کلمه چوں: قرأٔ مثل: قمطر، ودر دو کلمه چوں: ملأ بهاء. (رکن الأصول) **مخارج**: بدانکه مخارج حروف تقریبا شانزده است، وتحقیقا هر حرفے را مخرجے جداگانه، ورنه امتیاز نمی ماند. وطریق معرفت آنکه حرف را ساکن خوانی وما قبل آں همزۂ وصل آری، جائیکه آواز منتهی شود همان مخرجست، وجهات مخارج همگی چارست. (رکن الأصول)

صفات: از شدت ورخاوت وجهر وهمس واصاق وانفتاح وغیر آں. **هفت حرف ست**. ایں اشارتست بقسم واحد از تقسیم اجمالی تقریبی، وحلق باعتبار تقسیم سه حصه دارد. (نو در الوصول) **اقصاش**: ای منتهیش به نسبت دهن وشفتین.

مر همزه: یعنی به ترتیب ذکری بنهجے که همزه مقدم بر هاء ست وهاء بر الف، ودر تمام فصل همیں لحاظ باید داشت، وایں از سیبویه منقولست، ونزد بعضے همزه بعد هاء ست، ونزد بعضے هاء بعد الف، واخفش مخرج هاء والف را یکے گفته، وابن جنی براں ایراد نموده که دریں صورت لازم می آید که الف دم تحریک بهاء منقلب گردد نه بهمزه، واز خلیل منقول ست که الف ویاء وواؤ هوائی ست هیچ مخرجے ندرد. (رضي وغیره) **مر عین**: از کلام سیبویه تقدیم عین بر حاء یافته مے شود، واز کلام بعضے عکس آں ظاهر وتشریح وتصریح آں کرده. **مر غین**: ونزد مکی بن ابی طالب خاء مقدم بر غین ست.

اقصائے زبان: ای اول زبان که متصل بحلق ست. **کاف**: ای مخرج کاف مجموع امرین ست. **مقارن**: ای مقارن مخرج قاف که مجموع دو امر است ومقارنت بجانب فم ست. **محاذی آں**: ای مجموع الأمرین، وسیبویه گفته: میان وسط زبان وحنک اعلی مخرج ایں حروف ست، ومهدوی شین را بر جیم مقدم نموده.

یکے از دو حافۂ: اشاره می کند که از هر دو جانب یعنی چپ وراست صحیح ست، چنانکه کلام سیبویه براں دلالت دارد، وبعضے مختص بجانب راست، وخلیل آنرا شجرے از مخرج جیم وشین شمرده است، کذا في "الارتشاف"، وحافه طرف ست که اولش مبدا آں که متصل اصل زبان ست وآخرش آنچه بسر زبان اتصال دارد، کذا في "شرح الأصول".

بااضراس متصل آں، ولام اسفل آں تا آخر ومحاذی آں از حنک اعلی، وراء مقارن آں، ونون
بالکسر جمع ضرس دندان مهمله
مقارن راء وخیشوم، وطاء وتاء ودال مهمله طرف زبان واصل دوثنیۀ علیا، وصاد وزاء وسین
مهمله معجمه مهمله مهمله فوقانیه ای سرزبان
طرف زبان وطرف دوثنیۀ سفلی، وظاء وذال وثاء طرف زبان وطرف دوثنیۀ علیا، وفاء باطن
ای مخرج فاء هردو معجمه مثلثه
لب زیرین وطرف دوثنیۀ بالا، وباء ومیم وواو مابین دولب.

اسفل آں: ای اسفل یکے از دو حافۀ زبان. **تا آخر**: ای تا آخر زبان، پس مخرج آں از سائر حروف وسیع تر باشد.

محاذی آں. وآں مقام بالائے دندان ضواحک وانیاب ورباعی وثنایا باشد. بدانکه چهار دندان پیشین دو بالا ودو پایین ثنایا هستند، وچهار دندان بعد ازاں دو پهلو ثنایائے علیا ودو در سفلی رباعیه نامیده شود، وهر هشت را قواطع گویند. وچهار بعد ازاں همیں طور انیاب ست، وکواسر هم نام دارد، باقی بست اضراس چار ازاں ضواحک، ودوازاں طواحن، وچار نواجذ که دندان عقل گویند، وبعضے کساں را واحد بر نیاید، ودندانش همگی بست وهشت باشد. (شرح الأصول)

مقارن. ای مقارن مخرج لام از حافه وحنک. **نون مقارن**: وسیبویه گفته: مخرج نون میان طرف زبان ودرمیان محاذی آں از بالائے ثنایا علیا ست، وهماں مخرج راء ست جز آنکه راء در ظهر زبان به نسبت نون ادخل است، کذا في "شرح الأصول"، وابوحیان در "ارتشاف" مخرج نون را بر راء مقدم کرده.

وخیشوم: عطف بر "مقارن" ای مخرجش مجموع حافه وحنک وخیشوم. **طاء وتاء ودال**: ایں حروف را ذولقیه نامند، چه از طرف زبان بر می آید، وذولق بمعنی طرف آنست، وخلیل لام وراء ونون را ذولقیه نامیده است. (شرح الأصول)

زاء: ایں حروف را زای وزاء وزی گویند. (الارتشاف)

طرف دوثنیه: ای بالائے آں، وزمخشری زاء را بر سین مقدم کرده، وصحیح آنکه سین بر آں مقدم ست: چراکه زاء از سین نزدیک تر بطرف فم ست، ورضی گوید: هر سه حرف از میان طرف زبان وثنایا ست بے اتصال زبان به ثنایا، ودر "ارتشاف" گفته: ثلاثها من بین طرف اللسان وفویق الثنایا السفلی. (منه)

دوثنیه علیا: [از "اصول" معلوم میشود که بعضے مطلق ثنیه گفته اند وتقیید به علیا نکرده.] همچنیں ست در "ارتشاف"، وایں حروف هجده گانه را لسانیه گویند؛ زیراکه از زبان بر آیند اگرچه شرکت دیگرے باشد

مابین دولب: واطباق در باء ومیم ضرور ست، ای لب بلب می چسپد، نه در واو، وپیشتر گذشت که خلیل واو را هوائی گوید ومخرجے قرار ندهد، وبدانکه نزد مهدوی مخرج واو از باء ومیم علی حده است. (شرح الأصول والارتشاف)

ومر خیشوم را دخلیست در میم. مخرج نون خفی خیشوم ست.

مجہورہ حرفیست کہ دم از جریان بندد، ومہموسہ **ضد آں** ستشحثك **خصفه**. شديدة: حرفے
از همس بمعنی آواز
ست کہ صوتش در مخرج او بستہ شود اگر ساکنش خوانی **أجدك قطبت**. رخوة: **خلاف آں**.
متوسطة: مابین ہر دو لِمَ يَرُوْعُنَا. **مطبقة**: آنکہ زبان را ....

دخلیست: زیراکہ في الحمية غنہ دارد، وایں چار حرف شفویہ نامیدہ شود کہ از لب بر می آید. نون خفی: ای آنکہ سوائے غنہ دراں باشد، چوں: عنث ومنث، ومخرج نون ساکنے کہ در مثل: صرس ست سیبویہ بیان کردہ کہ ہماں مخرج نون متحرک ست، كذا في 'الارتشاف'، ومخرج نون متحرک مخرج لام ست. وبدانکہ نون خفی اگر چہ از حروف متفرعہ است چوں ہمزہ بین بین والف امالہ، لیکن مخرجش از اصول بود، لہذا مصنف آنرا جداگانہ شمرد، بخلاف حروف متفرعۂ دیگر کہ مخارج آں سوائے مذکورہ نیست، كذا في بعض الشروح. مجہورہ: از جہر بمعنی آواز بلند کردن.

دم از جریان: اگر چہ متحرک باشد؛ چراکہ ایں حروف بسبب قوت ذاتی وقوت اعتماد بر مخرج بر نیاید مگر بآواز تند، وقید تحرک ازاں دادہ شد کہ حرکت سبب جریان دم ست، ہر گاہ باوصف آں صورت نہ بست معلوم شد کہ ذات ایں حروف موجب حبس نفس است، ومثالش ظل قو ربض بد عرا جند مطيع دادہ اند، كذا في 'شرح الأصول' و'الجاربردي'، ومصنف مجموعۂ ایں حروف مثل مہموسہ بیان نکردہ؛ زیراکہ سوائے مہموسہ ہمہ مجہورہ است، پس بیان یکے کافی شد

ضد آں: ای دم را از جریان نہ بندد کہ ضعیف است واعتماد بر مخرج ضعیف. خصفه نام زنی ست، و'ستشحثك' احتاج خواہد کرد، درین مثنہ این زن، كذا في 'الجاربردي'. کہ صوتش: ودراز نگردد اگر چہ امتداد آں خواہی بجہت شدت لزوم مخرج خود. اجدك قطبت می یابم تراکہ ترش رو شدۂ، ای مجموعۂ شدیدہ ایں حروف ہشت گانہ است.

خلاف آں: ای صوتش در مخرج بستہ نشود، وآں سوائے متوسطۃ وحروف ہشت گانہ مذکور است.

متوسطة: بدانکہ حروف متوسطہ نزد بعضے پنج اند چوں: لن عمر، ورخوۃ شانزدہ، ودرین اتفاق اکثر ست، ونزد بعضے حروف متوسطۃ ہشت ورخوۃ سیزدہ است، مصنف مذہب ثانی اختیار کردہ. وبدانکہ شديدة رابج ورخوۃ بطش ومتوسط را بجل تمثیل دادہ اند؛ چہ در اول مد نفس ممکن نیست، بخلاف ثانی، وسوم بین بین ست. مابین ہر دو: ای میان شديدة ورخوۃ پس دراں انحصار دم تمام ست نہ جریان آں. لم يروعنا چرا می ترسند مرا، ای متوسطة مجموعۂ ایں حروف است. مطبقة گفتن آں مجاز ست: زیراکہ مصنوع در حقیقت زبان وحنک ست، پس مراد ازاں مصنوع عندہ باشد از مشترك مشترك فيه.

بر حنکٔ اعلی منطبق گرداند صطظض. و**منفتحة**: غیر آں. مستعلیة: آنچه **زبان را** بحنک بر دارد صططظض خفق. **منخفضة**: جز آں. حروف **الذلاقة**: که ہر رباعی وخماسی ازان **حرفے دارد مر بنفل**، **مصمتة**: مقابل آں. حروف **القلقلة**: که درو **باشدت ضغط** بود **قد طبج**. حروف الصفیر: **مایشبه الصفیر** ص زس. راء **حرف مکرر** ست ولام **منحرف**.

پس بدانکه ادغام متقاربین در مخرج یا صفت بقلب اول بثانی ست ....

منفتحة. یعنی حروفیکہ زبانرا بحنک اعلی نچسپند، بلکہ مابین آں کشادہ باشد، وحروفش سوائے مطبقہ است.

زبان را: اطباق زبان بحنک شود یا نشود، پس مستعلیة از مطبقة عام است. **منخفضة**. زبان بحنک برندارد ودر زبن پست ماند، ومستفلہ ہم نامیدہ شود، وآں حروف سوائے مستعلیة است. (رکار الأصول) **الذلاقة** ای مشابہ آواز طیور باشد زیرا کہ از میان ثنایا وطرف زبان بر می آید، وآواز منحصر میشود وصفیر ظاہر میگردد. (نصامي)

حرفے دارد: زیراکہ ایں حروف نہایت خفیف است وبسہولت بر می آید، ورباعی وخماسی ثقیل، پس برائے طلب خفت در ہر یکے ازیں حروف گزیر نباشد، وہرچہ خالی ازان بود یا عجمہ است یا شاذ چوں: عسجد وهدقة ورهرقة وعسطوسٌ. (جاربردي)

مر بنفل حکم کن بغنیمت، "نفل" بتحریک اوسط غنیمت را گویند، ای مجموعہ اش ایں حروف ست. **مصمتة** مصمتہ آنست، کہ میلش خالی نباشد، پس ثقیل خواہد، چوں ایں حروف بر زبن ثقیل ست مصمتة نامیدہ شد، وبعضے گویند: صمت بمعنی منع است، وایں حروف از بنائے رباعی وخماسی تنہا ممنوع ست. ووجہ اول برائے تسمیہ خوب ست: زیراکہ مقابل حروف ذلاقة افتادہ. (رضي) **القلقلة** ولقلقة ہم گویند، خلیل گفتہ: قلقلة شدت آواز ست، ولقلقة صیاح ہندی: چیخ مارنا.

باشدت ضغط: ای تنگی ومشقت درآں باشد، وچوں ایں حروف مجہورة شدیدة اند وجہر دم را بند میکند، وشدت خروج آواز را منع مینماید از اجتماع ایں دو صفت در برآوردنش نہایت تکلف افتد. (جاربردي) **قد طبج** طبج زدن چیزے دفست، چوں: طبل وغیرہ، ای پنج حروف قلقلة است نزد جمہور، وبعض عوض بائے موحدہ تائے فوقانیہ گفتہ اند، وسیبویہ ہم در متعلقہ ذکر کردہ. (لارتشاف) **حرف مکرر**: یعنی مخرج آں پرست گوید دو بار گفتہ می شود، ایں تکثر ذاتیست نہ باعادہ. (شرح الأصول)

لام منحرف: زیراکہ زبان بتلفظ آں سمت داخل حنک بر میگردد. **پس بدانکہ**: چوں از مخارج وصفات فارغ شد در غرض اصلی ازان کہ ادغام ست شروع نمود **بقلب اول**: ای قیاس ہمین ست؛ زیراکہ ادغام عبارت از تغییر حرف اول بود باسکان وایصال بسوئے ثانی، پس قلب ہم باآں مناسب شد؛ تا تغیر در حرف نشود.

مگر بعارض، ولبس حرفے بحرفے در یک کلمہ مانع ادغام ست نحو: وطدٍ ووتد. وحرف حلقی در حرف حلقی کہ ازان ادخل ست مدغم نشود مگر حاء در عین وہاء بقلب ہر دو بحاء نحو: اذْبحتوْداً واذْبحّاذہ، ومگر خاء در غین. وادغام ضَوِيٍ مِشْفرٌ در متقارب، وصفیریۃ در غیر ش، وتاء در استفعال، والف وہمزہ ممتنع ست. صحیح ست ....

مگر بعارض: کہ مانع از قیاس بود، وآں دو چیز ست، یکے: بودن اول اخف از ثانی، دریں صورت ثانی را مثل اول گردانند، زیرا کہ در ادغام خفت مطلوب ست، چوں: سد، أصلہ: سبود، دوم: بودن حروف بر صفتے کہ ابقائے آں نزد عرب ضرور باشد چوں: سمع أصلہ: سسمع کہ ابقائے صفیر سین ضرور بود. (رضي وغیرہ) **مگر حاء**: مدغم میشود باآنکہ ادخل ہستند.

وطد ووتد: ہر دو مصدر ست بمعنی استوار کردن ومیخ زدن، دریں ہر دو اگر ادغام کنند ـــ ’وَدّ‘ ملتبس شود، ودریافت نگردد کہ ترکیب از دو دال ست یا از طاء ودال وتاء ودال. **مدغم نشود**: زیرا کہ حرف ادخل ثقیل تر ست، از ادغام دراں ثقل زیادہ خواہد شد، وادغام برائے تخفیف ست. **بقلب ہر دو**: یعنی اگرچہ قیاس آں بود کہ اول را از جنس ثانی سازند، لیکن اینجا ثانی مثل اول نمودند زیرا کہ حاء از عین وہمزہ خفیف ست، واینجا خفت مطلوب **اذبحتودا** أصلہ: ذبح عتود ذبح کن بزغالۂ یک سالہ را.

مگر خاء در غین. اگرچہ خاء اخرج وغین ادخل ست، ووجہش آنکہ مخرج اینہا مائل بطرف دہن ست، پس گویا بمنزلہ حروف فم شدند؛ لہٰذا ادغام ہر یکے بدیگر روا شد نحو: اسلخ غنمي وأبلغ حليلي. (منہ)

متقارب: [نہ در متماثل کہ آں صحیح ست] در متقارب ممتنع ست: تا صفتے وفضیلتے کہ دارند از دست نرود وآں صفت در ضاد استطالت ست کہ بمخرج لام میرسد ودر واؤ ویاء لین، ودر میم غنہ، ودر شین انتشار، ودر فاء تفشّی وتافیف، وآں آوازیست کہ از دہن بتلفظ فاء برآید، ودر راء تکرار، کذا في ’’ العصامي ‘‘ اگر گوئی: در سید ادغام واؤ در یاء کردند باآنکہ ہر دو متقارب از حروف ضوي مشفر ست. جواب آنکہ اینجا قلب واؤ ویاء برائے ادغام نیست تا اعتراض وارد شود، بلکہ برائے اعلال ست، نمی بینی کہ واؤ را یاء میکنند اول باشد یا ثانی، اگر قلب برائے ادغام بودی ہر آئینہ قلب اول بثانی مے نمودند، وبعد قلب قاعدۂ وجوب ادغام یافتہ شد بعمل آوردند، پس در حقیقت ادغام متماثلین ست نہ متقاربین، کذا في ’’ الرضي ‘‘.

تا در استفعال ای ادغام تائے استفعال در مماثل ومقارب چوں طاء ودال ممتنع است؛ زیرا کہ یا سین متحرک خواہد شد کہ لازم السکون ست، یا اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم خواہد آمد. (شرح الأصول) **والف**: در متماثل ومتقارب برائے امتناع تحرک وزوال استطالت. **صحیح ست**: چوں از بیان اجمالی فارغ شد در تفصیل شروع نمود.

ادغام ہاء وعین در حاء، وحاء در ہر دو بقلب آں بحاء، وجیم در شین، وباء در میم وفاء، ومیان غین

ادغام — ی در حا وعین

وخاء، ومیان قاف وکاف، ومیان طاء وظاء ودال وذال وتاء وثاء، وہر شش در صاد وزا وسین،

ودر میان ہر سہ. وتائے افتعال بعد حروف مطبقہ طاء گردد، پس ادغام صاد وضاد جائز ست

مہملہ — معجمہ

بقلب طاء بجنس ما قبل، وادغام طاء واجب، وادغام ظاء جائز بقلب طاء بآں وبعکس، وبعد دال

برائے تماثل

وذال وزای دال شود، پس ادغام دال واجب ست، وذال جائز بقلب آں ……………

ای تائے افتعال — نحو ادان در ادتان

ادغام ہاء وعین: [واظہار اولی ست برائے ثقل حلقی.] چوں: أجبه حراميا وارفع حاتما، وایں ادغام بر قیاس ست؛ چہ ادخل را در ارفع ادغام کردند واول را از جنس ثانی نمودند. (شرح الأصول) **بقلب آں بحا:** اگرچہ خلاف قیاس است، چنانکہ در ادحبودا وادحاده گذشت. **وجیم در شین:** بقلب اول بثانی چوں: حرج شيئا، وقلب ثانی باول ہم منقول ست.

وبا در میم. نحو: اضرب ماكرا، ويعذب في النار. **غین وخا.** ای معجمتین ہر یکے بدیگر، نحو: أبلغ حبيبي واسمع عمي.

قاف وکاف: ای ہر یکے بدیگر، نحو: ﴿ألم نخلقكم﴾ (مرسلات ۲۰) وذلك قال، واول اقرب بقیاس ست؛ زیرا کہ قاف بحروف حلقی نزدیک تراست از کاف. (شرح الأصول) **میان طاء وظاء:** برائے تقارب مخرج ہر کہ را خواہند بدیگرے ادغام کنند نحو: فرط ظالم وفرط دائم وجز آں.

در صاد: چوں: سكت صابر وسكت زيد وسكت سمير. **ہر سہ:** ای ہر یکے بدیگرے نحو: رز صابح وركز سابه.

طاء گردد: وحروف مطبقہ تاء نشود برائے رعایت اطباق، واز انکہ تاء زائد است تغیر ش از اصلی اولی، وتاء بحال ہم نماند؛ زیرا کہ دریں صورت اگر مطبقہ دراں مدغم شود پس اطباق از دست رود، واگر ادغام نکنند تلفظ دشوار گردد. (شرح الأصول)

بقلب طاء: چوں: اصّفى در اصطفى، واضّرب در اضطرب. **ادغام طاء.** وقلب ما قبل بطاء نکنند: تا صفیر صاد واستطالت ضاد از دست نرود. **بقلب طاء بآں:** چوں: اظّلم در اظطلم، وایں اگرچہ خلاف قیاس ست؛ چہ ثانی باول بدل شد، لیکن اکثر واحسن برائے فائدہ ظہور فاء کلمہ کہ معجمہ است وبدون ادغام ہم کثیر است.

وبعکس: ای قلب معجمہ بمہملہ نحو: اطّلم، وآں اگرچہ قیاس ست لیکن قلیل.

دال شود: زیرا کہ تاء شدیدہ مہموسہ است، ودال مہملہ مجہورہ، وزاء وذال رخوہ مجہورہ، پس میان راء وایں حروف منافات ست، لہذا بدال بدل کردند کہ مماثل دال ست وموافق زا وذال در صفت جہر. (شرح الأصول)

وذال جائز: برائے تقارب در مخرج وتشارک در صفت.

بقلب آں بدال: ای ہمان احسن ست برائے موافقت قیاس نحو: ادّكر در ادتكر.

بدال وبعکس، وزای ہم بقلب دال بآں، وبعد ثاء رواکه تاء شود یا عکس بود فالإدغام، واسَّمَعَ واشَّبَه شاذ. وقبل ثاء وزاء ودال وذال وسین وشین وصاد وضاد وطاء وظاء رواکه بما بعد بدل

مثلثہ چوں انتشار مہملہ چوں اقتسام مہملہ چوں اختصاص مہملہ چوں اخطاب

شود فیدغم نحو: خَصَّمَ وخِصَّمَ، ویتبعهما یخصَّمُ ویخِصِّمُ فتحا وکسرا، وجاء أیضا

مضارع اے اجتماع مثلین

مُخُصِّمٌ بضم الخاء لضم المیم، والمصدر خِصَّام خِصّام...............

وبعکس: ای دال مہملہ بذال بدل میشود نحو: ادّکر، وآں خلاف قیاس ست. وزای ہم: ای ادغام زاء در دال ہم جائز ست برائے تقارب در مخرج وتشارک در جہر. بقلب دال: نحو: ازّان که دراصل ازدان بود، وعدم ادغام فصیح ست، وزاء را بدال بدل نکنند اگرچہ قیاس ست؛ تا صفیر زاء باقی ماند. مصنف در شرح الاصول گفته اند: در ادغام دو شذوذ است یکے: ادغام حرف صفیر در غیر، دوم: قلب ثانی باول وہمچنین دیگراں ہم گفته اند ودران تردد ست؛ چه ظاہر از منع ادغام حرف صفیر در غیر آنست که حرف صفیر دراں منقلب نگردد، تا صفیر باقی ماند، نه اینکه انقلاب ہم نه پذیرد.

وبعد ثاء: ای تائے افتعال که بعد ثاء افتد، یعنی فاء کلمه ثاء باشد جائز ست که ثاء را بتاء بدل کرده ادغام کنند، یا تاء را بثاء، پس در اثّار بمعنی قصاص گرفت ثار وتار ہر دو جائز ست، وسیبویه عدم ادغام ہم جائز داشته اگرچه ادغام احسن ست، لیکن زمخشری واجب گفته. (شرح الأصول) فالادغام: ای ادغام احسن است یا واجب است. اسمع واسبه: که بجہت قرب مخرج وشرکت در ہمس ادغام کرده اند؛ زیرا که در اول ادغام حرف صفیر در دوم حرف صوتی مضمر در ثانی باول در ہر دو شده است، وآں جائز نیست، وعدم ادغام افصح ست. (شرح الأصول) زاء: معجمه چوں: اعتراس. دال: مہملہ چوں: اهتداء.

ذال معجمه چوں: اعتذار. شین: معجمه چوں: انتشار. ضاد معجمه چوں: اعتضاد. ظا: معجمه چوں: انتظار.

رواکه: بدانکه تائے فوقانیه وجیم در نحو: اقتتال واحتجاج نیز ہمیں حکم دارد، واول را مصنف در شرح بحث مضاعف گفته، وثانی در اصول ہم. بما بعد بدل شود: برائے مشارکت در بودن اینہا از اسنان. نحو خصّم: اصله اختصم، حرکت تاء بما قبل دادند تاء را بصاد بدل کرده در صاد ادغام نمودند، وہمزهٔ وصل برائے عدم حاجت انداختند خصّم شد، وگاہے فاء یا عین کلمه را کسره دہند، تا مشابه بماضی تفعیل نشود. خصّم: وبعضے ہمزه ہم باقی دارند. یخصّم: بکسر فاء وعین برائے اشباع.

یتبعهما: ای ہر دو را که یکے ماضی ممیّز، ودوم غیر ممیّز ست از باب تفعیل. فتحا وکسرا: پس مضارع وامر مفتوح العین تابع ماضی مفتوح العین ست، ومکسور تابع مکسور، وگاہے بمتابعت کسرهٔ فا علامت مضارع ہم کسره یابد. مخصّم: اسم فاعل آنکه بفتح وکسر فاء، چوں ماضی ومضارع آمده است بضم خا ہم آید باتباع میم. بضم الخاء: بضم المیم، وکسر میم باتباع خا جائز نباشد، چنانکه در علامت مضارع روا شد زیرا که علامت مضارع در غیر اینجا ہم گاہے مکسور آید، پس عادت کسر دارد نه میم. (زکار الأصول)

اِخِصَّام اخَصَّام، وإثبات الهمزة طريق صعيف شاذ، وہمچنین تائے تفعل وتفاعل
قیاس براں نباید کرد
باجتلاب ہمزۂ وصل در مصدر وماضی وامر نحو: اطّهّر و اثاقل، وادغام لام ال در حروف
ای لام تعریف
مذکورہ ودر تاء ونون وراء واجب ست، ولام ساکن در را لازم ودر بواقی جائز، ونون ساکن . . . .
وہمچنین در لام ادغام وہمچنین تنوین

احصام. بابقائے ہمزہ در صورت فتح. اخصام بابقائے ہمزہ در صورت کسرہ. شاذ: برائے نقل حرکت تا بفاء.

وہمچنین: ای اگر قبل حروف مذکورہ افتد بما بعد بدل شود ودراں ادغام یابد. باجتلاب ہمزۂ: ای لیکن اینجا احتیاج بآوردن ہمزۂ وصل شود؛ تا ابتداء بسکون لازم نیاید. در مصدر وماضی: نہ در مضارع چہ آنجا ابتدا بساکن نیست.

اطهر واثاقل: ہر دو مثال مصدر وماضی وامر میتواند شد، در اصل تطهر وتثاقل بود؛ تا را بما بعد بدل کردہ ادغام نمودند ہمزہ آوردند. واجب ست: بجہت تقارب در مخرج کہ طرف لسان ست باوجود سکون لام وکثرت دخول آں. بریںہا، وبودن آں مثل جزو کلمہ تا آنکہ وقف کردن جائز نبود، وضاد معجمہ وشین منقوط اگر چہ از طرف لسان نیست لیکن در ضاد استطالت ست بسبب رخوت آں تا آنکہ متصل مخرج لام شدہ، وہمچنین در شین تفشی کہ سبب استطالت ست: ہذا متصل مخرج تاء گردید، وکسائی در غیر نون ادغام روایت کردہ. (شرح الأصول، رکار الأصول) لام ساکن: زیرا کہ لام وراء بمخرج او مقارن ہستند، ومیم در غنہ شریک واؤ، ومیم از یک مخرج وہم مد آں بمنزلۂ غنۂ آنست، ویاء اخت واؤ ست ومد ہم دارد.

لازم: ای واجب ست برائے شدت تقارب ہر دو در مخرج نحو: [illegible] (المطففین: ١٤) بادغام لام در را اگر چہ از حروف صوي مشفر ست. لیکن چوں لام را از جنس او کردہ اند صفت تکرارش زائل نشود ممتنع آنست کہ حروف مذکورہ از جنس غیر گردیدہ مدغم شود؛ ولہذا ادغام را بقلب آں بلام در لام جائز نیست. وبدانکہ سیبویہ عدم ادغام لام ساکن در راء نیز جائز گفتہ، ورضی گوید: در قرآن واجب ست ودر غیر آں احسن، کذا في 'شرح الأصول'، گویم: شاید وجہ وجوب در قرآن اتفاق قراء باشد، وکلام سیبویہ ہم بداں موافق میتواند شد؛ چہ جائز ست کہ در غیر قرآن حکم جواز را ارادہ کردہ باشد.

در بواقی جائز: چوں: هل تأتي وهل دُعِيْت، لیکن مراتب جواز متفاوتست در تاء ودال وتاء وصاد وزاء وسین حسن ست، ورتبہ اش از ادغام در رائے مہملہ کمتر؛ زیرا کہ ایں حروف مثل آں بطرف لام منحرف نیست، بعد ازیں مرتبہ ظاء وذال معجمتین وتائے مثلثہ است؛ چرا کہ تعلق بطرف ثنایا دارند ولام نمیدارد، پس ازاں رتبۂ ضاد وشین معجمتین ست؛ چہ تعلق بطرف زبان اندازند، بخلاف لام. (رضي) نون ساکن: بدانکہ ایں نون را پنج حالست: اگر ما قبل یائے موحدہ آید میم شود چوں: عنبر، وقبل حروف يرملون بما بعد بدل شدہ مدغم گردد، وغنہ در حروف يومن باقی ماند، نہ در لام وراء، ودر یک کلمہ چوں: دنيا وقنوان ادغام نشود، ودر امحى واهر مع ادغام واظہار جائز است، وقبل حروف حلق اظہار واجب، ورائے ایں ہمہ نون باخفاء خواندہ شود.

در حروف لَمْ يُرْوَ واجب ومتحرک جائز.

فصل

صحیح ست جمع دو یا سه ساکن در وقف نحو: دَوَابّ، ودو ساکن در نحو: میم وعین وقاف مطلقا، ودر کلمۂ که ساکن اولش مده یا یائے تصغیر ست ودوم مدغم چوں: خَاصَّةٌ وخُوَيْصَّةٌ، ودر آلحسن واضربان ودر لاها اللهِ وإِيْ اللهِ، وحذف الف ویا وفتح آں نیز رواست. وحلقتا البطان شَاذٌّ، ودر غیر صور مذکوره ....

در وقف ووصل

در إي الله فتح هاء در إي الله

برائے دفع اجتماع ساکنین

حروف لم يرو [چوں: ﴿[illegible]﴾ (هود ١)، و﴿[illegible]﴾ (بقرة ١٦٤)، و﴿[illegible]﴾ (جمعة ٩)، و﴿[illegible]﴾ (يس ٥٩)، و﴿[illegible]﴾ (الرعد ١١).] روایت نکرده شد، وحکم نون نیز همین است: لهٰذا دیگران ومصنف در اصول حرف یرملون گفته، لیکن دریں کتاب بسببیکه حکم متماثلین بیشتر بیان گردد، وانیجا درضمه بیان متقاربین ست نون را ترک کرده

متحرک جائز: زیراکه دراں احتیاج بعمل ست، ای بساکن کردن نون چوں: وهن رأسه، و﴿[illegible]﴾ (آل عمران ١٤) وجز آں. **دواب:** جمع دابة مثال جمع سه ساکن است، ومثال جمع دو ساکن جاء زيد بوقف، ووجه جواز آنکه سکون وقف بجائے حرکت ست. **نحو میم** ای کلماتیکه بطریق تعداد باشند بے آنکه بایکدیگر ربطی داشته باشند. (منه)

مطلقا: ای صحیح ست که بدون وقف هم. **که ساکن:** ای حرف علت که حرکت ما قبلش موافق باشد، وهمین حکم لین ست، ای حرف علت که حرکت اول نا موافق بود، **نحو:** جيب بكر. **آلحسن:** ای جائیکه همزه استفهام بر همزه وصل مفتوح آید مع ساکنین صحیح ست؛ چه در حذف یکے استفهام بخبر ملتبس شود. **اضربان** ای جائز ست جمع ساکنین در تثنیه بانون ثقیله؛ چراکه الف حرکت نه پذیرد، واگر او را انداز ند ل جرم نون را فتح دهند، پس بواحد مشتبه گردد.

لا ها الله: أصله: لا والله، عوض واؤ قسم حرف تنبیه آوردند؛ لهٰذا جر "الله" واجب ست، وحروف جر جزو مدخول می باشد، همچنین عوض آں، پس گویا اجتماع ساکنین دریک کلمه شد اول مده ودوم ساکن ست. **إي الله** أصله: إي والله بحذف واؤ قسم باجتماع ساکنین. **حلقتا البطان:** ای جائیکه در دو کلمه اجتماع ساکنین بود واول مده.

شاذ: نزد بصریان باثبات الف تثنیه در حلقتا که اصلش حلقتان بود، نون باضافت افتاد، بطان تنگ ستور، وایں مثل وقت شدت می زنند وگویند. التقت حلقتا البطان؛ چه ملاقات دو حلقه تنگ بر لاغری ستور دلالت می کند.

ساکن اول اگر مدہ است یا نون خفیفہ بیفگنند، واگر نہ حرکت دہند ای اول را در نحو: لَمْ أُبَلِهْ
چوں قل وبع
ودوم را در اِنْطَلْقَ ولَمْ يَلْدَهْ وردُّ ولَمْ يَرُدَّ کسرہ دریں باب اصل ست عدول ازاں نبود مگر
ہائے سکتہ ی در تحریک ساکن
برائے وجہے، چنانچہ وجوب ضمہ در مذ و میم جمع، نہ در مانند علیهم وہم، واختیار ضمہ در واؤ ضمیر وجمع، نحو: اخشوا الله ومصطفوا الله، وجوازش در جائیکہ بعد ....

ساکن اول: اجتماع ساکنین روا نبود بلکہ ساکن اول إلخ. **یا نون خفیفہ:** چوں" لا تهين الفقير، أصله: لا تهينن، نون خفیفہ باجتماع ساکنین میان آں ولام الفقير افتاد. **لم أبله:** ای جائیکہ سکون اول ضروری نبود، اصله: أبالي، یاء بلم افتاد لم أبال شد، بعدہ بکثرت استعمال افتادہ رانا افتادہ انگاشتہ باز حکم لم جاری کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف ولام، الف افتاد لم أبل شد، پس ہائے سکتہ لاحق کردند، باز دو ساکن شد اول را کسرہ دادند. **در انطلق** بسکون عین کلمہ وفتح لام کلمہ در ہر دو، اصل آں انطلق لم يلد بود، صنق ويلد را بكتف تشبیہ دادند تخفیف ساکن الأوسط کردند، چنانکہ تائے کتف را ساکن میکنند، پس دو ساکن بہم آمدند، ثانی را فتحہ دادند باتباع فتحۂ طاء ویاء، مکسور و مضموم نکردند؛ زیراکہ از کسرۂ خود گریختہ اند وضمہ ازاں ہم ثقیلتر.

ورد ولم يرد ودال اول را بنقل حرکت بما قبل برائے ادغام ساکن کردند ودال ثانی را حرکت دادند، وہمزہ وصل انداختند، ودر صورت تحریک اول غرض اسکان کہ تخفیف بادغام ست فوت مے شد. (شرح الأصول)

ازاں نبود: زیراکہ جر در اسماء مقابل جزم ست در افعال، پس وقتیکہ بجائے سکون حرکت آرند باید کہ کسرہ باشد.

برائے وجہے: ای جائیکہ سکون اول برائے عرض لازم بود. **مذ** اليوم زیراکہ اصل آں منذ بود باسقاط نون وضمۂ ذال تخفیفش کردند، پس ہنگام تحریک ضمۂ اصلی آرند، واتباع میم ہم مقتضی آنست. **ومیم جمع:** چوں: ضربتم وضربكم، زیراکہ اصل تم وكم تمو وكمو بود بحذف واؤ وضمۂ میم تخفیف کردند در ساکنین ہماں ضمہ آرند نحو: ضربتم اليوم.

علیهم وہم: ای جائیکہ میم جمع بعد ہائے مکسور افتد وقبل آں ہاء کسرہ باشد خواہ یا پس، دراں بنظر اصل ضمہ جائز ست وباتباع میم کسرہ مشہورتر ست. **اختیار ضمہ:** برائے مناسبت واؤ واشعار بر واؤ جمع وضمیر کہ از ما قبل آں حذف شدہ، وکسرہ ہم جائز ست برائے اصل بودنش دریں باب. **واؤ ضمیر:** واگر واؤ ضمیر وجمع نباشد چوں: لو استطعنا کسرہ مختار ست وضمہ ہم جائز.

اخشوا الله: أصله: اخشيوا، یائے متحرک جہت فتحۂ ما قبل الف شدہ افتد واؤ ساکن ماند، ہرگاہ بساکن دیگر پیوست مضموم شد، وکسرہ جائز، وایں مثال واؤ ضمیر ست. **مصطفوا الله:** مثال واؤ جمع است، أصله: مصطفيون، یاء الف شدہ افتاد، ومصطفون بفتح فاء ماند، ہنگام اضافت نون ہم افتاد اجتماع ساکنین شد میان واؤ ولام "الله" واؤ مضموم شد.

ساکن دوم ضمه اصلی ست در کلمۂ آں نحو: قَالَتُ اخْرُجْ وقَالَتُ اغْزِيْ، نه قَالَتِ ارْمُوْا وإِنِ امْرُؤٌ وإِنِ الْحُكْمُ، ووجوب فتحه در نون "مِنْ" بالام تعریف، ودر نحو: رُدها، وضمه در نحو: رده، واختیار فتحه در ﴿الٓمٓ ۝ اللّٰهُ﴾ (آل عمران: ۱، ۲) وجواز فتحه وضمه در نحو: رد و لم يرد چوں ساکن دوم متحرک شود باتصال ضمیر فاعل، ونون تاکید بکلمۂ که ازان ساکن اول افتاده است باز آید نحو: قُوْلَا وقُوْلَنَّ،

لفظی باشد یا تقدیری

اصله اردده

در کلمۂ آں: ای در کلمۂ ساکن دوم، یعنی ساکن دوم وضمۂ اصلی دریک کلمه باشد. قالت اخرج: پس اینجا ساکن دوم که خاست ضمۂ لفظی را دریک کلمه است، بہذا در تائے قالت کسره بر اصل وضمه برائے مطابقت راجائز.

قالت اغزي: پس اینجا کسره تا باعتبار اصل وضم بمطابقت ضم اصلی زا درست باشد، چه اصل آں اغزوي بود، واؤ بعد نقل حرکتش بما قبل از اجتماع ساکنین افتاد.

قالت ارموا: ای دریں سه مثال ضم ساکن اول جائز نیست وکسره لازم، زیراکه دراول ضمۂ اصل بعد ساکن دوم نیست: چه رموا دراصل رميوا بود، ضمۂ یاء بما قبل برده اند، ودر مثال ثانی ضمه بمتابعت ہمزه است، درمثال ثالث اگرچه ضمه باء اصلی لیکن درکلمه ساکن دوم نیست: چراکه لام تعریف کلمه ایست وحکم کلمۂ دیگر. كذا في شرح الأصول.

در نون من إلخ: چوں: من الله؛ زیراکه استعمال "من" بالام کثیر ست، وکثرت مقتضی تخفیف، لہذا فتحه دادند که در کسره اجتماع کسرتین لازم مے آمد.

نحو رُدها: ای جائیکه بعد مضاعف ہاء واقع شود، اصله: اردد، ہرگاه دال اول برائے ادغام ساکن شد ثانی را بمطابقت لفظ ہاء کسره دادند، مصنف در اصول گفته: ضم وکسرۂ آں ہم حکایت کرده، ورضی اتفاق عرب بر فتح نقل نموده.

در نحو رده: ای در ساکن دوم که در مضاعف ست وبعد آں ضمیر غائب. اختیار فتحه: بقراءت وصل، چه دریں صورت میانه میم ولام اجتماع ساکنین شد، پس میم را فتحه دادند؛ زیراکه اگر مکسور کنند دو کسره بہم آیند ومیان آں یاء باشد وتفخیم در لفظ الله حاصل نگردد، واخفش کسره ہم تجویز کرده. (شرح الأصول)

نحو رد: ای در مضاعف مضموم العین که ضمیر یا ساکن دیگر بداں نه پیوسته، فتحه بجہت تخفیف وضمه بمطابقت عین درست است، وکسره ہم بنا بر اصل ایں باب جائز. ساکن اول: زیراکه اجتماع ساکنین لفظا وتقدیرا باقی نماند؛ چه ضمیر فاعل ونون تاکید بہرچه متصل گردد مثل جزو است، پس تحرک ثانی گویا بحرکت اصلی است دریک کلمه.

قولا وقولن: اصل آں بدون نون قل بود، چوں لام متحرک شد واؤ باز آمد. (منه)

نہ رَمَتَا وقُلِ الْحَقَّ وفلَحْمَر ومِنْ لَحْمَر أكثر من فِيْ لَحْمَرِ ومِنْ لِحْمَر.

مبتدا خبر برائے عروض حرکت لام برائے عدم ساکنین لفظا

فصل

بدانکہ از جملہ تصریفات وقف ست ای کلمہ را بما بعد نہ پیوستن، دریں حال آخرش جز ساکن نبود، وفیہ وجوہ: تنوین وحرکت آخر را بیفگنند باجواز رومِ حرکت واشمام ضمہ، ....

نہ رمتا ای اینجا باز آوردن الف کہ بسبب اجتماع ساکنین از رمت افتادہ است جائز نباشد چہ اگرچہ ساکن ثانی یعنی تا. باتصال الف ضمیر متحرک شدہ است، لیکن آں ضمیر بکلمۂ کہ ساکن اول ازان افتادہ است متصل نشدہ، بلکہ بتائے تانیث پیوستہ، وآں کلمۂ جداگانہ است، پس اعتبار ایں حرکت نشود اجتماع ساکنین تقدیرا باقی ماند، ودر لغت رديہ رماتا ہم آمدہ. قل الحق یعنی اینجا ہم ساکن اول باز نیاید؛ زیراکہ حرکت لام "قل" باتصال لام تعریف عارض شدہ، وآں کلمہ دیگر ست اعتبار رانشاید.

فلحمر ومن لحمر. حاصل آنکہ آنچہ مدہ است ہرگاہ بلام تعریف پیوندد وآں لام بر کلمۂ داخل ست کہ ہمزہ قطعی دارد مدہ باجتماع ساکن بیفتد نحو: في الأحمر، واگر ساکن غیر مدہ بداں متصل شدہ است حرکت یابد نحو: من الأحمر، وچوں حرکت ہمزہ بلام تعریف بردہ ہمزہ را اندازند دریں ہنگام جائز ست کہ مدہ را باز آرند وغیر مدہ را ساکن کنند نحو: في لحمر ومن لحمر، واکثر آنکہ مدہ باز نیارند وساکن اول بر حرکت دارند مثل: فلحمر ومن لحمر، پس اصل فلحمر ومن لحمر في الأحمر ومن الأحمر بود. بما بعد: ای اگر بعد آں کلمہ دیگر باشد، وابو حیان تعریف آں بقطع نطق کردہ، وبعضے بقطع حرکت تعریف نمودہ وآں بہتر نیست، وتفصیلش در "جار بردي" ست. دریں حال. برابر ست کہ از اول ساکن باشد یا بعد وقف گردد.

وفیہ وجوہ مختلف در حسن ومحل، پس بعضے وقوف از بعضے احسن است، وبعضے را محلے کہ دیگرے را نیست.

حرکت آخر: جائیکہ آخر کلمہ تائے نبود کہ در وقف ہا شود، ونیز منصوب منون نباشد چوں: هذا زيد وبريد، وایں وجہ در وقف افصح وابلغ ست از روم واشمام. رومِ حرکت: [وآں آوردن حرکت ضعیف است کہ سامع ہم براں آگاہ شود.] مطلق لیکن قاریان روم فتحہ جائز ندارند؛ زیراکہ برائے خفت وسرعت نطق بر نمی آید مگر بصورت وصل، ودر "ارتشاف" گفتہ: کہ جمہور بجواز آں قائل اند، ہاں بریاضت برآید.

اشمام ضمہ: [وبعضے در حالات ثلاثہ تنوین حذف کنند وبدل نیارند، وريد بسکون دال گویند.] ای وقف باشمام ہم جائز ست وجز در ضمہ نباشد، واشمام آنست کہ متکلم بعد حذف ضمہ ہر دو لب بہم چسپاند.

یا حرکت بمانند و تنوین را با خفتش بدل کنند **مطلقا**، یا در **منصوب** **مجرد از تاء** نه مرفوع و مجرور، **واین افصح ست**. **وقف عصا** و رحی بر الف آید. نون خفیفه بعد ضمه و **کسره بیفتد** مبتدا و **محذوف باز آید**، وبعد **فتحه الف گردد** **چنانچه نون** "إذن". تائے تانیث **اسمیه** **نه در نحو**: بنت ومسلمات هاء شود، وجَاءَ الرَّحْمَتْ.

مطلقا: مرفوع بواؤ منصوب بالف ومجرور بیاء چوں: هذا زيدو ورأيت زيدا ومررت بزيدي. **در منصوب**: بفتحه فقط، نحو: رأيت زيدا، خلاف مسلمات که منصوب بفتحه نیست. **مجرد از تاء**: ای تائیکه در وقف یاء شود، پس در رأيت ضاربة تنوین بالف بدل نشود، بخلاف رأيت بنتا وأختا که تائے آں هاء نمی شود.

واین افصح ست: [زیراکه برائے اجتماع ساکنین حذف شده بود اکنون اجتماع نیست.] ولغت اول غیر فصیح ست. ابو حیان گوید: ابو عثمان گفته: لغت قومے ست از یمن که فصیح نیستند. **وقف عصا**: یعنی مقصور برابر ست که اسم باشد یا فعل چوں: دعا ورمى، یا حرف مثل: كلا وهلا. ودر الف مقصور منون هنگام وقف اختلاف ست، سیبویه گفته: که در نصب بدل از تنوین ست ودر رفع وجر الف اصل کلمه، ونزد مبرد بهر حال الف اصل کلمه است، ونزد مازنی وفراء بهر حال بدل از تنوین، ودلائل هر یک در "شرح الأصول" ست. **کسره بیفتد**: زیراکه مثل تنوین است. **محذوف باز آید**: پس در اضربن بضم باء اضربوا، ودر اضربن بکسر باء اضربي گفته شود، وانیجا اگر چه مؤکد بغیر مؤکد ملتبس شود لکن مضائقه نکرده اند، ویونس نون را بعد ضمه بواؤ وبعد کسره بیاء بدل کند، وسیبویه جائز ندارد، لیکن در لفظ فرقے نیست. (منه)

فتحه الف گردد: بالاتفاق؛ زیراکه مثل تنوین است نحو قوله تعالى: ﴿لَنَسْفَعًا﴾ (العلق: ١٥).

چنانچه نون: چنانکه نون "إذن" ای در وقف الف گردد؛ زیراکه مشابه نون خفیفه است، كذا في "شرح الأصول"، ودر "جاربردي" گفته: زیراکه صورت او صورت منصوب منون ست، وفائده این دو نقل آنکه در رسم خط آں اختلاف ست بعضے بنون وبعضے به تنوین نویسند، بهر دو صورت بنابر مذهب جمهور وابی علی الف گردد، لیکن در "ارتشاف" ابن هشام گوید: بر رای کسے که بالف نویسد الف شود، ومازنی بر نون وقف کند؛ زیراکه حرف ست مثل: لن وإن، ومبرد هر دو تجویز کرده.

اسمیه: ای در وقف هاء شود برائے فرق میان تائے تانیث وتائے اصل کلمه چوں وقت، یا برائے فرق میان آں وتائے فعل، چوں: ضربت، وعکس نکردند؛ زیراکه اگر ضربه گویند بضمیر مفعول ملتبس شود، پس در صحة ورحمة وضاربة هاء گردد. (شرح الأصول، ح، بوادر الوصول) **نه در نحو**: ای تائے که عوض لام کلمه باشد هاء نشود، وهمچنین تائے جمع مؤنث؛ زیراکه مقابل نون جمع مذکر ست، پس چنانکه آنجا وقف بر نون کردند اینجا بر تاء.

رواست نقل حرکت از همزه بساکن صحیح، واز غیر همزه جز فتحه، نه در نحو: هذا جِبْرٌ ومِنْ قُفْلٍ. وقلب همزه باخت حرکتش بنقل آں بما قبلش اگر ساکن ست، وبلا نقل اگر مفتوح، وباخت
نزد بعضے حرکت همزه حرکت حرکت بما قبل
حرکت ما قبل اگر مضموم ست یا مکسور، وتشدید آخری که متحرک ست وبعد متحرّک و صحیح ست،
نزد بعضے
نه همزه در "أَنْ" و"أَنَ" دو لغت "أنا" الف افزایند، وقَلَّ مَهْ وأَنَهْ. لازم ست هائے سکته درقِ ..

بساکن صحیح: [که قبل همزه است. برائے رفع اجتماع ساکنین اگرچه سکون وقف مثل حرکت است، وبرائے ثقل وقف بر همزه، گوئی: هذا جُزْءُ ورأیت جُزْءً ومررت بجُزْءٍ.] واگر ساکن حرف علت باشد، چوں: سوء، نقل حرکت نکنند؛ زیرا که حرکت بر حرف علت دشوار ست. غیر همزه: که در لام باشد بشرطیکه حرف علت نبود.

نه در نحو. ای دریں صورت وزن جِبُث ودُئل که ثقیل ست در کلام عرب لازم آید، چنانکه در جبر ومن قفل نقل ضمه وکسره هم نکنند، وحرکت همزه بهر حال نقل کنند اگرچه بنائے مرفوض لازم آید؛ زیرا که وقف بر همزه ثقیل ست گویند: هذا ردُءْ ومن البُطئ، وبعضے هذا رِدِئْ ومن البُطُو باتباع خوانند. ساکن ست: ما قبل همزه، چوں: هذا جزو ورأیت جزا ومررت بجري بسکون اوسط. اگر مفتوح: باشد ما قبل چوں: هذا کلو ورأیت کلا ومررت بکلي بتحریک اوسط ست.

اگر مضموم ست: چوں: أکمو بر وزن أفلس جمع کمأ، وهمزه آں در هر سه حالت واؤ شود. آخری: ای حرف آخر چوں: جعفر. که متحرک ست: نه ساکن، پس در اضرب واضربت تشدید جائز نیست. بعد متحرک: بعد ساکن؛ تا اجتماع سواکن نشود، وایں از مثل: بکر احترازست.

صحیح: نه حرف علت بدیں قید قاضي خارج شد. نه همزه: بدیں قید کلأ خارج شد؛ چه همزه ثقیل است وتشدید آں أثقل.

در أن: ای در "أن" بفتح همزه ونون، یا بسکون نون، وآں بمد همزه وفتح نون که دو ضمیر متکلم ست الف افزایند برائے بیان نون ساکن که حرف خفی ست، یا برائے بیان حرکت آخر. قل مه. ای قلیل ست بدل کردن الف مائے استفهامیه بهاء والحاق هائے سکته در ضمیر متکلم، وهمچنیں "أنا" بسکون در وقف.

هائے سکته: وآں آنست که آخر کلمه هنگام وقف آید برائے بیان حرکت، یا بیان الف، یا برائے تعذر وقف، یا عدم صحت بدون آں. درق: وآں امر ست، ای در کلمه که بر یک حرف ماند وجزو کلمه دوم نشود؛ چه اگر براں وقف کنند ابتداء بسکون لازم آید، یا وقف بر متحرک، وبعضے عرب بر حرکت وقف کنند.

و مثل: م، وجائز ست در إلاَمَ وغُلاَمِيَ وهُوَ ولَمْ يَخْشَ، وہر کلمہ کہ حرکت آخروے نہ اعرابست ونہ شبہ اعراب یعنی حرکت نحو: ضرب ویا زید! ولا رجل، وور هنا وهؤلاء ویا
اسم اشارہ مکان
ربا. واؤ ویاء از ضربه ومنه وضربهم وبه وفیه وبهم **بیفتد**، وور وصل **جائز ست**، ....

مثل م: ای در کلمۂ مستقل کہ بعد حذف چیزے بر یک حرف ماند وور لفظ جزو کلمۂ دیگر معلوم شود وبحقیقت نبود، چوں: ما استفهامیہ کہ مضاف واقع شود والفش محذوف گردد، ودرینجا ہم ہائے سکتہ لازم ست برائے بودن کلمہ بر یک حرف در حقیقت.

در إلام: ای در مائے استفهامیہ کہ بحرف جر مثل: بم وعم مجرور گردد، الف آں دریں وقت حذف شود، پس چوں بر یک حرف ماندہ ولفظ مثل جزو ما قبل شدہ وما قبل ہم مانند جزو مابعد ست برائے عدم استقلال: لہٰذا الحاق ہ جائز وعدم آں بنظر اصل.

علامي: ای در ضمیر متصل یک حرفی الحاق ہاء وعدم آں جائز ست، پس ہر یک کہ در وصل بفتح یاء خواند رواست کہ در وقف ساکن آرد برائے آنکہ ضمیر از شدت اتصال مثل جزوست، پس ابتداء بسکون تقدیر ہم لازم نیاید، وجائز کہ برائے محافظت فتحہ ہائے سکتہ لاحق کند، وہر کہ در وصل بسکون خواند در وقف یاء را اندازند یا ساکن دارد.

وهو ولم يخش: دریں ہر دو الحاق ہاء برائے اظہار وابقائے حرکت ست، پس گفتہ شود: وهوه ولم يخشه، وساکن خواندن ہم جائز؛ زیرا کہ کلمہ بر یک حرف نیست. (شرح الأصول) **نه شبه اعراب** نحو: جاء زيد، پس در آخر زید ہائے سکتہ نہ پیوند.

ضرب: ماضی، چہ حرکت آں بمشابہت اسم فاعل ست در وقوع صفت نکرہ. **يا زيد**: کہ ضمہ اش بسبب حرف نداء است.

لا رجل: کہ فتحہ اش از لا حاصل شدہ، وآں مثل عامل، پس بناء عارضی باشد، وہمچنیں قبل وبعد، وخمسة عشر.

در هنا: ای در کلمہ کہ آخرش الف باشد، الحاق ہ، برائے اظہار الف کہ حرف خفی است جائز است، وعدم الحاق بہتر وشرط ست کہ در الحاق مشابہ مضاف نہ شود، پس حبلاه نگویند، واسمائے مذکورہ بسببیکہ مضاف نشود التباس باضافتش نیست، کذا في شرح الأصول، ودر الارتشاف گفتہ: الحاق بمقصور مبنی مختص ست عصاه وموساه نتوان گفت.

هؤلاء: بالقصر اسم اشارہ برائے جمع. **ويا ربا**: أصله: يا ربي، یائے متکلم بالف بدل شد. **ضربه**: کہ در اصل ضربهو ومنهو وضربهمو وبهي وفيهي وبهمي بودہ است اگرچہ در بعضے صرف لفظ باشد نہ خطا، واگرچہ بعضے متفق عليه ست وبعضے مختلف فيه. **بیفتد**: زیرا کہ اکثر در وصل ہم می افتد، پس وقف سقوطش لازم باشد. (منه)

جائز ست: وضابطہ آنکہ اثبات واؤ ویا بعد ہائے ضمیر مفرد مذکر وقتیکہ ما قبلش مفتوح بود ویین وحرف ثائی نباشد بالاتفاق درست وحسن است، چوں: ضربه، واگر ما قبلش صحیح ساکن یا یین یا حرف ثائی بود، مثل: اضربه وفيه ومنه اثبات جائز وحذف اکثر ست، وبعد میم جمع چوں: ضربهم وبهم نزد بعضے جائز بخلاف بعضے.

فصيح ست يغز ويرم، و لم يغزو و لم يرمي، و قليل ست حذف ضمير از لم تغزو و لم ترمي در
جمع مذکر غائب یا حاضر مؤنث
فواصل و قوافي. وبعضے یائے مُرٍ وقاض را باز آرند، ویائے غلامي ویائے ساکن القاضي ویا قاضي! بیفگنند، بخلاف المري ویا مري! وإماله ای فتح راء مائل بکسره ساختن، پس الف را مائل بیاء، باعث بران بودن الف قبل کسره نحو: عالم، ....

یغزو ویرم : [یعنی اثبات واؤ ویا که ضمیر نبود اگرچه مقتضی حذف دیگر باشد فصیح ست، وحذف ہم جائز.] ای حذف واؤ ویاء غیر ضمیر اگرچه مقتضی حذف دیگر نبود فصیح واثبات ہم جائز. **قلیل ست**: زیراکه ضمیر مرفوع متصل بفعل خلل انداز صیغه است.
در فواصل: ای در اواخر آیت و قوافی شعر اثبات واؤ ویا در وقف ووصل جائز ست، زیراکه فواصل وقوافی محل تغیر است وآنچه بجاہائے دیگر جائز نشود اینجا رواست. **مُرٍ**: دراصل مري بود اسم فاعل از أری يري. **قاض**: ای اسم منون که آخر آں یائے محذوف بعد کسره باشد. **باز آرند**: برائے فرق میانۂ وصل ووقف بجہت آنکه موجب حذف یا تنوین بود آں باقی نیست، واکثرے یاء را باز نیارند؛ زیراکه وقف مقام تخفیف ست، وتنوین موجب حذف در تقدیر موجود.
یائے غلامي: ای یائے متکلم که اسمے بداں مضاف ست. **یائے ساکن القاضي**: ای معرف بلام که آخرش بعد کسره یاء ست. **یا قاضي**: ای منادی که آخرش بعد کسره یاء ست. **بیفگنند**: برائے فرق میان وقف ووصل، وبعضے باقی دارند: زیراکه در وصل ثابت بود ووجہے سوائے حذف بنابر فرق نیست، وہم در غلامي معلوم نشود که مضاف ست وزیراکه تنوین موجب حذف در منادی مفرد نیست. **بخلاف المري**: درینجا حذف یاء بالاتفاق ممنوع است: زیراکه عین کلمه اش بیشتر حذف شده است، اگر اکنون یاء راکه لام است اندازند کلمه بدون وجه اعلالی بریک حرف اصلی ماند؛ چه میم زائد ست چوں در مکرم، ویاء در مر بعلال حذف شده. **مائل بیاء**: ای اگر بعد فتحه الف ہم باشد مائل بیاء کنند، یعنی آنرا میان الف ویاء خوانند.
باعث بران: ای مجوز آں قصد مناسبت بیکے از ہفت چیز ست که مذکور می شود. **قبل کسره**: متصل اصلی بجہت صیغه باشد چوں: عاد، یا بنائی مثل: بر س، وبعضے کسره منفصل را ہم اعتبار کنند چوں: علاما بشير، واگر کسرۂ غیر اصلی برراء باشد چوں: من دار نیز اماله جائز؛ چه مکرر است وکسره اش مثل دو کسره، واگر بر غیر راء بود اعتبارش نیست چوں: من کلام، وکسره مقدر از وقف ہمچو کسرۂ ملفوظ در جواز اماله معتبر است چوں: من دار زیراکه که در وصل باز می آید، وسکون وقف بجائے حرکت ست، وامه مقدر بسبب ادغام معتبر نیست؛ چراکه باز نمے آید چوں: ماد ومواد وبدانکه اقوی اسباب اماله کسره نزد اکثری ست، ونزد ابن سراج یاء اقوی بود، کذا في "شص" و"ف" و"ج" وغیره.

یا بعد کسره بیک حرف یا دو با سکون اول نحو: کتاب و **وجدان**. **چوں الف از واوٗ بود کسرهٔ غیر راء**

در اماله مثال فاصل یک حرف درخت خاردار

اثر نکند، **یاء بعد یاء باوصل یا فصل یک حرف** نحو: **سیال** و **شیبان** و رأیت زیدا، **یا بدل از یاء یا واوٗ**

بودن الف بماله فتحهٔ دال بسکون یا نام قبیله

مکسور نحو: **سال** و کاد، **یا گشتن الف یائے مفتوح در وقتے** نحو: **دعا** و **حبلی**، **یا وفق امالهٔ سابق**،

نحو: رأیت **عماداً**، **یالاحق در فواصل**، نحو: ﴿وَالضُّحَى﴾ [الضحی: ۱]. **حرف مستعلی بعد الف باوصل** ....

بعد کسره إلخ: بدانکه کسره ہر قدر قریب الف باشد اماله اقوی بود، واگر کسرهٔ بعید در کلمه باشد چوں: جلباب اماله اش از یک کسرهٔ بعید مثل: حساب اولی ست. (الارتشاف، شرح الأصول) **بیک حرف**: ای بہ فصل یک حرف بدون فصل خود نخواہد بود؛ زیراکه الف قبل خود کسره بر ندارد. **یا دو**: واگر سہ حرف فاصل بود مثل: فتلت قسا، یا اول ساکن نبود چوں: اکلت عنبا اماله جائز نیست. **باسکون اول**: زیراکه ساکن حاجز غیر حصین ست، پس گویا فصل بیک حرف باشد، وہمچنین اگر ہر دو متحرک بود ویکے ہاء باشد؛ زیراکه ہاء حرف مخفی است، واگر فصل سہ حرف است واوں ہاء چوں درهمان امالهٔ قلیل بود.

وجدان: مثال فصل دو حرف که اول ساکن ست. **از واوٗ بود**: ای مبدل از واوٗ غیر مکسور واگر از مکسور بود، چوں: خاف امالهٔ جائز بود برائے کسره. **کسرهٔ غیر را إلخ**: قبل الف باشد یا بعد آں، ودر من رجا ومن دار اماله کنند؛ زیراکه کسره راء مکرر ست، بخلاف بسبه ومن ماله؛ زیراکه بودن الف از واوٗ مانع آں ست، وسیبویه گفته: امالهٔ آں ضعیف ست برائے عروض کسره.

بعد یاء: ونزد بعضے قبل یائے مفتوح ہمچوں آیة. **نحو سیال**. دریں صورت یاء خواه متحرک باشد نحو: حیوان، یا ساکن، وبعضے سکون شرط کرده اند. **شیبان**: بکسره وامالهٔ الف مبدل از تنوین در وقف بیاء.

سال مثال بدل از یاء، أصله: سیل. **یائے مفتوح**: [برابر ست که کلمهٔ یا اصل کلمه الف باشد چوں: علا جمع علیا، یا فرع آں چوں: دعا] ای در کلمهٔ دیگر، پس در قال اماله میکنند؛ زیراکه الفش در کلمهٔ دیگر یائے ساکن میشود نه مفتوح، چوں: قیل، وہمچنین در عصا؛ زیراکه الفش در ہمیں کلمهٔ وقت تصغیر یاء شود نحو. عصیته، نه در کلمه دیگر، لیکن سیبویه بجواز اماله اش تصریح کرده. **دعا**. که الفش در دعي ماضی مجهول یائے مفتوح گردد. **حبلی** که الفش در تثنیه یا گردد.

عمادا: پس در الف دوم عماد که بدل از تنوین ست اماله میکنند برائے موافقت امالهٔ اول. (منه)

والضُّحى: پس در الف "ضحی" که بدل از واوٗ ست اماله کنند برائے موافقت امالهٔ لاحق ای: ﴿سَجَى﴾ (الضحی: ۲)، ﴿وَمَا قَلَى﴾ (الضحی: ۳).

بعد الف: چوں ناقد وباخل ولاعب وجز آں.

یا فصل **تا بدو حرف** **مانع اماله** است، و **قبل الف** ہم نہ، در **باب حاف** و **طاب** و **صفا**. **چنانچہ** رائے غیر مکسور مفتوح باشد یا مضموم متصل الف ورائے مکسورہ کہ متصل الف ست و**بعد مانع** مانع ست **نحو: صارف**. ورواست امالۂ **فتح منفرد** **قبل ہائے تانیث** یا رائے مکسورہ، ....

تا بدو حرف: وبیک حرف چوں: سالح وناصں، ودو حرف مثل: مناقیح ومناشیط. **مانع اماله**: زیرا کہ از پائین ببالا رفتن لازم می آید، در صورت فصل بیک حرف بالاتفاق مانع ست، در 'ارتشاف' گفتہ: مگر بلغتے کہ اعتبارش نیست ودر صورت دو حرف منع کثیر است واماله قلیل، سیبویہ گفتہ: بعضے امالۂ آں میکنند، ومبرد بمنع آں رفتہ. (الارتشاف)

قبل الف: [قبل آں باشد، چوں: کرام، یا بعد آں، چوں: هذا حمارك ورأيت حمارك.] وقیل: الف ہم مانع ست برائے افتادن از اعلی باسفل، وآں دشوار ست، وایں در صورت وصل ست چوں: حالد وحالب، ودر فصل اختلاف وتفصیل است اگر مستعلی مفتوح نبود بالف در یک کلمہ باشد چوں: حلاف مانع امالہ نیست، واگر مفتوح بود ممتنع بالاتفاق، واگر ہر یکے در کلمۂ علی حدہ باشد جائز بالاتفاق، چنانکہ بصورت فصل بدو حرف نحو: اعتبار، هذا هو التحقيق. (نوادر الوصول)

باب حاف. [أصله: حوف، مثال الف مبدل از واؤ مکسور.] ای جائیکہ الف بدل از واؤ مکسور، خواہ از یاء باشد، یا الفے کہ بکلمۂ دیگر یائے مفتوح شود مانع امالہ است. (منه) **طاب**: أصله: طيب، مثال الف مبدل از یاء.

صفا: مثال الفے کہ در کلمۂ دیگر یا شود چوں: صفي مجهول. **چنانچہ**: یعنی ایںہم مانع امالہ است؛ زیرا کہ ضمہ وفتحۂ راء مثل دو ضمہ ودو فتحہ است، پس در اقتضائے تعلی ومنع امالہ کہ لازم آں سفل است قوی تر باشد. **بعد مانع**: [ای بعد حرف مستعلیہ یا رائے غیر مکسورہ کہ مانع امالۂ است.] ای رائے مکسورہ کہ متصل الف وبعد آں باشد، والف بعد حرف مستعلی بود آں رائے مکسور مستعلی را از مانع شدن امالہ باز دارد، یعنی امالۂ جائز باشد اگر چہ انحدار از اعلی باسفل باشد؛ زیرا کہ کسرۂ راء مثل دو کسرہ است، واگر راء متصل الف نیست، چوں: بقادر ودر امالہ آں اختلاف ست، واگر بعد آں نبود، نحو: ﴿مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ﴾ (الأنفال: ٦٠) یا آنکہ راء قبل مستعلی افتد، مثل: فارق امالہ ممنوع ست؛ زیرا کہ صعود از زیر ببالا لازم مے آید، وآں دشوار تر ست. (شرح الأصول، ح، رضي، نوادر الوصول) **نحو صارف**: رائے مکسورہ بعد الف افتد والف بعد صاد مستعلی.

فتح منفرد: [کہ بعد آں الف نباشد.] وایں فتحہ اگر بر راء باشد وقبل ہاء ست امالہ قبیح بود چوں: کدر، واگر بر غیر مستعلیہ است حسن، واگر بر مستعلیہ باشد متوسط است، وفتحہ قبل رائے مکسور، برابر ست کہ بر مستعلی باشد چوں: من اسقر، یا بر راء، یا غیر آں توان کرد؛ چہ پیشتر دانستی کہ رائے مکسورہ مانع مانع ست. (منه) **قبل ہائے تانیث**: ای ہائے کہ بدل از تائے تانیث میشود در وقف؛ زیرا کہ ایں ہاء مشابہ الف ست لفظا در خفاء ومعنی در تانیث، بخلاف تائے فعل کہ مشابہت لفظی ندارد، وبخلاف ہائے سکتہ وضمیر کہ شبہ معنوی دراں نیست، وبعضے قبل ہائے سکتہ جائز دارند (شرح الأصول)

نحو: رحمه وحقه ومن الضَرَرِ و المحاذَرِ، ودر اسم مبنی وحرف جز متی وأنی وذا، وجز بلی ویا ولا ودر إما لا روا نبود. وتثنیہ یعنی الحاق الف ونون یا یاء ونون بکلمہ؛ تا دلالت کند بر دو شے از یک معنی نحو: رجل رجلان، وعین عینان، پس الف اگر ثالث واز واوٌ بود واوٌ شود کثالث أصلي

ی بدل از واوٌ چوں عصا و عصوان

لم یُمَل، وگرنہ یاء گردد، وہمزہ ممدودہ اگر اصلی ثابت ماند، واگر نہ واوٌ شود وجوبا اگر از الف

مالہ کردہ نشود

تانیث ست، وإلا جوازا. وجمع کہ دلالت کند بر زیادہ بر دو از یک معنی دو نوع ست، صحیح: کہ بواوٌ یا یاء ونون ست، ....

ماقبل مضموم ماقبل مکسور

رحمه مثال آنکہ فتحہ بر غیر مستعلیہ باشد. حقه درج مثال آنکہ فتح بر مستعلیہ بود. من الضرر مثال رائے مفتوح قبل مکسور. المحاذر مثال مفتوح غیر راو مستعلی قبل رائے مکسور. بلی: ایں سہ حروف در جواز امالہ مستثنی است؛ زیرا کہ بجائے جملہ وفعل مے آید، پس امالہ کردہ شود، می گوئی بلی در جواب أضربت؟ دو شے: حقیقۃ باشد یا مجازا چوں: زیدیں کہ مفرد را بتاویل مسمّی بزید تثنیہ آوردند، وہمچنیں ابویں وقمریں بہ تغلیب. لم یمل چوں ای ہر گاہ اسم بود تثنیہ آں بواو بود.

وگرنہ: چوں مصطفیان در مصطفی کہ الفش ثالث نیست، ورحیان در رحی کہ الفش بدل از یاء ست، ومتیان در متی وقتے کہ علم بود کہ الفش اگرچہ اصل است، لیکن ممال ست ای امالہ کردہ شد. (منہ) ممدودہ: ای نہ زائد نہ بدل از چیزے.

ثابت ماند: برائے اصالت چوں: قرّاءان تثنیہ قراء، وابو علی قلب آں بواوٌ از عرب حکایت کردہ.

وجوبا نحو: حمراوان در حمراء، برائے فرق میان ہمزۂ اصلی وغیر آں، اصل حمراء حمری بود، الفے قبل الف تانیث را بہمزہ بدل کردند، ونزد بعضے ہمیں ہمزہ زائد ست، بہر تقدیر لائق تغیر ست، وبواوٌ بدل کردند جہت آنکہ در ثقل مقارن اوست، وگاہے آنرا ثابت دارند وحمراءان گویند، ومبرد از بعض عرب حمریان بیاء نقل کردہ. (شرح الأصول)

والا ای اگر اصلی نبود ونہ بدل از الف تانیث، بلکہ یا بدل از حرف اصلی باشد یا زائد برائے الحاق.

جوازا ای قلب آں بواوٌ جائز است؛ زیرا کہ ایں ہمزہ بعینہ اصل نیست، پس مشابہ حمراء شد. وابقائے آں ہم رواست؛ چرا کہ یا بدل اصلی ست یا بجائے آں آمدہ، پس حکم اصلی پیدا کرد. (شرح الأصول)

جمع: واو آنست کہ در مفردش تغیرے شدہ باشد لفظا یا تقدیرا بزیادت حرفے یا حرکتے یا حذف یا قلب آں؛ تا دلالت کند إلخ.

صحیح: کہ واحد دراں صحیح بود. بواوٌ: غالب برائے مذکر عاقل

یا بالف وتاء موضوع ست مر **قلت** را، ومکسر دو قسم ست، **قلیل**: که دلالت کند **بر سه تا ده**، وزنش چهار: أفعل جمع فعل که اسم بود **نه اجوف**، ودر اسم چار حرفی که مؤنث بود بتقدیر تاء وسومش

یعنی مونث سماعی بود　　نه صفت　　بالفتح

مده بود، **ودر رَجُلٌ** وزَمَن وضَبُعٌ وفُرط وضِلَع وصُنْعٌ ونعْمَةٌ وأَكَمة **وجز آں** نیز آید،

بالضم جمعه أصبع　　بالکسر یا جمعه ارحل

ومثل: أقوس وأعيُن **شاذ**. أفعال جمع فعل **اجوف**، وقُرءٌ وحِمْل وجَمَل وفَخِذ وعَجُز

سحر ششه　　بالضم حیض وطهر　　بالفتح

وعنق وعَدُوٌّ، وجمع **عنب** وإبل اسما وشريف وميت صفة، **ودر فرد** ورُطَب وجاهل.....

بضمتین گردن　بوزن عدو بالفتح دشمن　بکسرتین　وصفت　ای فعیل بمعنی فاعل فعیل　ضد اسم　عاقل

مر قلت را: [مگر آنگاه که لام جنس بر آں آید مطلق جنس مراد بود، وهرگاه لام استغراق آید چون: «[illegible]» (الأحزاب: ۳۵) همه افراد مقصود باشد] یعنی از سه تا ده با دخول هر دو جانب گو استعمالش برائے زیاده هم بود. وابن خروف گفته: برائے قلت وکثرت بالاشتراک موضوع ست، وبعضے گویند: وضع آں برائے مطلق جمع ست بدون لحاظ قلت وکثرت. **بر سه تا ده**: رضی گفته: هرگاه اسمے را جز جمع قلت نباشد چون: رجل وأرجل، یا سوائے جمع کثرت نبود چون: رجل ورجال پس آں جمع برائے هر دو مشترک است. **نه اجوف**: چون: فرس وفلس، بخلاف صعب که صفت است، وبخلاف قوس که اجوف است. **مده بود**: چون: أعنق جمع عناق بمعنی بزغاله ماده، وأذرع جمع ذراع بمعنی دست از مرفق تا سر وسطی، وأعقب جمع عقاب، وأيمن جمع يمين. (نوادر الوصول)

ودر رجل: ای بعض الفاظے که بریں اوزان بود. **زمن**: بفتحتین روزگار، جمعه: أزمن. **ضبع**: بفتح اول وضم ثانی کفتار، جمع ضبع. **فرط**: بضمتین کاریکه در وے از حد گزرانیده باشند، جمعه: أفرط. (نوادر الوصول) **ضلع**: بکسر اول وفتح دوم استخوان پهلو، جمعه: أضلع. **نعمة**: بالکسر نیکی ومال، جمعه: أنعم. **اکمة**: بفتحات پشته، جمعه: آکم.

جز آں: چون: أنمر در نمر، وأرکب در رکب، وأدور در جمع دار. **شاذ**: زیرا که هر دو اجوف ست وضمه بر واو ویا دشوار.

اجوف: واوی باشد خواه یائی، اسم بود چون: ثوب وأثواب، وبیت وأبیات، یا صفت نحو: عون وأعوان، وضیف وأضیاف، وهمچنین جائے که در اوزان قیاسی قید اسم وصفت نکرده مراد مطلق ست، کذا نقل عن المصنف.

قرء: [ای وجمع ایں اوزان هم .] ایں همه امثله اسم ست سوائے عدو، ومثالهائے صفت چون: حر وبکر ونقض ونکد ویقظ وکمو، وفعول اسمی چون: علوّ. **فخذ**: بفتح اول وکسر دوم ران. **عجز**: بفتح اول وضم دوم سرین.

عنب: بکسر اول وفتح دوم انگور. **ودر فرد الخ**: ای وزن فعل مفتوح الفاء صحیح العین که فاء کلمه اش همزه یا واو بود نیز مطرد ست نحو: ألف وآلاف ووهم وأوهام. **رطب**: بروزن صرد بمعنی خرما خرد.

وجبان وجزآں نیزآید. أفعلة جمع اسم چار حرفی که مذکرست وسومش مده، ومانند حبیب ودر

بفتح نون بفتح همزه وكسر عين بر سبيل اطراد

نجد وقن وجزآں نیزآید. فعلة در ولد وشیخ وخلیل وغزال وغلام. وکثیر که دلالت کند

بکسر چون نعمة جمع آن أمة بالضم جمعه علمة

بر یازده وبیش، وزنش بسیارست. فُعل جمع أحمر حمراء صفةً، ودر فَعْلٌ وفاعِلٌ وعَمِيْمَةٌ

بالضم چون فعل بفتح بر وزن فعله

وخَوّارٌ وخَوّارَةٌ وفُلْكٌ وأسَدٌ وبَدَنَةٌ وجزآں نیزآید. فُعُلٌ جمع فعال وفِعال نه

بر وزن فعل بفتحتين شير بر وزن عنق

مضاعف وفَعِيْل وفَعُوْل، ....

جزآں نیزآید: بحسب سماع چوں: ندبة بالفتح وأنداب، وقلدة بالکسر وأقلاد، وحربة بالضم وأحراب، وکائنه وأکتاب، وردام بالکسر وأردم وجزآں. سومش: چوں: طعام وحمار وسؤال ورغيف وعمود، جمع آں أطعمة وأحمرة وأسوة وأرغفة وأعمدة، وأدوية جمع 'داو' ويا "دوي' شذ است. مانند حبیب ای صفت مضاعف بر وزن فعيل، وأمسلة جمعه مسيل بر وزن فعيل ست از مسل نه از مسيل.

نجد ای فعل بالفتح زمین مرتفع. قن. بر فعل بالکسر بمعنی بنده. جزآں: چوں قرص بالضم وأقرصة، وشتوة بالفتح وأشتية، ونو بکسر اول وفتحۂ دوم مقصور وأنوية، وعتِل بکسر یائے مشدده وأعتلة، وفعال بالفتح والضم مؤنث، چوں: جناح وأجنحة وعقاب وأعقبة وغیرآں. نیزآید: ای جمع اوزان مذکوره بحسب سماع ولد بفتحتين جمع ولدة.

غزال: بالفتح، جمعه: غزلة. بر یازده ونزد بعضے آنکه از سه تا غیر متناهی دلالت کند. بسیارست: وغالب دراں همین ی وشش وزن ست که مذکور میشود. أحمر وحمراء ای صفتے که بریں وزن باشد. صفة: احتراز از جمع أفضل اسم تفضيل، وصحراء اسم. خوار: بر وزن فعال بالفتح ست. خوارة جمع هر دو خور وخورة.

فلك: بر وزن قفل مفرد، وجمع هم بریں صورت ست، لیکن ضمۂ آں چوں ضمۂ أسد ست. بدنة بر وزن فعله بتحریک اوسط شتر، وگاؤ قربانی که بمکہ معظمہ قربان کنند. وجزآں: بحسب سماع چوں: عرش بضمتين، ودرب بفتح اول وکسر دوم، وصنع بفتح اول وضم دوم وغیرآں. جمع فعال بالکسر وفعال بالفتح اسم باشد یا صفت، چوں: حمار وحمر، وجنان وجنن.

نه مضاعف: یعنی فعال بالفتح والکسر اگر مضاعف باشد جمعش بر وزن فعل بضمتين مطرد نیست، پس از جنان وکماه احتراز شد، وعنن جمع عنان، وعضض جمع عضاض شاذ ست، وبعضے گویند. ایں وزن جمع در فعال وصفی هم مطرد نیست. (شرح الأصول)

فعيل وفعول. ای لفظیکه بریں دو وزن باشد، اسم بود چوں: رغيف ورغف وعمود وعمد، یا صفت بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد چوں. نذير ونذر وصبور وصبر، بخلاف جريح وركوب که بمعنی مفعول ست، وگویند در فعيل صفت مطرد نیست، وهمچنین برائے وزن فاعل وصفتے ایں وزن مطرد است نحو: بازل وبزل، وگفته اند: کثیرست نه مطرد. (شرح الأصول)

ودر سَقْف وخَشِن ونصف وقُرَاد وسَفِينَة وجزآں نیزآید، ودر ناقص نیاید. فُعَلٌ جمع نَوبة
بفتحتين ميانه سال بروزن صرد
وبُرْقَة وتُخْمَة اسماً وفُعْلى أفعل، ودر رؤيا وحلية وعدو وعجاية ونفساء نیزآید. فِعَل جمع
قدم بر ساست بالکسر زیور
بدرةٌ وفرقةٌ اسماً ودر عدوٌّ وتارةٌ وعلجة وجزآں نیزآید. فَعَلة جمع فاعل صفت عاقل که ناقص
بالکسر گروه أي سماعا بالکسر زن کبر بروزن رقبة بر سبیل اطراد
نبود، ودر سيّد وبر وخبيث نیزآید. فعلة جمع فاعل که صفت عاقل بود وناقص، ودر غوی
بروزن فعیل جمع سادة بضم فاء وفتح عین
وعُريان وعدو وهادر نیزآید. فعَلَة در فعل ودر قرد وقرط وجار اسماودر علج وهادر وجزآں
بالضم جمعه عراة بروزن عنبة سماعا بالکسر بوزینه ناعسه

حشن بفتح اول وکسر دوم درشت. قراد: بالضم، وگویند: دریں وزن قیاس مطرد ست سفينة: بروزن فعيلة بفتح اول وکسر ثانی. جزآں: چوں: بدع بالکسر، وادن بضمتين، وقرضة بالضم، وبقرة بفتحتين، ونمرة بفتح اول وکسر دوم وجزآں.

در ناقص نیاید: برائے تطرف حرف علت بعد ضمه، وآں متروک ست. وثُنِي بضم ثاء وکسر نون جمع ثني بروزن فعيل شاذ ست، واصل ثُنِي ثُنُيٌ بروزن فُعُلٌ بود، ضمهٔ نون بکسره بدل کردند دیاء راساکن کرده باجتماع ساکنین انداختند.

جمع نوبة. اینجا در مذهب جمهور وفراء جمع کرده، ودر "اصول" گفته که نوبة دررویه، نزد فراء مطرد ست، وتخمة بضم اول وفتح دوم سوء هضم، ورؤیا آنچه در خواب دیده شود. برقة: بالضم زمین سنگ وگل وریگ. عجاية. بروزن فعالة بالضم بمعنی پی بند دست وپا. نفساء: بضم نون وفتح فاء زچه. فعل: بکسر فاء وفتح عین.

جمع بدرة: [بالفتح همیان ده هزار درم.] ای باطراد، وهمچنین نزد فراء جمع اسمے که بروزن فعلة بالفتح واجوف یائی بود چوں: ضيعة، واسمیکه بروزن فعلی است نحو: فكرى وذكرى. (منه) تارة: بروزن فعلة بفتحتين، أصله. تورة.

جزآں: چوں فعل بالفتح نحو: ظل ظلل، وبالکسر، مثل: هدم وهدم، وبفتحتين چوں: ناب ونيب، وفعلة بالضم نحو: صورة وصور، وابن مالک گفته: که ایں جمع می آید سماعا بالاتفاق در لفظے که میانهٔ آں اسم جنس تاء فارق بود، چوں: سدرة. (شرح الأصول) صفت عاقل: چوں: حافظ حفظة، بخلاف کاهل بمعنی میان دو کتف که اسم است، وگاهی برائے غیر عاقل آید چوں: ناعق ونعقة. ناقص: احتراز ست از رامي. بر: بروزن فعل بالفتح، جمعه: بررة

خبيث: بروزن فعيل، جمعه: خبثة. صفت عاقل: [ودر غیر عاقل کمتر آید، چوں: بزاة جمع بازي یعنی باز.] چوں: قاضي وعاري، جمع آں قضاة وعراة، دراصل قضية وعروة بود. غوي: بروزن فعیل، جمعه: غواة.

عدو: بروزن فعول، جمعه: عداة. جار: همسایه بروزن فعل بتحریک، أصله: جور. علج: بالکسر که صفت ست، جمعه: علجة. هادر: که صفت ست بروزن فاعل. جزآں: چوں: كتف ورحل وسحلة وطب وهدمة وأمرط.

نادر ست **فُعَّلٌ جمع** فاعِلٌ وفاعلة **صفةً** ودر **أعزل وسخل** ونفساء **نیز آید**. فُعَّال جمع فاعل
صفة ودر فاعلة وسخل ونفساء **نیز آید**. فعال **جمع فَعْل نه سَیْل واسمی بر جَمَل که مضاعف**
چون صادة وصداد جمع سخل جمع نفس بروزن کتاب
واجوف نبود، وقَصْعة و**رَقَبة واسم چار حرفی** که رابع او الف تانیث است، و**جمع** **حَذِر** وجواد
وهِجان وفاعل وفَیْعل **وفَعِیل** وفَعِیْلة **وفَعْلی فَعْلان** وفَعَلان **فعلانة** وفعلان فُعْلانة
بکسرها چون تاجر وتجار چون جید وجیاد بالضم چون خمصان وخمصانة
وبَطْحاء وعشراء **صفة**، ودر قدح وخُفٌّ **وسَبُعٌ ورُبَع** ....

فعل ای بضم فاء وفتح عین مشدد جمع لفظی ست که بروزن فاعل مذکر وفاعلة مؤنث بود چون: رکع جمع راکع وراکعة.

در اعزل [بروزن افعل مرد بے سلاح، جمع آں عزل.] ای بسماع جمع این اوزان آمده، ومی آید جمع هص وحریدة وحرید وهجود وعلاف واوی، وگاہے ضمه فاے این جمع در اجوف واوی بکسره بدل کنند ودر نوم نیم گویند.

سخل بروزن فعل بالفتح مرد ضعیف. **فعل** بالفتح، نحو رخل ورخلة. **نیز آید** سماعا، وهمچنین در عرب بتحریک ومفرد بتحریک. **نه سیل** یعنی در فعل اجوف یائی این وزن نیاید، وهمچنین در مثال یائی چون: یعر برائے ثقل کسره بر یاء وما قبل یاے متحرک (جاربردی، شرح الأصول). **بر جمل** ای بروزن فعل بتحریک، وگویند: در صفت برین وزن مطرد نیست.

اجوف نبود وناقص هم نبود، وآنچه ازین هم آمده سماعی ست نحو: دار ودیار قصط وقصاط **رقبة** بفتحتین گردن جمع رقاب.

اسم چار حرفی: چون حبلی وحبال وأنثی وإناث، وشرط ست که مؤنث اسم تفضیل نبود چون: قصوی.

جمع حذر ای صفتیکه بروزن فعل بفتح اول وکسر دوم بود، وحذر ترسنده. **جواد** بفتح ودرینجا فرق میان مفرد وجمع باختلاف حرکت ست.

هجان بروزن فعال بالکسر بمعنی شتر سفید، صورت مفرد وجمع در وی یکیست لیکن کسرهٔ مفرد چون: کتاب وکسرهٔ جمع چون: رجال است، ومذکر ومؤنث دروی یکسان باشد. (منه) **فعیل وفعیلة** چون: کرام جمع کریم وکریمة، وشرط ست که ناقص وبمعنی مفعول نبود، اگر چنین باشد سماعی خواهد بود نه قیاسی، چون: نقي ونقاء. **فعلی فعلان** ای فعلی مؤنث که مذکر آں فعلان باشد چون: عطشی عطشان، جمع آں عطاش.

فعلان فعلانة ای فعلان بالفتح مذکر که مؤنث آں فعلانة باشد چون: ندمان وندمانة. **بطحاء** بالفتح زمین سنگریزه سیل آب. **عشراء** بضم اول وفتح دوم ناقه که بر حمل او ده ماه گذشته باشد

صفة حال ست از تمامی امثله، یعنی جمع برین وزن درین اوزان می آید اگر صفت باشند، وگویند: این وزن جمع در مثل جواد وتاجر وأنثی وجید وفعال بالکسر مطرد نیست. **سبع**: بفتح اول وضم دوم درنده. **ربع**: بروزن صرد شتر بچه که در ربیع زاید.

وجُمُدٌ ولِقْحة وبُرْمة و**فَصِيْلٌ** وسرْحَان **اسماً** و**حَسَن** وعَيْلة وأَفْعَل وفاعلة صفة، **وجز**
بالکسر گرگ
آں نیز آید. فُعُوْل **جمع** اسمی **نه اجوف واوی** که بر فلس و**حمل** و**قُرء** و**ذَكَر** وبدرة،
بروزن دخول بیائے مجهول بفتح بکسر
صفتےبر قاعد وظريف ودر نمر وضِلع و**حُجَزَة** وعَنَاق اسما، و**كهل** صفةً **وجزآں نیز آید،**
جمعه عوق
وفُوُوْجٌ وسُوُوْقٌ **شاذ.** فُعْلان **جمع فعيل** و**جمع** فاعل و**أفعَل** وشجاع صفة، ....
جمع فوج جمع ساق کعمران چوں راکب ورکبان جمعه شجعان

جمد: بضمتین زمین بلند، ولقحة بالکسر ناقۂ شیر دار، وبرمة بالضم دیگ سنگین. **فصیل:** بر وزن فعیل شتر بچه از مادر باز داشته شده. **اسما:** یعنی ایں اوزان ہرگاه اسم باشد جمع آں بروزن فعال آید.

حسن: ای فعل بفتحتین، وعیلة بر وزن فعلة زن تام إلخنقة، وأفعل چوں: أحمق، وفاعلة چوں: صائمة، ہرگاه ہمه صفت باشند جمعش فعال آید. وابن حاجب در مثل حسن اطراد بیان کرده. **جزآں:** چوں: فعل وفعلة بکسرتین نحو: نمر ونمرة، وفعلة بکسر فاء وبفتح عین چوں: عصبة، وفعلة بضم فاء وفتح عین، چوں: ربعة، نه غیر آں، وگاہے برائے تاکید معنی جمعیت دریں وزن تاء افزایند چوں: حجارة وثمارة در حجار وثمار. (شرح الأصول) **نه اجوف واوی:** احتراز ست از حوض که قیاس دراں فعال بالکسر ست، پس یا صحیح باشد یا اجوف یائی چوں: قید، یا ناقص، نحو: دلو وظبي، یا مثال نحو: وكر.

حمل: بشرطیکه عینش یائے مبدل از واؤ نبود چوں: ریح که اصلش روح بود، وقیاس جمعش فعال ست.

قرء: بشرطیکه مضاعف وناقص یائی نبود چوں: حف ودمي بمعنی صورت منقوشه، وآمده است خصوص جمع حص مضاعف بمعنی خانۂ نے، ونئي که اصل آں نؤوي باشد جمع نؤي ناقص بمعنی خندق گرد خیمه که مانع سیل بود.

ذکر. وابن حاجب گفته: در مثل فرس بحسب سماعت. **صفتےبر قاعد:** ای جمع صفتیکه بر وزن فاعل وفعیل باشد، وذرا اصل جمع ظریف بسماع داخل کرده. **حجزة:** بضم نیفۂ ازار، جمعه: حجور بالفتح. **كهل:** بالفتح پیر جمعه كهول.

جزآں: چوں: حب بالفتح، وحقة بالكسر، وشعفة بفتحات، وأیم بر وزن سید، وسوار بالکسر، وهجود بالفتح، وتخوم بالضم، وانیجا جمع ومفرد ہم صورت باشد. **شاذ:** [وبعضے دراں ہم مطرد گویند.] بجهت بودن آں جمع اجوف واوی، وامتناع دراں برائے ثقل ضمه بر واؤست خصوص ہنگام ضمه ما قبل؛ ولهذا در اجوف یائی گاہے فاء را کسره دہند چوں: شیوح، ودریں وزن ہم گاہے تاء می افزایند چوں: بعولة وذكورة. (ركاز الأصول) **جمع فعيل.** در اسم نحو: رغيف، وگویند در صفت ہمچوں ثني، وظاہرا مرضی مصنف ہم اینست. **أفعل.** بشرطیکه اسم تفضیل نباشد چوں: أحمر حمران، واگر عین کلمه یاء باشد فاء را کسره دہند نحو: أبيض بيضان، وبعضے گویند: ایں وزن در أفعل مطرد نیست.

ودر **بطن** و**جمل** و**ذئب** و**حاجز** و**زقاق**، **وجز آں نیز آید**. **فِعْلان** جمع **شجاع**، واسمی بر **صرد** ونحو: **تاج** و**عُوْد**، و**صفتی** بر **فعیل**، ودر **ضیف** و**خرب** و**صنو** و**فاعل** و**فعول** و**غزال** و**صوار** و**ظلیم**، **وجز آں نیز آید**. **فعلی** جمع فعیل **بمعنی مفعول**، ودر **مریض** و**فاعل** و**فیعل** و**أفعل** و**فعلان** **وجز آں نیز آید**. فعلی در **حجل** و**ظربان** فقط. **فعلاء** جمع **فاعل** و**فعیل** و**جبان** و**شجاع** **که صفت عاقلند** ودر **سمح** و**أسیر** و**ودودٌ** و**خَلِیْفَة** **وجزآں نیز آید**.

زقاق بالضم، جمعه: أزقة. شجاع بالضم صفت باشد یا اسم چوں: غراب جمعه غربان، وگویند: در صفت مطرد نیست.

صرد بضم فاء وفتح عین، جمعه: صردان. تاج إلخ: یعنی وزن فعل بفتحتین وفُعْل بالضم؛ چه اصل تاج توج بود بشرطیکه ہر دو اجوف باشند، جمع ہر دو تیجان وعیدان. فعیل چوں: سریع وسرعان، ودر "شرح الأصول" تحت سماعی نوشته

صنو بالکسر بمعنی ہمتا، جمعه: صنوان. صوار بالکسر مادهٔ گاو، جمعه: صیران. ظلیم کرعیف شتر مرغ، جمعه: ظلمان. جزآں: چوں: کعبت بضم اول وفتح دوم، وبرکة بالضم وجزآں. فعلی بالفتح والقصر بر وزن سکری.

بمعنی مفعول بشرطیکه آفت رسیده باشد چوں: قتیل وجریح، جمع آں قتلی وجرحی، ودر "حمید" گوید: بمعنی مفعول باشد روا نبود؛ زیرا که آفت رسیده نیست. (شرح الأصول) فیعل. چوں: میت، أصله: میوت، جمعه: موتی. جزآں: چوں: وجع بفتح اول وکسر دوم، وسکری بالفتح، پس جمع بصورت واحد باشد، ونادرست در فعل بالفتح، چوں: حسد.

حجل این وزن فعلی جز در جمع این دو لفظ نیامده سماعاً، وشارح بداں رفته که حجلی وظربی اسم جمع حجل وظربان است، ودر "صراح" گفته: جمع ظربان گاہے ظربی می آید. ظربان بفتح ظائے معجمه وکسر راء، جانورے ست مثل گربه وبدبو.

فعلاء: بمد وضم فاء وفتح عین. فعیل: بمعنی فاعل چوں: کریم وکرماء.

که صفت عاقلند: ای ہر چہار وزن، ہمچنیں از "أصول" فہمیده میشود، ونیز شرطست که ناقص ومضاعف واجوف نبود، وجود در جواد وسرواء در سري ونقواء در نقي وتقواء در تقي بحسب سماع آمده، ودر اخیرے شذوذ دیگرے است اعنی قلب یاء بواو. (شرح الأصول) أسیر: ای فعیل بمعنی مفعول وغیر مختص بفاعل.

خلیفة: برائے مذکر، وگاہے بر مؤنث نیز اطلاق کنند، وفارسی گفته: خلفاء جمع خلیف ست، وبعضے گویند: تاء دراں برائے مبالغه است نه جہت تانیث، وبعضے که اعتبار تانیث کردند جمع آں خلائف گفتند. (شرح الأصول، جار بردي)

أَفْعِلاء جمع فعيل كه صفت عاقل ست، وناقص يا مضاعف، ودر صديق وبيِّن وجز آں نيز آيد.

مصدر چوں غنی جمع اغنياء چوں شديد جمعه اشداء دوست

فَعَالىٰ جمع اسمی بر **فعلاء** وفعلىٰ وصفتے بر فَعْلىٰ كه مذكر ندارد، وفُعْلىٰ نه **أنثى أفعل** وفعلان

بالفتح والقصر مصدر

فعلى، ودر وَجِع ويتيم وأَيِّمٌ وطاهر وعذراء ومَهْري وجز آں نيز آيد. فُعالىٰ در **فعيل بمعنى**

سماعا بے پدر جمعه يتامى جمعه طهارى

معفول و**فعلان فَعْلىٰ**. **فعالِيْ** جمع فعلاء، وجمع فَعلى وفِعلى اسماً، وفَعْلى فَعْلان ومَهْرِيٌّ.

بالفتح چوں عطشى وعطشان

در صديق أي فعيل كه ناقص ومضاعف نبود صفت باشد چوں: صديق، يا اسم چوں: طريق. بين بر وزن سيد بمعنى ظاهر **جز آں**: چوں: حبيب بالكسر، وصيف بفتح صاد وكسر لام، وبين بر وزن سيد. **نيز آيد**. چوں: ثم بالفتح، جمعه: ثماء، وصديقة مؤنث، وثقام بالفتح. (شرح الأصول)

بر فعلاء بالفتح، چوں: صحراء، جمعه: صحارى، هر دو الف حذف كردند والف تانيث آوردند، وگويند: اول جمع آں صحاريّ كردند بكسر راء ويائے مشدد كه بدل از هر دو الف ست، پس يك ياء حذف كرده فتحه بر راء گذاشتند ويائے دوم را بالف بدل كردند. (شرح الأصول) **فعلى** [چوں: حرمى گوسپندے كه نر خواهد.] بالفتح أو الضم أو الكسر، چوں: فتوى ودفرى وسعدى. **نه أنثى أفعل** أي فعلى بالضم كه مؤنث اسم تفضيل نباشد چوں: حبلى جمع حبالى.

فعلان فعلى أي فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكرى، جمعه: سكارى. **ايم** زن بے شوهر، جمعه: أيامى.

عذراء ايں بر مذهب ابن مالك ست، ودر 'الأصول' در زمرهٔ اطراد گفته (ركار الأصول)

مهري أي فعل بالفتح كه آخرش يائے نسبت باشد، گويند: جمل مهري منسوب بمهرة بن حيدان، جمع آں مهاري بحذف يائے مشدده وآوردن الف تانيث مقصوره. **جز آں**: چوں: قدم بفتحتين وبلية بالكسر، وأحمق وفلو بالكسر وغير آں.

فعيل بمعنى معفول چوں: أسير وأسارى، بمعنى فاعل هم نحو: قديم وقدامى.

فعلان فعلى: فعلان بالفتح كه مؤنث آں فعلى بود چوں: سكران وسكرى، جمعه: سكارى.

فعالي بفتح فاء وكسر لام وسكون ياء. **فعلاء**: بالفتح والمد، اسم باشد چوں. صحراء وصحارى، يا **صفت**، مثل: عذراء وعذارى، همزه را حذف كرده الف را بجهت كسرهٔ ما قبل كه در جمعست بياء بدل كردند، يا اول بر صحاريّ بتشديد ياء جمع كرده يك را برائے تخفيف افگندند. (شرح الأصول)

فعلى: چوں: دعوى ودعاوى، ودر "كافي" گفته: بياء مردودست.

فعلى: [بالكسر، نحو: ذفرى وذفارى.] اسما، وهمچنين فعلى بالضم، اسم باشد نحو: سُعدى، يا **صفت** مثل: حبلى.

وسُرِيٌّ و**سرية** وسِعلاة و**حنبطیٰ** وعَدَوْلیٰ، و**قَلَنْسُوَةٍ** و**قَهوباة**، ودر **أهل** ولَيْلَة وعشرين. **فَعَاليّ**
بالکسر غول جمعه سعالی
جمع ثلاثی که ساکن العین بود ودر آخرش یائے زائده مشدد و**علباء** و**قوباء** و**حولايا**، ودر **صحراء**

و**عذراء** وإنسان وظربان. فعائل **جمع فعيلة** ونحو: عجوزٌ وجمع **حَمَامَةٌ** ورسالة و**ذوابة** و**سفينة**
جمعه أناسي جمعه ظرابي مطرد ای مفعول صفت مؤنث بالکسر جمعه رسائل
وحمولة وشَمْأَل و**جرائض** و**قَرِيثاء** وحباری و**حَزَابِيَة** اسما، ودر **أقيل** و**ذنوب** و**ضرة**
بالفتح بادشمال بالضم طائرے جمع حباری
وحرة و**جزآں نیز آید**.

سرية: بر وزن فعيلة ضم فاء وکسر راء وتشدید یاء، جمعه: سراري. **حنبطی**: [بفتحتین وسکون نون کوتاه شکم.] درین هر چهار اگر زائد اول را حذف کنند جمع بر وزن فعالي آید، واگر ثانی را افگنند حبانط وقلانس وعداول وقهاوب، وبعضے قهائب، وابن مالک گفته: درینها جز فعالي بکسر لام فعالی وبفتح آں درست نیست. (شرح الأصول)

قلنسوة: بفتحتین وضم سین کلاه. **قهوباة**: بفتح اول وضم دوم پیکان سه شاخ. **در أهل**: ای سماعا در وزن فعل وفعلة بالفتح وفعلیٰ آمده، نحو: أهالي ليالي عشاري. ومیتوان گفت: که ليالي جمع ليلاة باشد. **فعالي**: بفتح فاء وکسر لام وتشدید یاء.

که ساکن العین: وگاہے جمع متحرك العین هم آید چوں: عارية، أصله: عورية، جمعه: عواري.

یائے زائده مشدد: نه برائے نسبت چوں: کرسي، جمعه: کراسي. وگاہے در منسوب هم آید چوں: مهري ومهاري.

علباء: بالکسر عصب گردن، جمعه: علابي. **قوباء**: بضم اول وفتح دوم مرضے ست، جمعه: قوابي.

حولايا: بر وزن فعلايا بالفتح، جمع آں حوايا، الف اخیر را افگندند ودوم را برائے کسرهٔ ما قبل بدل از یاء کرده در یاء ادغام کردند. **در صحراء**: یعنی در وزن فعلاء بالفتح اسم باشد یا صفت، وهمچنین در إنسان وظربان سماعی است، واین مذهب ابن مالک ست، ومصنف در اصول بقسم مطرد داخل کرده. **عذراء**: بالفتح دوشیزه، جمع آں عذاری. **جمع فعيلة**: بشرطیکه بمعنی مفعول نباشد، اسم بود چوں: صحيفة وصحائف، یا صفت نحو: كريمة وكرائم. **حمامة**: بفتح کبوتر، جمع آں حمائم.

ذوابة: بالضم گیسو، جمعه: ذوائب. **سفينة**: فعيلة این را شامل است. **جرائض**: بضم اول وکسر همزه مرد فربه، جمع جرائض.

قريثاء: بر وزن فعيلاء بالفتح نوعے از خرما. **حزابية**: بفتح حائے مهمله وزائے معجمه وکسر بائے موحده وتخفیف یاء درشت کوتاه، جمعه: حزائب اگر زائد ثانی حذف کنند، واگر الف دور کنند جمع آں حزابي باشد. **أقيل**: بر وزن فعیل شتر کوتاه، جمعه: أقائل.

ذنوب: دلو پر آب، ای وزن فعول بالفتح صفت مذکر. **ضرة**: بفتح زنیکه بر زن دیگر آید وگوشت پستان، جمعه: ضرائر.

جزآں: چوں: فعيلة بمعنی مفعول نحو: ذبيحة وذبائح، وشمال بالکسر بمعنی چپ، وعقاب بالضم وغیر آں.

فواعل **جمع** فاعل **که اسم ست**، یا **صفت مؤنث**، یا **غیر عاقل**، **وفاعلاء وفاعلة**، ودر **غیر آں** نیز
بفتح فاء وکسر عین   چوں طوالق و [illegible]
آید. **أفاعل** جمع **مثل أجدل وأصبع**، ودر **رهط** شاذ ست. وأفاعیل **جمع إقلیم وأقوال**، ودر
مفرد
باطلٌ وحدیث وعروض شاذ ست. **وتفاعل** مثل: **تنصب وتجربة**. وتفاعیل **مثل: تمثال**
جمعه أباطیل جمعه أحادیث جمعه أعاریض برائے فقدان شرط بالفتح وکسر راء بفتح تاء وکسر عین مفرد
ومفاعل **مثل: مسجد** ومحمدة، ودر**مطفل** نیز آید. ومفاعیل، **مثل: میعاد**، ودر **ملعون** نیز
بفتح میم وکسر عین بفتح میم ومد عین جمعه [illegible] سماعی
آید، ودر**موسر** ومنکر ....

که اسم ست: علم بود چوں: خالد وخوالد، یا غیر علم مثل: کاهل وکواهل. **غیر عاقل**: ای مذکر چوں: ناهق ونواهق.

فاعلاء. بمد وکسر عین بشرطیکه اسم باشد چوں: قاصعاء سوراخ موش دشتی، جمعه: قواصع. **فاعلة** اسم بود چوں: کاثبة، یا صفت نحو: ضاربة. **در غیر آں**: یعنی سماعا چنانکه در فاعل صفت نحو: فوارس درفارس، وهمچنین طاحونة ودخان وجزآں.

افاعل. بفتح همزه وکسرهٔ عین. **أجدل**. یعنی آنچه بصورت أفعل باشد، هر حرکتے که بر همزه وعین بود، لیکن اسم بودن شرطست علم یا غیر آں، ودر لفظ أصبع نه لغت آمده که بضرب سه حالت همزه در سه حرکت باء حاصل میشود، وأفعل تفصیل هم دریں حکم داخل ست چوں: أکبر وأکابر، وبدانکه أصبع از أجدل مغنیست. **در رهط** زیرا که بصورت أفعل نیست، وبعضے گویند: أرهط بمعنی رهط آمده، وبعضے گفته اند: جمع آں ست، بریں دو تقدیر أراهط جمع أرهط قیاسی ست.

جمع إقلیم [جمعه: أقالیم، وهمچنین أقنوم وأقانیم.] ای بر سبیل اطراد جمع اسمیست که دراں سه حرف اصلی بود واول آں همزه زائد وبعد عین لین زائد باشد. **أقوال**: جمع قول، جمعه: أقاویل. **تفاعل**: ای اسم چار حرفی که اولش تائے زائد بود.

تنصب: بالفتح وضم ضاد معجمه درختے. **مثل تمثال**. مراد ازیں اسم پنج حرفی که اولش تائے زائد بود ورابع آں مده چوں: ترکیب وتراکیب. **مثل مسجد** ای اسمیکه سه حرف اصلی دارد واولش میم زائد بود.

در مطفل [بضم میم وکسر فاء زن صاحب طفل.] ای در لفظیکه بضم میم وکسر عین باشد بشرطیکه صفت مؤنث بود بحسب سماع بیشتر آید، ودر مفعل بضم میم وفتح عین نیز آید نحو: مسند ومسانید، ودر لفظیکه اولش میم زائد نبود شاذ ست چوں: حسن ومحاسن ومشبه ومشابه. **مثل میعاد**. ای لفظے که سه حرف اصلی دارد، دفاء مصدر بمیم زائد وبعد عین مده زائده بود، چنانچه در 'شرح الأصول' ست. **در ملعون**: [ای در اسم مفعول بریں وزن.] اگر گوئی: قاعده میعاد ایں را نیز شامل ست، وهمچنین قاعدهٔ مثل: مسجد مر مطفل را، پس چرا جدا کرد؟ گویم: قیاس اسم فاعل ومفعول جمع صحیح است، وایں جمع سماعا آمده لهذا جدا نمود.

درموسر: هر دو اسم فاعل ست، جمع آں میاسیر ومناکیر.

شاذ ست. وفعالن مثل: **بلغن**. وفعالین مثل: **سلطان**. **وفعالل جمع رباعی مجرد وملحق باں**، ودر خماسی **بحذف خامس آید**. وفعالیل مثل: قرطاس **وملحق باں**. فعاللة وأفاعلة **ومانند آں جمع اسم** منسوب یا اعجمی. وگاہ ست کہ جمع بر لفظ واحد نیاید چوں: **نساء**، **وجمع را جمع کنند** چوں: **أکالب وجمائل وبیوتات**.

پس جمع بواؤ ونون برائے لفظے **مجرد از تاء** کہ علم ست ....

شاذ ست: برائے نبودن مدہ بعد عین. مثل بلغن: بکسر باء وفتح لام بمعنی بلاغت، ومراد ازاں اسم چار حرفی کہ آخرش نون زائد بود. مثل سلطان: ای مطرد در اسمیکہ سہ حرف اصلی والف ونون زائد در آخر دارد. فعالل: بفتح فاء وکسر لام اول.
جمع رباعی: اسم باشد چوں: قمطر وقماطر، یا صفت مثل: سجل، یا علم چوں: دمشق. ملحق باں: بشرطیکہ ملحق بتکریر لام باشد چوں: قردد وقرادد، واگر لام مکرر نشود نحو: جدول، بروزن فواعل یا فعاول یا فعاعل آید.
بحذف خامس آید: نحو: جحامر در جحمرش، وگفته اند بحذف زائد یا شبہ زائد اگر قریب طرف باشد نحو: فرازد در فرزدق. ملحق باں: [بتکریر لام چوں: جلباب وجلابیب.] بالکسر ای رباعی مزید کہ رابع مدہ باشد صفت یا اسم.
مانند آں: ای صیغہ منتہی الجموع کہ تاء براں زائد شود چوں: قواعلة ومفاعلة. جمع اسم: بشرط مناسبت وبودن لفظ بروزنیکہ براں جمع اقصی مطرد بود، وتردید برائے منع خلو ست چوں: کشامرة وفرازنة در کشمیر وفرزین. نساء: بالکسر جمع مرأة، ومناجد جمع جلد بضم جیم موش کور، ومساجد جمع جند بضم. جمع را جمع: جمع مکسر یا صحیح، بالف وتاء یا واو ونون، وجمع را مفرد اعتبار کنند بمعنی جماعت، ودریں ہنگام اطلاق آں بر کمتر از نہ صحیح نباشد. جمع الجمع نزد اکثرے ومبرد وزمخشری در جمع قلت قیاس ست، ودر جمع کثرت نزد بعضے، ودر تسہیل گفته: جمع تکسیر را تکسیر کنند مگر نحو: مفاعل ومفاعیل ورضنة وعنة، ونزد سیبویہ ومعظم نحویان مقصور بر سماعست. (شرح الأصول) أکالب: جمع أکلب کہ جمع کلب ست.
جمائل: جمع جمال بالکسر کہ جمع کثرت جمل ست. وبیوتات: [ازینجا بیان جمع صحیح است] جمع بیوت، وآں جمع بیت ست، ودر شرح الأصول گفته، مثل: کلابات ورجالات نہایت کثیر ست. یعنی جمع الجمع بالف وتاء، وبواو ونون ہم آید چوں: صیرون جمع صیر بفتحتین جمع صیور بالفتح. مجرد از تاء: ای تائے تانیث ملفوظ کہ عوض از محذوف نباشد، بقید تجرید از تاء نحو: طلحة وعلامة خارج شد، ودر آنکہ الف تانیث ست چوں: سلمی وصحراء اگر علم مذکر عاقل باشد جمعش بواو ونون آید. وملفوظ احتراز ست از نحو: سعاد علم مذکر عاقل کہ جمعش نیز بواو ونونست، وبقید عدم تعویض احتراز از لفظے شد کہ دراں تاء عوض محذوف ست، چہ اگر علم مذکر عاقلش کنند بواو ونون جمع شود بعد حذف تاء. (شرح الأصول)

مر مذکر عاقل را نحو: زیدون، **یا صفت ست، نه أفعل فعلاء، ونه فعلان فعلی، ونه صفت مشترک. وبیفتد در الف مقصوره وہمزۂ تانیث واؤ شود**، وأما سنون در سنة وقلون در قلة وثبون در ثبة وأهلون در أهل **ومانند آں بخلاف قیاس ست. وجمع بالف وتاء، برائے علم مؤنث ولفظے که درو تانیث ست اسم بود یا صفت، نه فعلاء أفعل**، ونه فعلی فعلان. **ولفظی مذکر که صفت غیر عاقل بود، یا مراورا جمع مکسر نیامده باشد تائے تانیث درو بیفگنی،** . . . .

مذکر: احتراز از هند علم مؤنث. **عاقل**. احتراز ست از رید علم غیر عاقل. **یا صفت**: مذکر عاقل را چوں: ضارب، بخلاف حائض وترب. **نه افعل فعلاء**. چوں: أحمر حمراء، پس حمرون نگویند. **نه فعلان فعلی** چوں: سکران وسکری، پس سکرىون نگویند. **نه صفت مشترک**. چوں: صبور وقتیل، پس صبورون وقتیلون نگویند.

الف مقصوره: برائے اجتماع ساکنین، وما قبلش مفتوح ماند برائے دلالت براں چوں: مصطفی ومصطفون.

واؤ شود: چوں. حمراؤون در حمراء علم مذکر. **سنة** أصله: سنو یا سنة بمعنی سال. **قلة** بالضم، أصله: قلوة غوکه چوب. **ثبة** بالضم، أصله: ثبوة یا ثبیة بمعنی گروه. **مانند آں**: چوں: فیون در فیة، وغصون در غصة.

بخلاف قیاس ست: برائے نبودن شرط جمع اسم وصفت که مذکور شد. **برائے علم مؤنث**: ای مطرد ست، برابر ست که علامت تائے ظاہر یا مقدر بود چوں: سمة وهند، یا الف ممدوده ومقصوره، نحو. أسماء ولیلی. **درو تانیث ست**: الف مقصوره یا ممدوده، خواه تائے ملفوظه یا مقدره. **اسم بود**: چوں: بشری وصحراء وصمة وأرض. **یا صفت**. چوں: حبلی ونفساء وضاربة.

نه فعلاء افعل چوں: حمراء حمر وسکری سکران، پس حمراوات وسکریات نگویند؛ زیراکه جمع بالف وتاء، فرع جمع بواؤ ونون است، ومذکر اینها بواؤ ونون جمع نکرده شد چنانکه دانستی، وابن کیسان جائز داشته، واگر در مثل: سکری وحمراء اسمیت غالب شود جمعش بالف وتاء باتفاق درست ست، در حدیث آمده: لیس في الخضروات صدقة

لفظی مذکر الخ: [ازینجا بیان تصرفات ایں جمع ست.] برابر ست که مذکر حقیقی باشد یا نه چوں: صافن وصافنات وسجل وسجلات، واگرچه آں صفت ہم مصغر باشد؛ زیراکه از تصغیر ہم معنی وصفی حاصل می شود، وایں جمع بالف وتاء، برائے فرق میان عاقل وغیر عاقل آید. (شرح الأصول) **یا مر اورا الخ**: ای لفظ مذکر که جمع تکسیرش نیامده باشد ونام غیر عاقل بود چوں: سرادق جمع آں سرادقات، پس جوالق را بالف وتاء جمع نکنند؛ زیراکه تکسیرش جوالیق آمده، وبوانات در جمع بوان بالکسر با آنکه بون بالضم در تکسیرش آمده نادرست، وزیدات در زید نگویند؛ زیراکه اسم غیر عاقل نیست. (شرح الأصول)

تائے تانیث الخ: تا دو علامت تانیث جمع نشود چوں، مسلمة ومسلمات.

وحکم الف وہمزہ از **مثنی بدانی**، وعین ثمرة **نہ اجوف فتحہ یابد**، وھذیل در اجوف نیز **فتحہ خوانند**، وعین کسرة **فتحہ وکسرہ**، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص واوی **واجوفش سکون وفتحہ**، وعین حجرة
بالضم
فتحہ وضمہ، وتمیم **سکون نیز خوانند**، وناقص یائی **واجوفش سکون وفتحہ**، اما **صفت** و**مضاعف** ہر سہ **بر**
برائے خفت وفرق — چوں کبة — یعنی فعلة مثلثة الفاء
سکون ست فقط. وفعل **کفعلة**. **ودر معنی جمع** بود آنچہ می آید بلحوق تاء بآخر مفردش چوں:
کمأة، وبحذف تاء یا یاء از آخر نحو: **تمر** و**مَعِد** و**روم**، ....
وایں طور بسیار ست

از مثنی بدانی. کہ جائے ثابت ماند، وجائے واؤ شود، وجائے یا، چنانکہ گذشت. **نہ اجوف** چوں: جورة وبیضة کہ عین آں در جمع ساکن ماند، چہ در صورت تحریک بالف بدل شود وزیادت تغیر لام آید وباز ہم ساکن ماند. **فتحہ یابد**: چوں: ثمرات برائے فرق میان جمع اسم وصفت، وفتحہ از میان حرکات خفیف است؛ لہذا اختیارش کردند.

فتحہ خوانند: برائے فرق میان اسم وصفت، گویند: جوزات وبیضات بفتح عین، واز ثقل حرکت بہ سبب عروض آں در جمع باک ندارند. **فتحہ وکسرہ**: ای فتحہ یابد برائے تخفیف، وکسرہ بمتابعت فاء، پس گفتہ شود: کسرات بفتح وکسر سین.

سکون نیز خوانند: برعایت اصل، ورضی سکون را بعنت تمیم نسبت نکردہ. **اجوفش**: [ضمیر شین راجع بفعلة بالکسر ست.] واوی باشد چوں: دیمة، یا یائی نحو: بیعة، وبہر کیف بیاء نوشتہ خواہد شد برائے کسرۂ ما قبل.

سکون وفتحہ: بوجہے کہ گذشت، وکسرہ ندہند برائے ثقل آں قبل واؤ بالائے یا، واندلسی فتحہ ہم جائز نداشتہ، وفراء در تمام ایں باب کسرہ منع کردہ. **سکون نیز خوانند**: برعایت اصل وخفت آں. **اجوفش**: ضمیر برائے فعلة بالضم چوں: دولة.

سکون وفتحہ: وضمہ باتباع ندہند؛ برائے ثقل آں بر واؤ ودر ما قبل آں. **صفت**: چوں: صعبة بالفتح، وعجمة بالکسر، وحلوة بالضم. **مضاعف**: نحو: مدة بالفتح، وعدة بالکسر، ومدة بالضم.

بر سکون ست: در صفت گوئی: صعبات وعجمات وحلوات بسکون عین؛ برائے فرق میان اسم وصفت، وعکس نکردند؛ زیرا کہ صفت مثل فعل ثقیل ست وتخفیف بآں مناسب، ودر مضاعف گوئی: مدت عدات؛ چہ اگر عین را حرکت دہند فک ادغام شود باز ساکن کردہ ادغام نمودن لازم گردد (منہ) **کفعلة** بہ تثلیث فاء، مثل فعلة ست در ہمہ امور مذکور، پس بر اں قیاس کن.

ودر معنی جمع. از ینجا در اسم جنس وجمع شروع کردہ. **کمأة** اسم جنس گیاہے، واحد آں کمء بالفتح، وایں طور کہ در جنس تاء باشد نہ در واحد کمتر ست. **تمر** بالفتح جنس خرما، ویکے را تمرة گویند، ومعد بفتح اول وکسرہ دوم جنس، واحدش معدة.

روم: جنس وواحد را رومی گویند.

ومثل: رکب وخدَم وظَرب وعَبُد ورَجْلَة ورُفقة وجامل وعبید وتَوْأم وقصباء
بفتحتین اسم جمع خادم بالضم اسم جمع رفیق اسم جمع عبد
ومشیُوْخاء وصحابة وجز آں.
بالفتح اسم جمع صاحب

وتصغیر:

ای تغییر لفظ؛ تادلالت کند بر حقارت یا قلّت مدلولش، وبرائے تعظیم وترحم نیز بود. وتصغیر
در کمیت نحو دریهمات
معرب بر پنج وزن می آید، ……………………………

مثل رکب [بالفتح اسم جمع راکب.] اینها همه اسمائے جمعست، چنانکه سه قسم مذکوره بالا اسمائے جنس بود، ومصنف از هر وزنے درینجا یک مثال آورد، لیکن حصر دراں نیست؛ چه فعل بالفتح مثلا چنانکه در فاعل آمده همچنین در فعل بفتحتین چوں: ولد، ودر فعلة بتحریک، نحو: حاج، ودر فاعلة وخول بفتح خاء وتشدید واؤ وجز آں، وهمیں نمط اوزان دیگر نیز.

ظرب بفتح اول وکسر ثانی اسم جمع ظربان. **عبید**: بفتح اول وضم دوم اسم جمع عبد. **رجلة** بالفتح اسم جمع رجل یا راجل.

جامل. بر وزن فاعل اسم جمع جمل بفتحتین. **توأم** بالضم بر وزن فعال اسم جمع توأم بر وزن فوعل بمعنی طفلے که با دیگر متولد شود **قصباء** بر وزن فعلاء بالفتح اسم جمع قصبة بفتحتین. **مشیوخاء** بر وزن مفعولاء بالمد اسم جمع شیخ.

جز آں چوں: ولد بالکسر ای ولد بفتحتین وفعال بالفتح چوں: شمال وشمل، وفعلان بالفتح نحو: قنوة قنوان.
وبدانکه فرق میان اسم جمع وجنس آنکه اسم جنس وضعاً بر قلیل وکثیر گفته شود، واز واحد بتاء خواه یا حذفا واثباتا ممتاز گردد، وبعض اسمائے جنس که اطلاقش جز بر کثیر نیست ایں تصرف دراں از استعمال راه یافته، چوں: کلم، واسم جمع لاجرم برائے کثیر گفته شود وضعا، ومیانه آں وواحد تاء ویاء فارق نگردد.
وجمع از هر دو بصیغه ممتاز ست که اسم جمع وجنس غالباً براں اوزان نیاید، ونیز ضمیر مفرد بایں هر دو راجع میگردد، بخلاف جمع. واسم جمع نزد اخفش آنست اگر واحد از ترکیبش بود نحو: رکب وراکب، وهمچنیں اسم جنس نزد فراء بشرط مذکور نحو: تمر وتمرة.

ای تغییر: زیادت یاء نگفت؛ زیراکه تصغیر گاہے بالف آید نحو: دوابة در دابة. **لفظ**: اسم نگفت؛ زیراکه گاہے تصغیر فعل کنند اگر چه شاذ ست نحو: ما أحیسنه. **تا دلالت کند**: برابر ست که محل تحقیر مجهول باشد چنانکه در اسم نحو: رجیل، معلوم نمی شود که چه چیز از رجل محقر شد، یا معلوم بود چنانکه در صفت نحو: عویلم؛ چه ظاهر ست که متعلق به تحقیر علم ست.
حقارت: ای کمی در کیفیت چوں: عویلم. **برائے تعظیم**: چوں: دویهة أي داهیة عظیمة، وگویند: آں فی نفسه عظیم ست لیکن مردم آنرا حقیر بینند. **ترحم**: نحو: یا بنی، وآنهم از تصغیر کیفی ست. **معرب**: احتراز است از مبنی که حکمش خواهد آمد.

ای وزن صوری نہ صرفی: سہ حرفی بر **فعیل** چوں: **رجیل** و**طلیحۃ** و**حبیلی** ورجیلان
در رجل مفرد
وزیدون و**ھنیدات** وبُصَیری و**بعیلبك** و**خمیسۃ عشر** و**عبید اللہ**، **وثلاثی مزید**، **ورباعی**
در بصری منسوب
وخماسی اگر حرف رابع آنہا **مدہ نبود** بر فعیلل آید چوں: **مضیرب** و**جعیفر** و**سفیرج**، **واگر بود**
در جعفر رباعی
فعیلیل چوں: **مضیریب** و**قریطیس** و**خدیریس**، ....

وزن صوری: آں عبارت ست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا، چنانکہ ضمہ بضمہ فتحہ بفتحہ کسرہ بکسرہ مقابل باشد، وتقابل اصلی وزائد شرط نیست. نہ صرفی: کہ عبارتست از تقابل سکنات وحرکات بخصوصہا واصلی باصلی وزائد بزائد.

فعیل: بضم فاء وفتح عین یکے از پنج وزن ست.

رجیل: در ہمہ کلمات سوائے رجیل تائے تانیث وعلامت تثنیہ وجمع وغیرہ کلمۂ علیحدہ است حقیقۃً، پس تصغیر جزء اول کنند البتہ ے بنی کہ معری وکساء بریں وزن مصغر نشود؛ چہ الفش کلمۂ دیگر نیست، بخلاف حبلی وصحراء، وجائز ست عین ثلاثی یائی باشد کسر فاء در تصغیر روا بود، نحو: شییخ، وفراء بدل یاء بواو حکایت کردہ نحو: شویخ. (شرح الأصول)

طلیحۃ: در طلحۃ ای درآنکہ تائے تانیث بود. حبیلی: ای درآنکہ الف مقصورہ برائے تانیث بود. زیدون: ای در مجموع بواو ونون. ھنیدات: در ھندات جمع بالف وتاء. بعیلبك: در بعلبك مرکب منع صرف. خمیسۃ عشر: در خمسۃ عشر مرکب مزجی. عبید اللہ: در عبد اللہ مرکب اضافی.

رباعی وخماسی: ہر دو مجرد باشد یا مزید نحو: قمیطر وعصیفر در قمطر وعصفور. مدہ نبود: قبل تصغیر یا بعد آں.

مضیرب: در مضرب اسم مفعول از اضراب. سفیرج: تصغیر سفرجل. بدانکہ تصغیر خماسی اصل ضعیف ست زیراکہ حرف اصلی انداختن مے افتد، واگر کنند بہتر آنکہ حرف خامس اندازند؛ چہ آخر محل تغیر ست وگویند. حرفے کہ از زوائد یا شبہ آں باشد چنانکہ در جحمرش میم زائد را انداختہ جحیرش گویند، ودر فرزدق دال شبہ زائد افگندہ فریزق خوانند، بعضے عوض حرف محذوف مدہ افزایند نحو: سفیریج. (شرح الأصول، جاربردي)

اگر بود: ای اگر رابع مدہ بود تصغیرش فعیعیل آید، برابر ست کہ مدہ رابع قبل تصغیر باشد نحو: قرطاس، یا بعد آں بایں طور کہ مدہ اولا خامس باشد پس از ما قبل آں حرفے اندازند ومدہ رابع شود چوں: خندریس، یا بایں طور کہ حرف علت ساکن چہارم در کلمہ افتد، پس ہنگام تصغیر برائے کسرۂ ما قبل مدہ خواہد شد چوں: سنور تصغیر سنینیر

مضیریب: در مضراب مثال ثلاثی مزید. قریطیس: در قرطاس مثال رباعی مزید.

خدیریس: در خندریس مثال خماسی مزید، بحذف نون تصغیر کردند.

ونحو: **سکران وأجمال** فعيلال. وخماسی **بروایت** أخفش فعيلل، **چوں**: سفيرجل **بکسر جیم**.
پس بدانکه از دو زائد ثلاثی جز مدہ رابع یکے راکہ عمدہ نبود بیفگنند ومدہ را یا گردانند چوں:
ہر کدام باشد
مطيلق در **منطلق** وقلينسة وقليسية در **قلنسوة**، **وسليطين** در سلطان، **ورواست** مطيليق
بتعویض یاء از محذوف، واز سہ زائدہ غیر عمدہ راحذف کنند مگر مدۂ مذکور یاء گردد چوں:
درثلاثی ای ہمہ را کہ مخل وزن ست
مقيعس در **مقعنسس** و**حريجيم** در ....

سکران. [ای آنکہ الف ونون زائد دارد، اسم باشد چوں: عثمان، یا صفت.] یعنی اگرچہ اینجاہم رابع مدہ است، لیکن تصغیرش برفعيلال آید؛ زیراکہ مثل الف تانیث باقی داشتن الفے کہ بانون یک بار زیادہ شدہ است ضرور، وہمچنیں ابقائے الف جمع.

اجمال. یعنی جمع بروزن أفعال. **اخفش**: کہ سماعت خود از عرب بیان کردہ است.

بکسر جیم: وراء، ونزد سیبویہ بفتح جیم، وخلیل گفتہ: اگر تصغیر خماسی بدون حذف چیزے میکردم ما قبل آخر را ساکن میکردم، نحو: سفيرجل بقیاس آنکہ نحو: دنينير در کلام عرب ثابت ست ودر قبل آخر ساکن. (رضي) **جز مدہ**: یعنی مدہ را. **بیفگنند** برائے عدم اختلال وزن تصغیر. **یکے را**: وہر دو راحذف نکنند؛ چہ حذف در صورتے کنند کہ بنائے تصغیر ممکن نشود، واینجا بعد حذف یکے بنائے آں ممکن است، وحروف دوم مخل وزن نیست، پس انداختنش نمی باید.

عمدہ نبود واگر عمدہ بود آنرا باقی دارند ودوم را بیفگنند **مطلق**. پس در منطلق میم ونون ہر دو زائد ست، لیکن میم عمدہ است برائے بودن آں در صدر، وعلامت اسم فاعل؛ لہذا نون راانداز ندنہ میم را. **قليسنة** بروزن فعيلة بحذف واؤ وابقائے نون.

قليسية بحذف نون وابقائے واؤکہ بجہت افتادن بعد کسرہ یا شد. **قلنسوة** نون وواؤ دراں زائد است وہیچ عمدہ نیست.

سليطين کہ مدہ آں بیا بدل شد. **حذف کنند**: اگر مخل وزن تصغیر باشد، پس اگر زوائد ثلاثہ کہ عمدہ ومدہ نیست اختلالے در وزن نشود ہمہ را باقی دارند، چوں: أفعوان بر وزن أفعلان کہ زوائد آں مخل وزن نیست، وہمزہ بجہت صدارت في الجملہ عمدگی دارد، بالجملہ ہیچ حذف نشود تصغیرش أفيعيان آید.

مقيعس. نون ویک سین راحذف نمودند ومیم عمدہ را باقی داشتند، ومبرد در تصغیرش قعيسس گوید بحذف میم وابقائے سین؛ زیرا کہ تکریر حرف اصلی ست وہمزہ اصلی، وبرائے آنکہ مقعنسس ملحق بحرنجم است وتصغیرش حريجم آید، براں قیاس قعيسس باشد.

مقعنسس: میم ونون ویکے از دو سین دراں زائد ست ومیم اقوی.

حريجيم: بحذف ہمزہ ونون وابقائے مدہ کہ یا شد.

احرنجام، ودر رباعی جز مدۂ مذکورہ زیادتے نماند، ومدہ یاء شود، چوں: بعیثیر در **مبعثر**، مگر در
بروزن فعیس بیائے مجہول
نحو: **سکران وأجمال وحمراء وقرفصاء** کہ سکیران وأجیمال وحمیراء وقریفصاء گویند.
الف تانیث مقصورہ غیر رابع بیفتد چوں: حجیجب و **حُوَيْلِيٌّ** در **جحجبیٰ** و **حَوْلَايَا**. ودر
خامس باشد یا زیادہ بروزن فعیس
حَبَنْطیٰ حُبَيْنِط و**حبیط** آید. ودر **أعلیٰ أُعَيْلیٰ** و**أُعَيْلٍ**. وہمزۂ وصل نماند، چوں: **مریئة**، . .
کہ الف رابع ست

زیادتے نماند: اگرچہ بعضے عمدہ ہم بود؛ چہ بدون حذف بنائے تصغیر ممکن نے شود. **معثر:** بدانکہ حرجیم در احرجام اینجا باید، ووقوع آں سابق از قلم ناسخ ست، وآنچ فعیسیس وحمیریر در اقعنساس و حمرار باید کما لا یخفی، کذا في الشرح؛ زیراکہ احرنجام رباعی ست واقعنساس واحمرار ثلاثی مزید.

در نحو سکران: [ای جائیکہ الف ونون مزید باشد.] کہ اینچ زوائد را حذف نکنند؛ زیراکہ بنائے تصغیر بدون حذف ممکن ست، ومدہ اینہا یاء نشود؛ چہ محافظت الف ونون زائد والف جمع والف تانیث ضرور ست، بالجملة. اگر زیدت مخل وزن نباشد حذف نشود، واگر باشد ساقط گردد، چوں: عبیکب در عکنوت وجحیفل در جحیفص. (منہ) **حمراء إلخ:** کہ الف تانیث دارد، پس ہر سہ رامدہ رابع ست. **قرفصاء:** بضم قاف وفاء وبصاد مہملة نوعے از نشستن، وآں رباعی مزید ست. **بیفتد:** از آنکہ الف تانیث وبجہت بودن یک حرف از اجزائے ما قبل شمردہ شدہ بود، چوں خامس یا زیادہ افتد از طول بنا ثقل لازم آمد؛ ہٰذا انداختند، بخلاف ممدودہ کہ دوحرف ست؛ لہٰذا جزو ما قبلش نشمردند ومثل کلمۂ بک در بعلبك قرار دادند.

حويلي: بروزن فعيعیس، الف اخیر از حولایا انداختند حولاي شد، پس الف اول بجہت کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء گردد ودر یاء دغام یافت، وحويلي منصرف حاصل آمد؛ زیراکہ عدم صرف برائے الف بود وآں نماند.

ححجبي: بفتح دو جیم کہ میان آں حائے مہملہ است نام مردے. **حولایا:** نام موضوعے غیر منصرف بجہت الف تانیث.

ودر حبنطی: [از اینجا بیان الف غیر تانیث ست خامس بود یا رابع] کوتاہ بزرگ شکم، نون والف دراں زائد ست وہیچ یکے عمدہ نیست، والفش برائے الحاق بسفرجست. **حبینط:** بنون بروزن فعیعل اگر الف انداختہ شود. **حبیط:** اگر نون را افگنند، ودریں حال لف آں کہ رابعست برائے کسرۂ ما قبل در تصغیر یاء شدہ، یا بقاعدۂ قاض افتاد. (مصمي) **ودر أعلی:** ہرگاہ الف أعلی بجہت کسرۂ ما قبل یاء شد دراں دو مذہب، یکے: اثبات یائے ساکن در رفع وجر، دوم: اسقاط آں وابدال تنوین ازاں، ودر حال نصب بہر دو مذہب یاء مفتوح ثابت ماند چوں: جوار، وایں اسم غیر منصرف ست. (منہ)

مریئة: بروزن فعیلة تصغیر امرأة؛ چہ اگر ہمزہ لازم آید کہ باوصف تحرک مابعد باقی باشد ودر حروف اصلی محسوب شود.

وگاہ در **ثلاثی** ہرچہ زائد ست **بیفگنند** چوں: صریف در **مُصَرِّفٌ** ومصروف، **وایں را تصغیر ترخیم** نامند. وباز آید **محذوف** در ثنائی چوں: **مُنَیْذٌ** ووُعَیْدٌ وبُنَيَّ وبُنَيَّةٌ در مُذْ وعِدَةٌ وابن وبنت، وتائے **مقدره** در مؤنثے که **ثلاثی بود** یا بماند، نحو: **هنیدة وعنیقة، ومبدل منه** بزوال علت ابدال چنانکه در **جمع تکسیر** نحو: مُوَازِین **ومویزین وأعیاد وعُیَیْد** در عید **گویند**؛ تا ملتبس نشود بأعواد وعوید در عود **الف ثانیه**..........................

بر وزن فعیل

یعنی بسبب آں

در جمع تکسیر در تصغیر

جمع تکسیر تصغیر بالضم

در ثلاثی: ودر رباعی هم نحو: زعیفران در زعفران. **بیفگنند**: عمده باشد یا غیر آں، مخل وزن شود یا نه، وابنجا مده عوض محذوف نیارند. **مصرف**: اسم فاعل ومفعول از تصریف. **وایں را تصغیر**: وایں قسم نزد فراء وثعلب بعلام مخصوصیت، وگاہے حرف اصلی اندازند، چوں بُرَیْه در ابراهیم، وسُمَیْع در اسماعیل که اسمائے عوام الناس باشند.

بازآید محذوف: فاء بود یا عین یا لام، لیکن اصلی نه زائد؛ زیرا که اعادهٔ آں برائے آنست که اسم بر اقل بنائے معرب گردد وتون تصغیر ممکن شود، واعاده یک حرف اصلی کافی ست. **منیذ**: برد نون محذوف که عین کلمه است، ووعید برد واو که فاء ست، وبنی وبنیة برد واو که لام است، أصلهما: بنو وبنوة، چوں یائے تصغیر با واو جمع شد قاعدهٔ سید کردند. **وتائے مقدره**: یعنی بازآید اگرچه زائد ست؛ زیرا که تائے تانیث در بنائے کلمه نیست، بلکه مثل جزو دوم مرکب منضم شده است. **ثلاثی بود**: یعنی قبل تصغیر سه حرفی بود یا هنگام آں بر سه حرف ماند. **هنیدة**: در هند که ثلاثی ست قبل تصغیر. **عنیقة**: در عناق بزغالهٔ ماده، وآں اگرچه چار حرفی ست لیکن هنگام تصغیر ترخیم الفش افتد وسه حرف ماند. **مبدل منه**: ای بازآید حرف مبدل منه. **در جمع تکسیر**: هم بازمے آید نحو: موازین. **مویزین**: در تصغیر میزان، أصله: موزان، واو بعد کسره افتد یاء شد، وایں علت در تصغیر نمانده؛ لهذا واو بازآمد، واگر علت ابدال در تصغیر موجود باشد مبدل منه باز نیاید، چنانکه در تراث، أصله: وراث، واو مضموم در صدر بتاء بدل شود، ایں علت در تصغیر هم ست، پس تریث گویند، وهمچنیں در قائم قویئم بهمزه، أصله: قاوم، وعلت قلب ووقوع آں در عین کلمه وتعلیل در فعلست وآں هنوز باقی، وجرمی قویم بترک همزه گوید؛ چه علت ابدال واو قاوم نزدش وقوع آں بعد الف فاعلست ودر تصغیر نماند، ورضی گفته: سیبویه نیز همیں گوید ونحویان برآں اتفاق دارند. **واعیاد وعیید**: جواب سوال مقدر.

در عید گویند: که در اصل عود بود، وواو مبدل منه را باز نیارند. **الف ثانیه**: زائد باشد چوں: ضارب وضویرب، یا مجهول الأصل نحو: صابة نام درختے، وحال الفش معلوم نیست تصغیر آں صویبة، والف که بدل از یائے اصلی بود، چوں: ناب واو نشود تصغیرش نییب آید، کما في "الرضي"، واگر مصنف گفتے: مده ثانی واو وثالث یاء گردد اگر نبود اخصر بود، فافهم.

واوٗ شود کیاء ضیراب. وثالث یاء گردد کالواو نحو: حُمَيِّر ودُلَي وأُسَيِّد. وقلّ أُسيود، چوں جمع شوند ویا در آخر کلمہ بعد یائے تصغیر آخر بیفتد منسیّا مانند عُطَيّ ومُعَيّة در عطاء ومعاوية وأُحَيّ در أحوى، ونزد عیسی منصرف شود بتغییر وزن، ونزد أبوعمرو أُحَيٍّ وأُحَيِّيَ بود، ونزد بعضے أُحَيْوٍ وأُحَيْوِي، وبعضے أُحَيْوِيْ وأُحيْوِيَ، ودر جمع کثیر تصغیر نشود ....

واوٗ شود: زیرا کہ الف حرکت را بر نتابد وواوٗ مناسب ضمہ است. کیاء ضیراب: کہ آنہم واوٗ شود؛ چہ یاء بعد ضمہ مناسب نیست. یاء گردد: ویاء دریائے تصغیر مدغم گردد، وایں وقتے ست کہ مخل وزن نبود، ورنہ بیفتد نحو: مقبل تصغیرہ مقیبل. کالواو: کہ آنہم یاء گردد آخر بود یا در وسط ساکن زائد باشد نحو: عجوز، تصغیرہ عجیز أصلہ: عجیوز، یا اصلی نحو: معیۃ در معویۃ، أصلہ: معیویۃ، یا متحرک زائد بود نحو: جدیل در جدول، أصلہ: جدیول، یا اصلی نحو: أسید در أسود، أصلہ: أسیود. (شرح الأصول) حمیر: بروزن فعیل در تصغیر حمار. دلي: بروزن فعیل در دلو. قلّ اسیود: بتصحیح بنظر تصحیح مکبر نحو: أسود، ومکبر نحو: أسود. عطاء: أصلہ: عطاو، واوٗ از تطرف بعد الف ہمزہ شد ودر تصغیر الف ثالث یاء گردیدہ ادغام یافت، وواوٗ مبدل منہ باز آمدہ از طرف، وکسر ما قبل یاء شد، وبرائے استثقال اجتماع سہ یاء بیفتاد. معاویہ: الفش ہنگام تصغیر برائے امکان وزن انداختہ معیویۃ گفتند، پس قاعدہ سید کردہ یائے اخیر را افگندند.

احي: أصلہ: أحیوي، قاعدہ سید کردہ یائے اخیر انداختند. نزد عیسی: وسیبویہ وغیرہ غیر منصرف گویند؛ زیرا کہ منع صرف ایں قسم وزن فعل از زیادت ہمزہ در صدر ست اگرچہ وزن متغیر گردد، چوں: أفیضل، ودر خیر وشر آں زیادت نماند قیاس براں نیاید. (موضح الوصول، جاربردي) بتغییر وزن: فعل از حذف چوں: خیر وشر کہ باتفاق منصرف است.

احي: بکسرہ وتنوین در رفع وجر، چہ ضمہ وکسرہ بر یاء دشوار بود ساکن کردند ویاء باجتماع ساکنین از تنوین افتاد. أحيي: بفتح یاء کہ ثقیل نیست، بالجملۃ یاء نزد او منسیا حذف نشود. أحيو: یعنی در رفع وجر واوٗ بعد یائے تصغیر باقی دارد، چوں: أسیود، وواوٗ اخیر بعد قلب آں یاء مقدر کند برائے ثقل ضمہ وکسرہ بر یاء، ودر نصب یائے مفتوح باقی ماند. (منہ)

أحيوي: بابقائے یائے ساکن وتقدیر رفع وجر؛ زیرا کہ ثقل در تقدیر نیست.

ودر جمع کثیر: زیرا کہ تصغیر بر قلت افراد دلالت میکند وجمع کثیر بر کثرت آں، پس میان ہر دو منافات ست، باز جمع قلت منافی تصغیر نیست، بلکہ مناسب آنست، لہذا تصغیرش کنند، لیکن اگر مکسر ست روا باشد کہ رد بواحدش نمایند وتصغیر نمودہ جمع سالم سازند نحو: رغیفۃ ورغیفات، ودر جمع صحیح بواحد برند؛ زیرا کہ حاجتے نیست، وجمع کثیر اگر علم باشد تصغیرش جائز بود، ونزد کوفیان اگر بر وزن ہیچ مفردے باشد رواست نحو: رغیفان در رغفان بضم کہ بر وزن عثمان ست. (شرح الأصول)

وبجایش مفرد آنرا که مستعمل ست یا متروک تصغیر کنند، پس جمع صحیح چوں: غلیمون ودویرات
قیاسی یا غیر قیاسی
وعبیدیدون در **غلمان ودور وعبادید**، یا **جمع قلّت** مفردش را نحو: **غلیمة**. **اشارات**
وموصولات می آید بزیادتی یاء قبل آخر والف در آخر، چوں: ذَیَّا وتَیَّا، **وذیان** وتیان،
ورذا ورتا ورذان ورتان
وأُولَیَّاء وأُولَیَّا والَّذَیَّا والَّتَیَّا، واللَّذَیَّان واللَّتَیَّان، والَّذَیُّون والَّتَیَّات **در الذین واللاتي**،
در اولاء بالمد در اولی بالقصر والذي والتي

پس جمع صحیح: کنند بواؤ ونون، یا بالف وتاء. غلمان: آنرا بغلام که واحد قیاسی و مستعمل ست رد کرده تصغیرش نمودند، پس بواؤ ونون جمع ساختند. دور: بالضم آنرا بواحد مستعمل قیاسی که دار ست رد کرده، بعد تصغیر بالف وتاء جمع نمودند.

عبادید: بر وزن فعالیل گروہے از مردم دونده، وآں را مفرد نیست که مستعمل باشد لاجرم مفردش مفروض کنند، وآں عبدود ست مثلا، پس آنرا بعبیدید تصغیر کرده بواؤ ونون جمع نمایند، ومثل: محاسن که محسن واحد قیاسی آں مهمل، وحسن مفرد غیر قیاسی مستعمل ست بغیر قیاسی رد نمایند وحسینات گویند، خلافاً لبعض. (شرح الأصول)

جمع قلّت: تصغیر کنند ای جمع کثیر را قلیل نمودند. غلیمة: در غلمان بعد کردنش جمع قلیل که غلمة است. غیر: و'غیر' اگرچه اسم ست مصغر شود برائے مشابهت حرف استثناء، ودر 'أصول' گفته: زیراکه مغیرت تفاوت نه پذیرد، ورضی گوید: زیراکه غیر متمکن قاصر ست: چه مثنی ومجموع نمی شود اگرچه مغیرت بهجوم ثنت متفاوت ست، وسواء وسوی هم برآں محمول ست.

اسم عامل: عمل فعل: زیراکه هنگام عمل بشبه فعل غالب است، وفعل مصغر نشود. جائز نبود: وهمچنین اسمائے شهور چوں: شعبان ورمضان، وأیام أسبوع چوں: ثلاثاء وأربعاء نزد سیبویه، خلافاً لبعض. واسمائے الله تعالی وانبیاء علیهم السلام، وابن قتیبه دانست که مهیمن تصغیر مؤمن ست، ابو العباس اورا نوشت که ازیں قول بپرهیز.

در فعل: واسم فعل، وما أمیلحه وما أحیسنه در تعجب شاذ ست. موصولات: برائے مشابهت باسمائے متمکنه در تثنیه وجمع وفاعلیت ومفعولیت وجز آں. بزیادتی یاء: [برائے عدم صلاحیت هر یکے موصوفیت را.] والف اصلی آں بیاء منقلب گردیده در یائے تصغیر مدغم شود، وحرف اول مفتوح گردد، وهر گاه تصغیرش خلاف قیاس بود وزن هم مخالف شد.

ذیان: نون که مشابه تثنیه است گویا کلمۂ دیگر ست؛ لهذا الف قبل آں آمد، وهمچنین همزۂ أولیاء ونون الذیون.

در الذین: هر گاه یائے تصغیر در یائے آں مدغم شد والف بعد آں افزود مشابه تثنیه گردید؛ لهذا الف را واؤ کردند در رفع، ویاء در نصب وجر. واللاتي: ایں را بواحد رد کنند یعنی التي وتصغیر آنرا که اللتیا ست بالف وتاء جمع کنند، سیبویه به تصغیر واحدش از جمع بے نیاز شدند، واخفش تصغیر لفظ اللاتي واللائي روا داشته. (منه)

وأنيسيان وعُشَيْشِيَة و**أغيلمة** و**أصيبية** **شاذ**.

ونسبت:

اى الحاق يائے مشدد بآخر كلمه؛ تا دلالت كند بر وابستگي چيزے بمدلول آں نحو: عربي **ويائے مشدد برائے مبالغه نحو:** أَحْمَرِيٌّ **وبرائے مصدريت بزيادتي تاء نيز آيد، وبفعل و حرف لاحق نشود مگر آنكه علم شوند، پس بيفتد در تائے تانيث چوں:** رجل **كوفي** وامرأة كوفية، **ودو زيادتي تثنية** ....

چوں بتسابية وعمية

أغيلمة در غلمة وقياس غليمة بود. **أصيبية** در صبية وقياس صُبَيّة بود. **شاذ** زيراكه موافق قياس نيست، ورضي گفته: كسے كه انسان را از نسيان مشتق دانند أنيسيان نزد او قياس ست، ودر جاربردي' ست: كه قياس عشيشية عشية چوں معية بود، ليكن برائے لزوم التباس به تصغير عشوة يائے اول را بشين بدل كردند، زيراكه زيادت حرفے از لبس عين آسانست، وأغيلمة گويا تصغير أغلمة جمع قلّت غلام ست، وأصيبية تصغير أصبية جمع قلّت صبي، وفعال بالضمه وفعيل بر أفعلة جمع ميشود. (منه)

يائے مشدد: نه ساكن؛ تا بيائے متكلم التباس نرود. **بآخر كلمه**: زيراكه چوں اعراب عارض ست ومحلش آخر.

تا دلالت كند. غرض از نسبت آنست كه **منسوب** را از آل منسوب اليه گرداني، يا از اهل آں شهر يا صناعت، وفائدۂ آں صفت ست. (جاربردي) **بمدلول آں**: معنى باشد چوں: عربي، يا لفظ چوں: گفتے برائے شخصيكه گويد: كنت كذا وكذا اينجا نسبت بلفظ "كنت" مراد است. (شرح الأصول) **برائے مبالغه**: در صفت وبرائے وحدت در اسم جنس چوں: روم ورومي.

لاحق نشود: بجهت عدم صلاحيت اتصاف معنى آنها. (ركار اصول) **مگر آنكه**: چه دريں وقت از معنى حرفي وفعلي بر مى آيند، پس در تغلب ولما اسم تغلبي ولموي گويند. (منه)

پس بيفتد: چه اگر باقى ماند لازم آيد كه در مؤنث دو تائے تانيث جمع شود نحو: كوفية **تائے تانيث**: در مفرد باشد يا در جمع، در علم يا غير آں، معوض از حرف اصلى باشد يا نه. **كوفي**: در منسوب بكوفه.

دو زيادتي: ودراں دو صورتست، يكے: آنكه تثنيه وجمع را با واحد نه برند، بلكه علامت آں دور كنند، ودر نسبت بزيدان وزيدون زيدي گويند، وفرق از واحد بقرينه حاصل شود؛ چه اگر جاء زيدوي ورأيت زيديّيا مثلا گويند اعراب بحرف وحركت جمع شود، وهمچنين تنوين ونون دور كنند، صورت دوم: آنكه تثنيه وجمع را با واحد برند؛ برائے فرق مذكور وطلب خفت، ليكن فرق در ظاهر جز بعضے جا يافته نشود، وأرضي بسكون راء در أرضين بفتح راء مؤيد وجه دومست، ونسبت بشبه تثنيه وجمع مؤيد صورت اول.

وجمع صحیح وشبہ آں مگر آنکہ علم گردند معرب بحرکت نحو: قِنَّسْرِي، ویائے مشدد بعد اکثر از دو حرف ای بیفتد مثل: کرسي وشافعي وبخاتِي ومرمي در کرسي وشافعي وبخاتِي ومرمي. ورواست در و مَرْمَوِيّ، وواوٗ رابع بعد ضمہ در نحو: ضَرَبِيٌّ، ویائے مکسور از یائے مشدد کہ قبل آخر صحیح ست نحو: سیديٌّ ومهیميٌّ ای بیفتد در مهیّم کہ نہ تصغیر مُهَوَّم ست؛ زیرا کہ در و مهیّميٌّ گویند، ویائے اول در فعیل وفعیلة وفُعَیْل کہ ناقصند ودوم واوٗ شود وعین فتحہ یابد برائے خفت مثل: غنوي وقُصَوِي، درعی وعب

جمع صحیح: بواوٗ ونون یا بالف وتاء. **شبہ آں**: چوں: اثنین وعشرین نسبت بآں اثني وعشري.

مگر آنکہ علم گردند: چہ دریں وقت تثنیہ وجمع نمانند، وزیادت آں چوں زیادت مفرد گردد.

معرب بحرکت: واگر معرب بحروف شود نیز علامات حذف کنند وقِنسرِي گویند. **قِنسري** منسوب بقنسرین نام شہرے، ودر حقیقت جمع قنسر ست بمعنی مسن. **یائے مشدد**: یعنی زائد باشد یا اصلی بیفتد ویائے نسبت لاحق شود.

دو حرف: وآنکہ بعد از دو باشد حکمش مے آید. **کرسي**: مثال یاء کہ بعد از حرف اصلیست. **شافعي**: منسوب بشافع، مثال یائے زائد بعد چار حرف. **بخاتي**: بتقدیم بائے موحدہ بر خائے معجمہ. **بخاتي** نام مردے وغیر منصرف ست؛ ازانکہ در حقیقت جمع بختي ست منسوب منصرف آید. **رواست**: ای جائیکہ یائے اول از مشدد زائد باشد ودوم اصلی رواست کہ آں زائد را حذف کردہ اصلی را بواوٗ بدل نمایند. **ضربي**: در نسبت بضربوا ہر گاہ علم باشد.

یائے مکسور: ای بیفتد در ہر وزنے کہ باشد برائے استثقال دو یائے مشدد کہ محیط دو کسرہ ہستند واگرچہ حذف از آخر وے ست، لیکن یائے نسبت را بجہت علامت حذف نکردند، وکسرۂ ما قبل نینداختند: زیرا کہ قبل یائے نسبت مطرد ست، واز دو یائے غیر نسبت ساکن را بیفگنند؛ زیرا کہ ثقل دور نمی شود؛ چہ یائے مکسور بعد آں حرفے مکسور، پس آں یا مشدد میماند، ومکسور را دور کردند؛ زیرا کہ در غیر ایں وقت از سید ہم مے افتد. (شرح الأصول، رضي)

صحیح ست: [نہ حرف علت، پس در محي بر وزن مصرف مکسور را نینداز ند، بلکہ ثالث را، گویند: محي.] بیک حرف، واگر قبل ازان بدو حرف بود مکسور را حذف نکنند، بلکہ ثالث را نحو: نکیلي در نکیل بر وزن فعیلي. **مهوم**: بلکہ اسم فاعل ست از تهویم بمعنی سر فرو افگندن از خواب کذا في "الصراح". **مهیمي گویند**: بابقائے یائے مشدد وزیادت دیگر عوض واوٗ محذوف؛ چہ ہر گاہ مهوم را مصغر کردند یک واوٗ از مشدد انداختند؛ برائے امکان وزن، پس مهیوم گفتند، وقاعدۂ سید کردند. (شرح الأصول)

یائے اول: بیفتد برائے ثقل از اجتماع یاءات، واختصاص باول جہت سکون وضعف آنست.

واوٗ شود: برائے ثقل یائے مکسور قبل یائے مشدد. **قصوي**: در قصي بر وزن فعیل بضم فاء وفتح عین نام مردے.

چنانچه در تحية تَحَوِيٌّ، ووواوَ ويائے فعولة وفعيلة كه نه **مضاعف** اند ونه اجوف، **مثل**: شَنَئِيٌّ

وعين فتحه يابد چوں قوونة وصونة

وحَنَفِيٌّ، ومبرد در عَدُوَّة عَدُوِيٌّ گويد، ويائے فعَيلة **غير مضاعف**، مثل: جهني وأموي كسره ميانه

بضم فاء وفتح عين بيفتد معتل يعني معدوي درجهينه نام قبيله در أمية نام قبيله

سه حرفى فتحه گردد، **مثل**: نمري وشقري. ودر اول روا كه بماند يائے اخير **ثالث** كه بعد كسره يا ياء

مقدر بشد يا ظاهر در ثلاثي بكسر عين در شقرة لاله زار در نمر پلنگ

بود واوَ شود وبعد فتحه گردد، نحو: **عَمَوِيٌّ** وحَيَوِيٌّ **وطَوَوِيٌّ**، ورابع بيفتد يا واوَ شود وبعد فتحه گردد

در حي بتشديد ياء

نحو: قاضيٌّ وقاضويٌّ. **وجزآں بيفتد نحو: مشتري ودر مُحَيٍّ بعد حذف**………

برائے طول بناء بنا بر ... ثاني بنابر قول ...

در تحية: وآں اگرچه فعيلة در حقيقت نيست ووزن آں تفعلة است، ليكن اصل وزن فعيل در صورت پذيرفته.

وواوَ ويائے: افتادن هر دو بجهت فرق ميان دو لفظ وغير آں، وخاص بدو افتاده شد: زيراكه تائے تانيث لاجرم در نسبت خواهد افتاد، پس واوَ ويا هم انداختند؛ زيراكه تغير با تغير مجانست دارد. (منه) نه مضاعف اند: [چوں: ضرورة وشديدة.] زيراكه حذف دراں موجب زيادت ثقل مى گردد؛ چه اگر در شديد شددي بلا ادغام ودر طويل طولي بدون ابدال گويند ثقيل بود، واگر ادغام كنند تغير بسيار كرده باشند.

شنئي: در شنوءة نام قبيله از يمن. حنفي: در حنيفة نام قبيله از عرب. در عدوة: اى در مطلق فعولة واوَ نينداز[د]، گويد: ضمه بيائے مشدد ثقيل نيست نحو: سمري بضم ميم در سمرة، همچنين واوَ هم ثقيل نه بود، وشنئي نزد او شاذ ست.

عدوي گويد: وسيبويه عدوي بر وزن شنئي. غير مضاعف: [نحو: مديدة گو معتل العين بود نحو: سويقة.] نفى معتل گردد زيراكه يائے مفتوح بعد ضمه ثقيل نيست. فتحه گردد: برائے كراهت توالى دو كسره ودو ياء. واوَ شود: برائے كراهت مذكور، واز انداختنش خلل در اقل وزن هم لازم نمى آيد

بعد فتحه گردد: برائے كراهت اجتماع كسرات وياءات. عموي: در عم، أصله: عمي بكسر ميم، ياء بقاعده قاض افتاد، ماخوذ ست از عمي عليه الأمر اى مشتبه شد، پس هنگام نسبت يائے مقدره واوَ شد. طووي: در طي، أصله: طوي بسكون واوَ در نسبت ودوم واوَ شد، وحيي وطيي بابقائے ياء شاذ ست ونزد ابو عمرو قياس.

واوَ شود: زيراكه اگرچه چار حرف جمع شد ليكن يكے ساكن است پس آنرا بمنزله معدوم شمرده كلمه سه حرفى قرار دادند وتخفيف بقدر امكان نمودند وحذف كردند زيراكه في حمية تخفيف بجهت سكون در آنست؛ لهذا محافظت حروفش مناسب. (ركار الأصول، شرح الأصول) جزآں: خامس باشد يا زياده. مشتري. در مشتري اسم فاعل ومستقصي در مستقصي.

محي: اسم فاعل از تفعيل، أصله: محيي بر وزن مصرف، ياء بقاعده قاض افتاد.

یائے خامس محیي **ومحوي** گویند. **الف ثالث واوٗ شود،** نحو: فَتَوِيٌّ، **چنانچہ رابع** اگر اصلی
الف باثبات یائے مشدد اول
ست یاالحاقی. وروا ست حذف آں، نحو أعشوي وأرطوي وأرطاوي، **واگرنہ بیفتد** یاواوٗ شود،
برای آنکہ زائد ست برائے مشابہت اصلی زائد
چوں: حُبْلِيٌّ وحُبْلَوِيٌّ وحُبْلاَوِيٌّ، ودر **خامسہ** حقیقي یا **حکمی حذف ست** فقط نحو: حُبَارِيٌّ و**جَمَزِيٌّ.**
در حباری
ہمزۂ ممدودہ اگر **اصلی ست نزد اکثر بماند،** مثل: **قراءي،** اگر برائے تانیث ست **واوٗ شود**

وجوبا، نحو: حمراوي، ....
در حمراء

محوي. ای بحذف یک یاء از مشدد اول وقلب دوم بواوٗ، بلکہ بحذف یائے زائد وقلب اصلی بواوٗ، کذا في "شرح الأصول"، ونزد ابو عمرو محوي بہتر ست، ونزد مبرد محیي. **الف ثالث:** کہ آخر اسم مقصورہ باشد.

واوٗ شود: [وحذف نشود، تا نقصان از اقل بنائے معرب لازم نیاید.] برابر ست کہ بدل از واوٗ باشد از یاء، خواہ مجھول الأصل. اول: برائے آنکہ رجوع باصل اولی ست، دوم: بنابر آنکہ اجتماع کسرہ ویاءات نشود، سوم: جہت آنکہ مجھول الأصل را بہ بنات واوٗ برند. (جار بردي، شرح الأصول) **فتوي:** در فتی ورحوي در رحی.

چنانچہ رابع: ای واوٗ شود بدل از واوٗ بود خواہ از یاء. (جار بردي) **أعشوي** در أعشی یعنی شب کور، الفش بدل از واوٗ اصلی است. **أرطوي.** در أرطی نام گیاہے، والفش برائے الحاق ست. **أرطاوي:** یعنی زیادت الف قبل واوٗ برائے تخفیف از آوردن مدہ میان فتحہ وواوٗ ہم جائز ست، وہمچنین أعشاوي، ومصنف مثال الف مبدل والحاق واوٗ ومثال اصلی ملوي در ملہی، وجائز ست دراں ملہي وملہاوي. **واگرنہ بیفتد:** ای اگر الف رابع اصلی مبدل ازاں وبرائے الحاق نباشد بلکہ برائے تانیث بود، کذا في "شرح الأصول". **خامسہ:** کہ پنج حرف دارد. **حکمی:** کہ چار حرف دارد وثانی متحرک ست، پس تحرک ثانی را بجائے حرف خامس شمارند، چنانکہ در سقر تحریک اوسط بجائے رابع. **حذف ست:** برائے طول بنا، پس در مصطفی مصطفي باید، ومصطفوي قول عامہ غلط است. **جمزي:** در جمزی بفتحات تیز رو، الفش زائد ست، گویند: حمار جمزي خر تیز رو.

ہمزۂ ممدودہ: کہ بعد الف زائد افتد. **اصلی ست:** نہ زائد ونہ مبدل ونہ برائے تانیث. **نزد اکثر بماند:** وبعضے بواوٗ بدل کنند: زیراکہ ہمزہ از واوٗ ثقیل ست، وہمزۂ ممدودہ را باقی داشتند نہ مقصورہ را؛ زیراکہ ممدودہ دو حرف ست، وبجہت حرکت قوی گردیدہ، بخلاف مقصورۂ ساکن. **قراءي.** در قراء بروزن فعال بمعنی متعبد. **واوٗ شود:** برائے فرق میان اصلی وزائد تغیر اولی ست، ویاء بدل نکنند؛ برائے کراہت یاءات، واثبات وحذف آں ہم حکایت کردہ اند، وحلولي وحروري در حلولاء وحروراء نام دودہ نزد جمہور شاذ ست، وگاہے واوٗ مبدل از ہمزہ را بنون بدل کنند نحو: صنعاني در صنعاء. (رضي، جار بردي، شرح الأصول)

واگرنه جوازا، مثل: **كساء وعلباء. وياء در نحو: سقاية وحولايا همزه گردد، ودر راي ورابة بماند يا همزه شود يا واوٗ وظبي وظبية وغزو وغزوة ومانند آں تغيير نيابد مگر بحذف**
بقیاس صحیح حو صی
تاء، ونزد يونس درانچه بتاء ست عين فتحه يابد وياء واوٗ شود، ودر اسم دوحرفي رد محذوف واجب
که حرفی ازان افتاده وزجاج نحویان
است، يا ممتنع، يا جائز، بگويند در أخٌ وستٌ: أخوِيٌّ وستَهِيٌّ، ودر شية: وَشَوِيٌّ،.......

واگرنہ: ای نہ اصلی بود نہ برائے تانیث، بلکہ یا مبدل از اصلی باشد، یا برائے الحاق.

جوازا: زیراکہ اصلی نیست، پس مشابہ تانیث شد، وابقا ہم جائز ست؛ چراکہ یاء بدل از اصلیست یا قائم مقام آں، بالجملہ ہر دو رعایت کردند. كساء: واصلہ: كسو، ہمزۂ آں بدل از اصلی. علباء: بالکسر عصب گردن، ہمزۂ آں زائد برائے الحاق بقرطاس ست. یا در نحو: مراد ازان یائیست کہ قبل یائے نسبت بعد الف زائد افتد.

سقاية: بروزن فعالة بالکسر والضم پیمانۂ شراب. ہمزہ گردد: تا اجتماع یاءات لازم نیاید، وہم ازان کہ ہرگاہ تاء والف از آخر برائے نسبت افتاد مانع قلب یاء بہمزہ نماند، وایں ہمزہ را واوٗ نکنند چنانکہ کساء؛ تا دو تغیر لازم نیاید، ودر لغتے واوٗ ہم شود.

رابة: ای یائیکہ قبل یائے نسبت بعد الف اصلی افتد. یا ہمزہ شود: [برائے مشابہت حسي در سکون ما قبل.] نحو: سقائي برائے مشابہت الف زائد؛ چہ ایں الف بذات خود اصلی نیست. (شرح الأصول) یا واوٗ: نحو: راوي؛ زیراکہ واوٗ قبل یائے نسبت خفیف است. مانند آں: ای لفظیکہ آخرش واوٗ ویاء بعد حرف صحیح ساکن افتد.

بتاء ست: واوی بود خواہ یائی نحو: ظبية وعزوة، ونزد ابن مالک وغیرہ صرف در یائی. فتحہ یابد: تا میان آنچہ بتاء وبغیر تاء ست فرق شود، چوں تاء در نسبت لاجرم می افتد تغیر دیگر دراں کردند کہ تغیر مجانس تغیر ست. (شرح الأصول)

واوٗ شود: یعنی در نحو: ظبية، وواوٗ در نحو: عروة بحال ماندہ. واجب است: اگر در اصل متحرك الأوسط بودہ لامش نسیا نسیا محذوف وعوض آں ہمزۂ وصل نیامدہ یا ناقص محذوف الفاء. یا ممتنع: اگر باصحت لام محذوف الفاء، یا محذوف العین ست. یا جائز: در غیر صورت وجوب وامتناع، وآں سہ قسم ست، یکے: ساکن الأوسط محذوف اللام کہ عوض آں ہمزہ وصل نیامدہ، دوم: متحرك الأوسط محذوف اللام معوض بہمزہ، سوم: ساکن الأوسط ہمچنیں.

در أخ. أصلہ: أخو بتحریك لامش نسیا محذوف ست. ست. أصلہ: سته بتحریك سرین، لامش نسیا محذوفست.

أخوي وستهي: ہر دو مثال متحرك الأوسط کہ لام محذوفش وجوباً بازآمد.

شية: أصلہ: وشية، مثال ناقص محذوف الفاء کہ وجوباً محذوفش بازآید.

ودر **عدة**: عِدِيٌّ، ودر **سه**: سهي، ودر **دَمٍ**: دَميٌّ ودَموي، ودر حر: حِريٌّ وحَرحِيٌّ، وفم:
صيغه حرج   بے رد محذوف   برد محذوف
فمي وفوهيٌّ، ودر **ابن وابنة**: **ابنيٌّ وبنويٌّ**، **واسم**: اسميٌّ وسِمْويٌّ، **وابنم**: ابنمي وبنوي،
ونزد اخفش در وقت رد محذوف آنچہ در اصل ساکن ست ساکن بود، ودر أخت وبنت مانند أخ
درنسبت   چوں دم وحر واسم
وابن، ونزد یونس أختي وبنتي، ودر کلتا که اصلش کلوی بود کِلْوِيٌّ، ونزد یونس کِلْتِي
وکِلْتوي وکِلْتاوي. ولاحق می شود بجمع مکسر اگر نام شخصے بود، یا گروہے، یامر او را واحد موافق
مثل حبلاوي که گذشت   اى نسبت
نبود، چوں: مَدائِني ....

عدة أصله: وعد، لامش صحیح است، وفائے محذوف در آں ممنوع ست. **سه**: أصله: سته، لامش صحیح ست عین محذوف ورد ممنوع. **دم** أصله: دمي، لامش محذوف است بے عوض وعین ساکن، پس رد محذوف وعدم آں جائز، وہمچنین در حر وفم.

ابن وابنة. أصلهما: بنو وبنوة بتحریک لام کلمه محذوف است وعوض آں ہمزۂ وصل آمده.

ابني وبنوي: بے رد محذوف وبرد آں وحذف ہمزه، وبنوي نگویند؛ برائے اجتماع عوض ومعوض عنه. **فم**: أصله: فوه، لامش محذوف ست ومیم بدل از واؤ. **اسم**: أصله: سمو بالضم والفتح والكسر، لامش محذوف ست وعین ساکن وہمزۂ عوض.

سموي: بکسر وضم وفتح سین وفتح میم، ونزد اخفش بسکون میم. **وابنم**: ای در ابن که میم افزایند ہنگام نسبت سه وجه ست، یکے: ابنمي بکسر نون نزد جمہور: زیراکه نونش تابع میم ست، ومیم در نسبت لاجرم مکسور، ونزد بعضے بفتح نون ست، دوم: ابني باسقاط میم وہمزه. **ساکن بود**: زیراکه عینش بعد حذف لام حرکت اعرابي داشت، چوں لام باز آمد عین ہم رجوع باصل نمود، نزد سیبویه بہر حال مفتوح مند بحسب سماع. **أخت وبنت**. أصلهما: أخوة وبنوة بتحریک اوسط، بعد حذف لام تائے تانیث عوض دادند وہمزه را مضموم وباء را مکسور وخاء ونون ساکن کردند. **مانند أخ**: پس أخوي وبنوي گویند، وتائے تانیث دور کنند.

كلوي: بر مذہب مختار واؤ برائے اشعار تانیث بیا بدل شد. **كلويَ** تائے تانیث را حکم اصلی داد: زیراکه عوض محذوف است، ونزد سیبویه بحذف تائے مبدل وآوردن واؤ مبدل منه، مثل: أخت وحذف الف رابع.

كلتي: بحذف الف؛ زیراکه تاء نزد او مثل اصلے ست چوں: أختي. **كلتوي**: بابدال الف بواؤ چوں: عنويٌّ.

واحد موافق إلخ: برابر ست که واحدش نباشد چوں: عباديد، یا باشد لیکن قیاس جمع آں ایں وزن نباشد.

مدائني: در مدائن که جمع مدينة ونام شہر خاص است.

وأنصاري ومحاسني، وإلا رد کنند بواحدش نحو: مَسْجِديٌّ، وبمرکب اگر علم ست، پس از غير اضافي جزو دوم بيفگنند چون: بَعليّ وتأبطي، واز اضافي اگر کنيت ست، يا مدلول جزو دومش معلوم ودر اضافت مقصود ست جزو اول را، چون: زُبيريٌّ ورسولي، وإلا ثاني نحو: اِمْرَئي، ومانند رَازِيٌّ ....

انصاري در نسبت بانصار، وايشان اهل مدينة اند که رسول ﷺ را ياري دادند، ولفظ أنصار نام اين گروه شد.

محاسني در محاسن، اين مثال آنست که واحدش موافق نبود؛ چه آن جمع حسن ست، وقياس جمعش أفعال وفعول ست، وبعضے بجو جمع را بهمان واحد غير قياسي برند، ويائے نسبت بدان لاحق نمايند، وحسني در محاسن گويند.

وإلا رد کنند: زيرا که غرض از نسبت بجمع آنست که دلالت کنند بر ملابست منسوب بجنس منسوب اليه، ومفرد برائے حصول اين غرض کافي ست؛ لهذا علامت تثنيه وجمع مے اندازند. (جار بردي، شرح الأصول)

اگر علم ست: ورنه برائے هر دو جزو معني مقصود بود ونسبت بيکے بجميع نشود. **از غير اضافي**: اسنادي بود يا توصيفي يا مزجي، متضمن حرف يا نه. **جزو دوم**: بجهت بودن آنرا محل تغير، وبمنزله تائے تانيث، وامکان استدلال از جزو اول بر تمام مرکب غالب، وبرائے ثقل در بقائے هر دو کلمه. (رکار الأصول) **بعلي** در بعلبک که مرکب مزجي ست، وهمچنين سيبويه وخمسة عشر، وبعضے در عدد منع کنند، وبعضے گويند: بيک جزو نسبت کنند اول بود يا آخر، پس در بعلبک بکي هم جائز دارند، وابو حاتم نسبت بهر دو جزو روا داشته بعلي بکي گفته، وبعضے بعدم هر دو جزو يائے نسبت آرند، نحو: بعلبکي (شرح الأصول)

تابطي در تأبط شرا که علم باشد. **از اضافي**: حذف کنند ويائے نسبت در اول لاحق نه نمايند.

اگر کنيت ست: اينجا جزو اول را ازان حذف کنند که مشترک ست در نسبت بدان تميز حاصل نشود، همچنين ديگر آنچه مشترک باشد، چون: لفظ عبد الله وعبد الرسول، ليکن شرطست که درينجا ثاني مقصود به نسبت باشد؛ لهذا در عبد مناف که حقيقة غرض عبديت مناف نيست عبدي گفتند، والتباس اشتراک را مضائقه نکردند، ومنافي هم بنظر خوف اشتباه آمده است. (شرح الأصول، جار بردي)

زبيري در ابن زبير که کنيت ست وجزو دوم مشهور هم، پس اين مثال هر دو ميتواند شد.

رسولي در عبد الرسول، واينجا جزو دوم باضافت مقصود ست؛ چه غرض عبديت رسول ست. **امرئي** بکسر راء وفتح آن نحو: امرئي در امرؤ القيس که جزو دوم مقصود باضافت نيست، پس بمنزله بعلبک شد، ومرئيّ بفتح راء وسکون آن نيز گويند وقت رد باصلش که مرء بالفتح است. (رکار الأصول، جار بردي) **رازي** در ري نام شهر باضافة الف وزائے معجمه.

ورَجُلٌ مَرْوَزِيٌّ وبدوي وهندواني **عبقسي** وعبشمي وعبدري **شاذ ست**، ويصاغ **من**
درست بادیه برائے شمشیر منسوب بهند از عبد شمس در عبد الله حذف قیاس ساخته میشود
اسم الشيئ فَعَّال **لعامله**، أو **صاحبه**، وفاعلٌ **لصاحبه** و**مفعلة** لمكان كثر فيه.

فصل

ابدال وحذف:

حروف ابدال که نه برائے ادغام ست چهارده اند: أنصَتَ يوم جَدٌّ طاهٍ زلّ أما **همزه می آید بدل از حرف لین در** دَأَبة وعألم وبَأْز وشِئْمة ومؤقد، **واز هاء وعین** در ماء وأباب **بحر**، . . .

رجل مروزي: بزیدت زاء ومرو نام شهرے، وصفت رجل ازان آورد که در غیر انسن ثوب مروي بر قیاس گویند، گویا فرق کردند میان انسان وغیر آں، کذا في 'الجاربردي'. **عبقسي**. در عبد القیس که از هر دو جزو بعض حروف گرفته اند.

اسم الشيئ: از نام شئی اسمے بر وزن فعال جائے عامل آں، ووزن فاعل برائے صاحب آں، ووزن مفعلة برائے مکانیکه بسیار ست در مکان آں شے. **لعامله**. که معاش وپیشه دارد چوں: عواج عاج فروش. **صاحبه**. که کثرت بملابست دارد وپیشه او نیست نحو: جمال صاحب شتران ای گله بان. **مفعلة**: چوں: مأسدة برائے زمینے که دران شیران بسیار باشد.

ابدال: وآں عبارتست از داشتن حرفے بجائے حرفے، پس تاء در عدة وهمزه دراس که عوض محذوف ست ابدالش نگویند مگر مجازا، وهمچنین تاء در أحت وست بجائے واؤ نهاده اند اگر چه مجاور ومقارن آنست؛ لهذا گویند: که وزنش فعة است نه فعل، وواؤ دراں محذوف ست نه مقلوب از تاء، ودر قال گویند: که واؤ بدلست الف نه محذوف، وطریق شناختن ابدال چند چیز ست که در 'شافیه' و'شرح اصول' بیان کرده. **حرف ابدال**: مراد ازیں آنست که ابدال جز بایں حروف نه شود، نه آنکه ایں حروف همیشه مبدل باشد، ونیز ابدال ایشاں از جمیع حروف نبود بلکه بعضے چنانکه می آید. (رکار الأصول)

نه برائے ادغام: احترازست از مثل: اسمع، اصلش استمع تاء بسین برائے ادغام بدل کردند

انصت: خاموش شد روزیکه جد طاه نام لغزید. **دأبة**. فتح همزه، أصله: دابة بالف ساکن. **بأز**: بسکون همزه لغتے ست در باري، واصلش بالف مبدله از واؤست، ودلیل واوی بودنش أبواز جمع اوست. **مؤقد**: بهمزه اصل آں واؤست مراز وقود.

از هاء وعین: ای بدل از هاء وعین. **ماء** أصله: ماه بدلیل أمواه ومیاه وامواه، ومیاء هم آمده. **أباب بحر** در عباب بحر، عین بهمزه بدل شد، وعباب بالضم بمعنی بلندی آب بحر.

والف از واوَ ويا وها وهمزه، چوں: طائي و آل، وياء از واوَ والف وهمزه، چوں: صيبه وصبية وحبلي، واز يكے از دو ياسه حرف تضعيف واز نون سماعا كثيرا، چوں: دينار وأمليت وقصيت وأناسي، ونزد بعضے أمليت أمللت دو لغت مستقلند، واز عين وباء وسين وثاء درضفادي.....

طاي. وصيي بروزن سيد يائے دوم برائے تخفيف حذف شد واول بالف بدل گرديد.

آل اصلش نزد كسائی اول ست، واوَ بالف بدل شد، وآں بقياس اقربست، چنانكه صاحب قاموس اعتبار كرده، ونزد بصريان اصل آں أهل ست، ہاء بهمزه بدل شد وهمزه بالف، كما في شرح الأصول، رضی گفته: زيراكه ابدال ہاء بالف ثابت شد، بخلاف همزه، پس قول بعض شارحين: "كه وجه طول مسافت ظاہر نميشود، ونزد بصريان الفش بدل از ہاء وهمزه است" ساقط شد، واين مثال برائے ابدال واوَ وہاء بنابر دو مذہب ست، چنانكه گفته شد، غايت كار آنكه برائے ابدال ہاء بواسطه است، وجز بواسطه ابدالش نميشود، وازينجا وجه آں دريابی كه معنی نشر بغير ترتيب لف كرده مثال طائي اول گفت.

همزه: چوں: ديب بيا از ذئب بهمزه. صيبة از صبوة جمع صبي حبلى بياء از حبلى بالف. دينار در دنّار بتشديد نون بدليل دنانير. امليت از أمللت از إملال عبارت زائد نويسانيدن، در قرآن ست: فليملل وليه (بقره ۲۸۲) فهي تملى عليه (فرقان ۵). قصيت از قصصت، وتقصيص ناخن چيدن ست، وجاربردی گفته: رواست كه معنی قصيت أظفاري اين باشد كه آوردم اقصای آنرا چه سر ناخن بر ميشود وهمان اقصی است. أناسي از أناسين جمع إنسان، ومبرد گفته: أناسي جمع إنسي است، پس ياء بدل از نون نباشد. جوابش داده اند كه ياء در إنسي برائے نسبت ست جمعش أناسي نيايد (شرح الأصول، رضي)

دو لغت مستقلند زيراكه ہر دو وارد شده، پس يكے را اصل ودوم را فرع گفتن معنی چه؟ واز عين: ابن حاجب گفته كه اين ابدال ضعيف ست، وجاربردی امثله از كلام شعراء آورده، در عين:

ولضـــفادي جمـــه نقانـــق

ودر باء:

من الثـــعالي ووخز من أرانيها

ودر سين:

فروجك خامس وأبوك سادي

ودر ثاء:

قد مر يومان وهذا الثالي   وأنت بالهجران لا تبالي

واين اشعار ضعف را رفع نميكند. ثعالي: از ثعالب جمع ثعلب.

وثعالي وسادي وثالي، **وواوٌ از ياء والف** وهمزه، **نحو: هوٌّ**، **وميم از واوٌ در فم، واز لام تعريف در**
از سادس از ثالث عطف بر یاء عطف بر واو
"لَيس من امبر امصيام في مسَفَر"، **واز نون** در **مانند** عنبر **وشنباء** وصم بكم **لزوما، ودر**
بنام وطامه الله على إلخير، **واز باء در بناتُ مخر** وما زلت **راتما ومن كثم ونون از واوٌ ولام**
موحده عطف بر میم
در صنعاني ولعنّ وتاء از ياء وواوٌ وسين وبا وصاد، چوں: أتلج ....
عطف بر نون مهمله در اولج بمعنی ادخل

والف: چوں: أوادم، وہمزہ نحو: حون وحوبة كه در اصل بهمزه بود. **هو**: صيغهٔ مبالغه از هي، أصله. هوي بر وزن فعول، وقياس آں بود که واوٌ یاء مى شد **فم**: أصله: فوه، ہاء حذف شده واوٌ بميم بدل گرديد. **در ليس إلخ**. قول نبی ست ﷺ، واين ابدال لغت بنى حمير ست، وآنحضرت ﷺ نيز در خطاب بايشان فرموده، شاعرے ازيشان گويد:

ذاكَ خَليلي وذو يعاتبني يَرمي ورائي بامْسَهم وَامْسَلْمَه

واز نون: اى جائيكه نون ساكن قبل يائے موحده باشد دريك كلمه، چوں: عنبر، يا در دو كلمه نحو: سميع بصير، واگر نون متحرك باشد چوں: شنب بتحريك اوسط بميم بدل نشود. (رضي) **شنباء**. بر وزن فعلاء از شنب بمعنى تيزى وخوش آبى دندان، گويند: امرأة شنباء.

لزوما: زيرا كه نون ساكن حرف ضعيف رخوه است بغنه طرف خيشوم دراز ميشود، وباء شديدهٔ مجهورهٔ شفوى، پس خروج از نون بحروف مخالف آں موجب ثقل ست، وادغام جهت التباس وبعد مخرج جائز، نه پس بميم كه مشارك نون در غنه وموافق باء در مخرج بود بدل كردند، ولفظے در عرب نيست كه قبل بائے آں ميم ساكن باشد؛ تا التباس بدان لازم آيد. (شرح الأصول)

بنام: از بنان بمعنى سر انگشت. **وطامه الله**. [خميره كرد او را خدا بر نيكوئى.] از طامه اى طين او ساخت وخمير كرد وپيدا نمود، وبعضے گويند: طابه وطامه دو لغت ست، در 'ارتشاف' ست: كه آنچه مدعيان اصالت صابه گويند: كه بطيم جائے بصين نيامده خطاست؛ زيرا كه يعقوب بطيم حكايت كرده. **واز باء**: اى بدل ميشود ہم. **بنات مخر**: از بنات بخر اى دختران بخار، وآں ابر تنك ست كه قبل موسم گرما از بخار متولد ميشود؛ لهذا بدختريت آں نامزد شد، ابن جنى گفته: اگر مخر بمعنى شگافتن گيرند بعيد نباشد. (شرح الأصول، رضي) **راتما**: وراتبا اى ہميشه بودم مقيم. **من كثم**. از كثب اى قريب شد.

صنعاني. در نسبت بصنعاء، گويا اول صنعاوي گفته واوٌ را بنون بدل كردند، وبعضے گويند: ہمزه را بنون بدل كردند، واول صحيح تر ست؛ زيرا كه ميان ہمزه ونون مقارنت نيست، ومبرد گويد: ہمزهٔ فعلاء در اصل نون ست، پس نزدش بدل نيست. (رضي، شرح الأصول) **لعنّ**: در لعل حرف مشبه بالفعل.

وطست و**ذعالت** ولصت، وباء **از تاء** وهمزه نحو: هَرَقتُ وهَرَحتُ و**هياك** وهنْ فَعَلْتَ
عطف بر تاء — از ارقت ای ریختم — از رحت راحت دارم — در ان شرطیه
فعلتُ و**يا هناه**، واز **الف** در مَهْ وأنَه، ولام از نون وضاد در **أصيلال** و**الطجع**، وطاء ودال از
بدل می شود به — ای استفهامیه — عطف بر دم
تاء نحو: **حُصْطُ** وفُزد و**اجدمعُوا** و**دولج**، وجيم از يائے مشدد در حالت وقف نحو: **فقيمج**،
فوقانیه
واز **محقف**، نحو: **حجتج** و**أمسَجت**. وروا است ابدال صاد از سين كه **قبل غين** وخاء **قاف** وطاء
مهمله — مهمله — معجمه — معجمه — مهمله
بود، نحو: أصبغ وصلخ ومس **صقر** وصراط، **وابدال زائے از سين وصاد** كه **قبل دال** اند وساكن نحو:
مهمله — مهمله — معجمه — مهمله
[illegible]

طست: أصله: طس بدليل طسوس، سين دوم بتاء بدل شد. **دعالت**: در دعاس بمعنى پارچه كهنه، ولصت در لص، صاد دوم بتاء بدل شد. **از تاء**: فوقانيه نحو: رحمه در وقف. **هياك** از اياك، وهيك نستعين قرات آمده.

يا هناه. بمعنى هن بنداء، أصله: هنو، واو متطرف بهمزه شد وهمزه بهاء گرديد، ورضي گفته. نزد بصريان بدل از واو ست، ونزد ابوزيد واخفش براى سكته، ونزد بعضے اصلى، وهو ضعيف. **أنه**: اى با ضمير متكلم. **اصيلال**: أصله: أصيلان، تصغير أصلان جمع أصيل وقت ما بين عصر ومغرب، نحو: رغيف ورغفان. **الطجع**: أصله: اضطجع، وآں لغت ردى ست.

حصط: أصله: حصت، وفزد أصله: فزت از حوص بمعنى خياطت دور، واين قسم شاذ ست براى تغير ضمير.

اجدمعوا. وآں شاذ ست در اجتمعوا. **دولج**: در تولج موضع دخول وحشيان. **فقيمج**: در فقيمي منسوب بفقيم پدر قبيله، ابو عمرو گفته: يكے را از بنى حنظله پرسيدم: از كدام گروه هستى؟ گفت: فقيمج. (جار بردي) **از محقف**: متصل يا منفصل، بيك حرف يا بدو، يا بسه حرف. **حجتج**: أصله: حجتي اى حج من، شاعر گويد:

لاهُمَّ إن كنت قبلت حجتج

خدايا! اگر قبول كردى حج مرا.

امسجت در أمسيت، وبعضے گويند: مر جيمش بدل از الف امسى ست. **قبل غين**: بدانكه اين حروف مجهوره مستعليه اند وسين مهموس متسفل، لهذا خروج ازاں بايں حروف ثقيل دانسته بصاد بدل كردند؛ زيراكه صاد در همس وصفير با سين ودر استعلاء بحروف مذكوره موافق ست، واگر سين متاخر ازين حروف افتد بدل نكنند، چوں: قسيت؛ زيراكه فرو آمدن چناں دشوار نيست كه بالا رفتن. (رضي، شرح الأصول) **صقر**: در سقر نام طبقه دوزخ.

ابدال زائے: سين حرف مهموس ست ودال مجهور، وخروج بحرف منافى ثقيل ست خصوصا وقت سكون حرف اول، پس سين را بزاء بدل كردند؛ زيراكه در صفير ومخرج مناسب سين ست ودر جهر موافق دال، وهمچنين صاد از حروف مطبقه مهموسه رخوه ست ودال از منفتحه مجهوره شديده. (رضي، وركاز الأصول)

یزُدل وفزدي. وآمده است حذف یکے از دو حرف تضعیف مانند أحست ومست بفتح وکسر میم.
درفصدی وآں حرف اول ست دراحسست درمسست
وتاء یا طاء در استطاع ویستَطِیْعُ، وتائے اول در یتَّسع ویتقي، وازینجا تق الله واستخذ در
بحذف تائے ثانی
استتخذ لزوما، وبلعنبر وعلماء وملماء در بني العنبر وعلی الماء ومِنَ الماء، واز تغیرات سماعی
بحذف لام – بحذف نون
حذف در ید ودم وغد واسم وأخ وأب وحم وهن وفم وابن وأخت وبنت وجز آنست.
حذف لام کلمہ اصلہ یدي اصلہ بدمو اصلہ سمو اصلہ اخو اصلہ ابو اصلہ حمو ازھنو ازفوہ ازبنو ازاخوۃ از بنوۃ

فصل

حروف زوائد ای حروفے کہ زیادتی ....
مبتدا

یزدل در یسدل ثوبہ میگذارد جامہ خود را. **آمده است**: ازینجا بیان حذف است. **مانند احست.** ای جائیکہ ضمیر مرفوع متحرک پیوندد. **بفتح وکسر میم**: فتح در صورتیکہ سین اول را بے نقل حرکت اندازند وکسره وقتیکہ کسرۂ آں بما قبل برند، غرض اول دو حرف تضعیف ہرگاه مکسور یا مضموم باشد وبعد متحرک افتد انداختنش بنقل حرکت وبلا نقل جائز، واگر مفتوح ست از نقل حرکت فائده نیست، وا گر بعد ساکن ست، چوں: احسست نقل حرکت لازم گردد. **استطاع ویسنطیع** پس اگر تاء حذف کنند اسطاع یسطیع گویند، وہمیں اولی ست، واگر طاء اندازند استاع یستیع گویند. **یتسع ویتقي** أصلهما: یوتسع ویوتقي بود، واؤرا بتاء بدل نموده بتاء ادغام کردند، وچوں یک تاء اندازند یتسع ویتقي بفتح تا خوانند.

تق الله امر زیراکہ در یتقي بعد حرف مضارع متحرک بود، پس ہمزه نیاورند ویاء بجزم افتاد. **استخذ در استتخذ** کہ استفعل است ماخوذ از اتخذ یتخذ، وبعضے گویند: اصل استخذ اتخذ بتشدید تاء از افتعال بود، اول از تائے مشدد بسین بدل شد، چنانکہ سین بدل میشود بتاء در شرار الناس بجائے شرار الناس. (شرح الأصول) **بلعنبر**: [بحذف نون برائے تخفیف، پس یاء باجتماع ساکنین افتاد.] حذف دریں مثال برائے تخفیف وکثرت استعمال است، وچوں لام ونون متقارب ہستند وادغام جہت سکون ثانی متعذر شد حذف کردند، سیبویہ گفتہ: ایں حذف جائیکہ لام ظاہر شود قیاس است، نہ جائیکہ لام ظاہر نہ شود، چوں: بني النجار. (شرح الأصول، رضي) **جز آنست**: چوں: ناس در أناس، ولا أبال ولا أدره ولا أدري مضارع منفی، ولم یك دریکن، ولو تر درلو تری. (منه) **حروف زوائد**: مراد آنست کہ زیادت ہمیشہ بدین حروف شود، نہ آنکہ ایں حروف ہمیشہ زائد باشد، وگاہے ترکیب کلمہ محض ازیں حروف گردد نحو: سال، ونیز زیادت آں بیکار نیست، بلکہ برائے معنی، چوں: انصر وأدهست، والف ضارب ویائے تصغیر، وگاہے برائے عوض میم اللهم، وبرائے تفخیم معنی چوں: میم زرقم، وگاہے برائے غرض مد مثل الف عماد، وگاہے برائے امکان تلفظ ہمچو ہمزۂ وصل. (نظامي، جار بردي)

برائے **غیر الحاق** و**تضعیف** جز آں نیاید **هویت السمان** ست، دلیل زیادتی حرف **اشتقاق** ست که دلیل اصالت نیز بود، ای فرع بودن لفظے مر لفظے را، وعلامتش موافقت ہر دوست در ماده و معنی، و**عدم نظیر** که ہم دلیل اصالت ست ای خروج کلمه از **اوزان عرب** بر **تقدیر اصالت** حرف **یا زیادت**، وغلبۂ زیادتش **در محلش**، و**ترجیح یکے** بر دیگر.

غیر الحاق: تضعیفی: زیرا که زیادت برائے الحاق تضعیفی گاہے ازیں حروف بود وگاہے از غیر آں، نحو: شمل وجسس، وزیادت الحاق غیر تضعیفی بزیادت حروف نباشد. **وتضعیف**. ای تضعیفے که برائے غیر الحاق ست: چه آں گاہے ازیں حروف باشد چوں: علم، وگاہے از غیر آں نحو: حرب. (جار بردي)

هويت السمان: [دوست داشتم زنان فربه را.] حکایتست که مبرد مازنی را از حروف زیدت پرسید، گفت:

هـــويت الســـمان فشيـــبنني وقد كنت قدما هويت السمان

مبرد گفت: که من حرف زیادت رامی پرسم وتو شعر میخوانی، گفت: دو بار جوابت دادم. (عصامي)

اشتقاق ست: وآں سه قسمت، یکے: تناسب در حروف وترتیب، چوں: ضرب از ضرب، وآنرا صغیر گویند، دوم: تناسب حروف غیر ترتیب، چوں: جبذ از جذب، وآنرا کبیر نامند، سوم: تناسب باعتبار مخرج نه در لفظ، مثل: نعق از نهق، وآنرا اکبر خوانند. **که دلیل اصالت**: ای اصالت وزیادت ہر دو از اشتقاق شناخته مے شود.

در ماده: ای در حروف اصلی و معنی، پس اگر در اصل حرفے ازاں یافته شود نه در فرع حکم کنند که در اصل زائد ست، چوں: نون ویائے سهسة مصدر که در سه نیست، وہمچنیں اگر در فرع حرفے باشد نه در اصل گویند. آں حرف در فرع زائد ست، چوں: میم وواؤ مضروب که در ضرب نیست. (شرح الأصول)

عدم نظیر: ای دوم دلیل زیدت حرف عدم النظیر ست. **دلیل اصالت ست**: چنانکه دلیل زیدت ست.

اوزان عرب ای اوزان مستعمل نه شود. **بر تقدیر اصالت**: پس اگر در لفظے از حکم بزیدت حرفے خروج از اوزان عرب لازم آید حکم باصلی بودن آں حرف کنند، واگر از حکم باصالت خروج لازم آید زائدش قرار دہند.

یا زیادت: چوں: مِعوط بالکسر وفتح واؤ وتشدید طا، اگر میمش را زائد وواؤ را اصلی گویند خروج لازم آید؛ زیرا که مفعل در اوزان نیست، واگر بالعکس گویند خارج نشود؛ چه فِعوَل موجود ست نحو: عسود. **در محلش**: ای چوں حرف در محلے واقع شود که زیادتش دراں محل غالب ست مر زائدش قرار دہند اگر مانعے نبود، چوں: میم مدین بر بنائے آں؛ زیرا که میم بیشتر در اول زائد شود، وایں دلیل سوم است. **وترجیح یکے**: حاصل آنکه: اگر دو دلیل معارض شوند یکے حکم بزیادت حرف کند دوم باصالت. پس اگر مرجحے بایکے یافته شود ترجیحش دہند، والا ہر دو جائز بود.

اما اشتقاق **قوی ترین** دلائل ست؛ ولهذا **بِلَغْنَ فِعلَن** بود از بلغ، و**ترغموت تفعلوت** از
بر وزن بر وزن
ترنم، و**سنبتة فعلتة** از سنب **با عدم نظیر** هر سه، و**میم مراجل** اصلیست از جهت **ممرجل** با غلبۀ
ای برای قوت اشتقاق بمعنی پارهٔ از روزگار در کلام عرب
زیادتش در اول. ودر کلمۀ که محتمل **دو اشتقاق** ست اگر هر دو **جلی باشند هر دو وجه** ست **أرطی** هم
اشتقاق
فعلی بود وهم **أفعل**؛ لوجود **بعیر آرط**، **واگر نه** ترجیح یکے، چوں: ملك، أصله: **ملأك**،
که واضح باشد
نزدیک ابو عبیده مفعل بود از **لَاكَ** بمعنی أرسل، ....

قوی ترین الخ: ومقدم بر دو دلیل دیگر، پس ہیچ یکے با او معارضه نتواند کرد وباوجود اشتقاق دلیل دیگر معتبر نشود.

بلغن: بکسر باء وفتح لام وسکون غین بمعنی بلاغت. **فعلن**: اگرچه فعلن یافته نشد، وفعلل بسیار ست چوں: قمطر.

ترغموت: بمعنی ترنم کمان وقت کشیدن. **تفعلوت**: نه فعللول باوجود کثرت آں، چوں: عضرفوط. **سنبتة** بفتح سین وسکون نون وفتح موحده وفوقانیه. **فعلتة**: نه فعللة باوصف کثرت آں، مثل: بعثرة. **با عدم نظیر**: پس چوں اشتقاق دلیل قویست بہ اقتضائے آں حکم کردند. **میم مراجل**. بمعنی جامهائے منقوش اصلی ست، ووزنش فعالل، نه مفاعل.

ممرحل. می گویند: ثوب ممرحل ای منقوش. اگر میم دوم رازائد گویند وزنش ممفعل باشد وآں در کلام عرب یافته نشده.

دو اشتقاق: یا زیاده ازاں بدیں طور که آں کلمه را دو فرع یه دو اصل یه یک فرع ویک اصل مختلف در ماده باشد.

جلی باشند: یعنی محقق که عبارت ست از توافق در معنی مشترک. **هر دو وجه الخ**: دراں کلمه بلا ترجیح یکے. **أرطی**. نام درختے که شتر آنرا میخورد. **فعلی**: باصلت همزه وزیادت الف آخر. **أفعل**: بزیادت همزه واصالت الف که بدل از یاء ست.

بعیر آرط: ای شتر خورندۀ أرطی، پس استعمال اول مقتضی آنست که همزه اصلی باشد والف زائد برائے الحاق بجعفر؛ زیرا که آرط بر وزن فاعل ست همزه اش فاء کلمه افتاد، واستعمال دوم می خواهد که همزۀ زائد بود والف اخیر مبدل از یاء؛ زیرا که اصل ر ط راصي بود، یاء بقاعده قاض افتاد آں لام کلمه واقع شده. (شرح الأصول، جاربردي) **واگر نه**: ای اگر هر دو اشتقاق واضح نباشد. **ملأك**: اتفاقا بدلیل ملائك وملائكة، همزه را بعد نقل حرکتش بما قبل برائے تخفیف انداختند.

لاك: ومَلْأَكٌ ومَلْأَكَةٌ بمعنی رسالت مؤید آنست، پس میم زائد باشد، وگویند: ایں اشتقاق بعید ست؛ چه اگر لاك بمعنی أرسل باشد معنی ملك مرسل بکسر سین خواهد بود حالانکه رسول ست. وجواب داده اند که مصدر میمی بمعنی مفعول ست، جاربردی گفته: اگر لاك بمعنی أرسل ثابت شود ایں مذهب حق ست؛ زیرا که دراں نه قلب لازم می آید ونه بنائے نادر که در کلام عرب نباشد. (شرح الأصول، جاربردي)

ونزدیکِ بعضے مفعل از ألوكة بمعنی رسالت، ونزد ابن کیسان فَعْأَل از ملك، ودر تقدیر فقد اشتقاق
بفتح وفتح همزه بحرکات ثلاثه در میم متعلق مبتد وآں کسائیست
دلیل زیادت حرف خروجِ کلمه یا اختش از اوزان بود بر اصالت، کنون کُنتال ونون قِنفخر
خبر خروج مبتدا
وخنفساء، واگر بر زیادت هم خروج لازم آید نیز زائد ست، کنون نرجس، مگر آنکه زیادتش
جانور سیاه
دران مخل نیاید، کمیم مرزنجوش، واگر بر هیچ تقدیر خروج نبود زیادت غلبه است. غالب . . . .
از زیادت کلمه یا اخت آں

ألوكة وألوك بر وزن ومعنی رسول مؤید آنست، ودریں هم میم زائد بود، اصل ملك مألك قلب مکانی نموده همزه را بجائے لام آوردند، وبالعکس، وآں بسیار آید، ودر ملک معنی رسالت هم ست، پس مناسبت معنوی شد. ملك از ملك؛ زیرا که ملك مالک اموریست که خدائے تعالی بدو تفویض نمود، پس میم او اصلی ست وهمزه زائد، ودریں مذهب ضعف لفظی ست؛ زیرا که فعأل بنائے نادر ست وهم بعد معنوی؛ زیرا که مناسبت آں باألوكة قوی تر است. (شرح الأصول، جار بردي، عصامي)

دلیل زیادت حرف: عدم نظیر باشد، وآں سه قسم، یکے: خروج کلمه، دوم: اخت آں بر تقدیر اصالت، سوم: خروج کلمه بر تقدیر اصالت وزیادت ست. اختش: که موافق آں در حرف ومعنی ست. بر اصالت: ای اگر حرف را اصلی گویند لازم آید که آں کلمه یا اختش از وزن بیرون رود. کنون کنتال: بالضم بمعنی کوتاه بر وزن فعلال بضم فا وفتح عین، واگر نون را اصلی گویند وزنش فعلّال باشد، وآں یافته نشد، پس کلمه از وزن بیرون باشد. (شرح الأصول) نون قنفخر: بکسر قاف وفتح فاء بر وزن جردحل، وخنفساء بضم خائے معجمه وفاء بر وزن قرفصاء، نون هر دو زائد قرار داده بر وزن فنعلل وفنعلاء گفتند، واگر چه از اصلی گفتش ایں دو کلمه از اوزان بیرون نمیروند، لیکن از حکم اصالت درینجا لازم آید که در اخوات شان أعني قنفخر بالضم وخنفساء بالفتح فاء نیز اصلی بود، وآں از اوزان بیرونست؛ چه فعلل بالضم وفتح لام اول یافته نشد.

نیز زائد: زیرا که حرف زائد چوں در زیادت واصالت دائر بود بر زیادتش حکم کنند؛ چرا که مزید جهت کثرت غیر مضبوط هستند.

کنون نرجس: اگر آنرا اصلی گویند وزنش فعلل بکسر لام اول باشد، واگر زائد قرار دهند بر وزن نفعل بود، وهر دو یافته نشد.

مخل نیاید: پس لا جرم حکم باصالت آں کنند اگر چه بهر دو تقدیر خروج لازم آید. کمیم مرزنجوش: بفتح میم وزائے معجمه بعد مهمله وضم جیم معرب مرزنگوش نام گیاہے خوشبو، میمش را اصلی گویند یا زائد خروج از اوزان لازم ست؛ چه فعللول ومفعلول هر دو نیامده؛ لیکن زیادت میم در اول قبل چار حرف اصلی سوائے شبه فعل بعید ست، پس لاجرم باصالتش حکم دهند.

غلبه است: ای غلبه زیادت حرف در موضعے که واقعست.

غالب: چوں ادراک غلبهٔ زیادت بر دریافت مواقع زیادت موقوف بود دراں شروع کرد.

ست زیادتی **حرف تضعیف** باسہ وزیادہ ازاں **حرف اصلی**، چوں: کرّم و**قردد** و**عصبصب** و**مرمریسٌ**، و**تکریر فاء** تنہا **روانبود**، وزلزل و**قوقیت** **رباعی ست** **نہ از باب تکریر**، وہمزہ ومیم **دراول** باسہ **حرف اصلی** **فقط**. ومطرد ست میم زبرین بمعنی تحریک در اسم فاعل ومفعول وظرف ومصدر وآلہ اگرچہ **بازیادہ ازسہ** بود، ویاء **باسہ حرف** و**یازیادہ** مگر در**اول رباعی** **غیر مضارع**، . . . .

حرف تضعیف: [یکے یا دو برائے الحاق وغیر آں.] وآں دوم ست از دو حرف: زیراکہ تکرار بدو حادث میشود، وہم زیادت مرتبۂ ثانی ست از اصالت، وسیبویہ گفتہ کہ یکے بدون تعین زائد ست: چہ تکرار از ہر واحد میتواند شد، ونزد خلیل اوں متعین ست؛ زیراکہ در کرم حکم بزیدت اول برائے سکون بہتر ست، پس ہمچنیں در غیر آں. (شرح الأصول)

سہ حرف اصلی: مثل تکریر عین برائے غیر الحاق. **قردد**. زمین بلند، مثال تکرار لام برائے الحاق: جعفر، ودراں ہم مثل: کرم یک حرف مکرر ست. (ركار الأصول) **عصبصب**. بمعنی شدید از عصب، وزنش فعلعل. بتکرار عین ولام برائے الحاق بسفرجل. **مرمریس**: بمعنی سخت از مراسة ست، وزنش فعفعیل بتکرار فاء وعین برائے الحاق بخندریس.

تکریر فاء: بدون تکریر عین ولام. **روا نبود**: پس جائز نیست مثل: صصرب؛ زیراکہ مستلزم ادغام ست، وآں جہت لزوم ابتداء بسکون متعذر، واگر ہمزۂ وصل آرند التباس لازم آید، واگر ادغام نکنند ثقیل ماند؛ لہذا باب ددن قلیل ست، واجتماع متجانسین در سمسر از قبیل تکریر فاء نیست؛ چہ وزنش فعفل ست نہ ففعل. واگر بعد عین تکریرش کنند تکرار حرف بفصل حرف اصلی غیر مکرر لازم آید، وآں ثابت نشدہ، پس آنچہ در 'شرح الأصول' است کہ ایں ثقل وقتے لازم آید کہ تکرار بدون فصل شود باینکہ ہمچو ثقل در سمسر موجود است فقط ساقط شد. (چار بردي، ركار الأصول)

قوقیت: از قوقاة بمعنی آواز کردن مرغ. **رباعی ست**: نزد بصریین بر وزن فعلل وفعللت. **نہ از باب تکریر**: چنانکہ کوفیین گویند؛ زیراکہ اگر در زلزل فاء وعین را ودر قوقیت ہر دو حرف علت را مکرر وزائد گویند کلمہ بر دو حرف باقی ماند، واگر یک حرف را مکرر وزائد قرار دہند تحکم لازم آید. (شرح الأصول) **در اول**: چوں: أفکل بر وزن أفعل، وبعض ہم گفتہ اند چوں: مأسل نام موضعے، بخلاف شأل کہ ہمزہ اش در وسط ست واصلی ست. **حرف اصلی**: واگر حرف زائد باشد مضائقہ نیست، نحو: أحصین بر وزن أفعیل. **فقط**: کم ازاں نہ زیادہ، پس ہمزۂ إبل وإصطبل اصلی باشد. **بازیادہ ازسہ**: نحو: مدحرج ومتدحرج ومخرج ومضروب ومنصر وجز آں. **یا باسہ حرف**: [اصلی چوں: یرمع ویلمع.] ای وغالب است زیادت یائے تحتانیہ.

یا زیادہ: از سہ، چوں: سحفیة بمعنی جانورے. **اول رباعی**: اصلی کہ آنجا زائد نشود، پس یستعور فعللول ست، چوں: عضرفوط یفعلول. **غیر مضارع**: کہ آنجا ناچار اصلی نیز زائد بود، نحو: یدحرج.

والف وواوَ با سه حرف **یا زیاده مگر اول**. **ونون** اگر ثالث ست وساکن یا آخر کلمه بعد الف، ومطرد
حتی چوں حمدو وجدول
ست در مضارع **وبعضے ابواب**. وتاء مطرد ست در تفعیل **وبعضے ابواب** مانند رغبوت. **وسین** در
زیادت نون چوں مضرب عطف بر نون عطف بر تاء
باب استفعال، **امالام** کم آید، وهاء کمتر **بل نیاید** بقول **بعضے** نحو: زیدل وعبدل **وأهراق**. چوں
غالب متعدد بود همه زائده اند اگر ممکن ست نحو: **إهجيري**، **وإلا** حرفے که مستلزم خروج نبود چوں
غالب الزیادة از وزن عرب
میم مدین، نه یائش، وطائے **قطوطی نه الفش**، لوجود **مفعل وفعوعل**، نه فعیل وفعولی، ...
تا بر وزن فعیل بود ثانی

یا زیاده: نحو: سروح بکسر وحائے مہمله ناقۀ طویله، وکنهور بروزن سفرجل سحاب متراکم

مگر اول: یعنی الف وواو در اول زائد نشود، پس در ورنتل بمعنی داهیه ملحق بسفرجل بروزن فعنلل است، والف در اول نیاید.

ونون الخ: یعنی زیادت نون انگاه غالب ست که در رتبۀ ثالث ساکن افتد، چوں: عرند بضمتین، یا آخر کلمه بعد الف نحو: عمران، واگر ثالث متحرک باشد اصلی ست نحو: برناساء، کذا قیل. بعضے ابواب: ثلاثی مزید نحو: انفصر و احرنجم.

بعضے ابواب: مثل: تفعل وتفاعل وافتعال واستفعال وتفعیل وجز آں. رغبوت مصدر، وهمچنین تحوال.

وسین: در باب استفعال مطرد ست، وزیادتش در اسطاع یسطیع که اصلش نزد سیبویه اطاع یطیع ست شاذ بود، وزمخشری سین کسکسه را که در حالت وقف بعد کاف خطاب مؤنث مے افزایند نحو: اکرمتکس زائد شمرده، وابن حاجب قول او رد کرده؛ زیرا که دریں هنگام شین کشکشه هم که برائے فائدۀ مذکور می آرند زائد شمردن خواهد افتاد حال آنکه شین از حرف زیادت نیست.

امالام: کم آید در اول ووسط زیاده نشود جز در آخر بعضے الفاظ یافته نه شد، بعضے نفی زیادت آں کرده اند.

بل نیاید. زیاده گفتن یعنی کلمه بر تقدیر زیادتی همه از سه حرف اصلی کمتر نمایند. بعضے: یعنی مبرد؛ وهذا آنرا از حروف زیادت نشمرده. اهراق: أصله: أرق، همزه را بهاء بدل کردند، وچوں گمان میشد که ها، فاء کلمه است آنرا ساکن کرده همزۀ وصل آوردند، وهراق هم آید، ومبرد را میرسد که گوید: الف دراں زیاده است چه هرق هم می آید.

غالب متعدد: یعنی اگر در کلمه دو حرف یا زیاده یافته شود که زیادت آں دراں موضع غالب ست.

اهجیري بکسر همزه وجیم بمعنی داب وشان، پس همزه ویاء والف دراں زیاده است بجهت غلبۀ زیادت اینها بقائے کلمه بر سه حرف اصلی وزنش افعیلی ست. والا: ای اگر زیادتی همه ممکن نبود؛ زیرا که بر دو حرف اصلی میماند.

میم مدین: که زائد ست وزنش مفعل. قطوطی. نام موضعیکه طایش زائد ست وزنش فعولی

نه الفش: تا بر وزن فعوعل باشد. مفعل ناظر ست بمدین، وفعوعل بقطوطی. وفعوعل در کلام عرب چوں: عثوثل.

واگر هر دو **موجب خروج** اند پس حرفے که زیادتش زائد قرار داده شود زیاده بود از دیگر، چون: واوِ **کوالل** نه همزه اش اگرچه فوعلل وفعالل هر دو **نایابند**، واگر هیچ کدام باعث خروج نشود ودر کلمه فک ادغام بود **با شبهِ اشتقاق** بر شقے ترجیح دهند یکے را **بفکّ ادغام**، وبعضے **بشبهه**، پس یأجج نام مقام **یافعلل** بود بزیادتی جیم **برائے الحاق**، یا یفعل؛ **لوجود أجّ**، واگر شبه **بر هر دو شق** ست **ترجیح بفکّ** ادغام ست، . . . .

موجب خروج: یعنی هر که را زائد گویند کلمه از اوزان عرب بیرون رود. **کوالل** بمعنی کوتاه بر وزن فوعل ملحق بسفرجل

هر دو نایابند: لیکن زیادت واوْ در وسط کلمه بیشتر ست از زیادت همزه دران: لهذا واوْ را زائد گیرند نه همزه را. بدانکه خروج از اوزان با شبهِ اشتقاق که معنی آں عنقریب میدانی معارض شود بایں طور که اگر در لفظے بزیادت حرفے حکم کنند خروجش از اوزان عرب لازم نیاید، لیکن شبهِ اشتقاق مفقود گردد.

واگر بزیادت حرفے دیگر حکم کنند خروج لازم شود که فقدان شبهِ اشتقاق دریں صورت هر دو وجه رواست هر کرا خواهند اختیار کنند، چون: مسیت بفتح میم ویا، اگر میمش را زائد گویند وزنش مفعل باشد وآں موجود ست ومادهٔ آں سست بود وآں یافته نشد. پس شبهِ اشتقاق مفقود گردد، واگر یاء را زائد قرار دهند وزنش فعیل باشد وآں ز اوزان عرب نیست، لیکن ماده اش مست بود وآں ثابت است، پس شبهِ اشتقاق باقی ماند، بالجمله رواست که وزنش مفعل گویند یا فعیل. (شرح الأصول)

باشبهِ اشتقاق: [ای بر شق واحد یعنی بر تقدیر زیادتی که مخالف فک ادغام ست، یعنی فک ادغام زیادتی آنرا مقتضی نباشد. (منه)] یعنی در کلمه هم ادغام باشد وهم شبهِ اشتقاق، وآں عبارتست از یافته شدن لفظے از مادهٔ لفظ دیگر بدون مناسبت معنوی میان هر دو. (رکار الأصول وغیره) **بفکّ ادغام**: ای بدلیل جواز آں، یعنی جواز فک ادغام مقتضی بزیادت حرفے که باشد همان را زائد گویند اگرچه شبهِ اشتقاق از دست رود: زیراکه اشتقاق یقینی نیست، پس چرا ثقل فک ادغام در حرف متجانس اصلی بر خود لازم گیرند.

بشبهه: یعنی شبه اشتقاق از دست ندهند، وباقی ماندن آں مقتضی زیادت حرفیکه باشد همان را زائد گویند اگرچه فک ادغام لازم آید؛ تا حتی الامکان لفظ موضوع مستعمل از دست نرود. **یافعلل** اگر بفک ادغام ترجیح دهند.

برائے الحاق: بجعفر پس فک ادغام صحیح باشد؛ زیراکه در ملحقات ادغام نشود اگرچه ماده اش یاج خواهد بود وآں موجود نیست

لوجود أجّ: بمعنی روشن شد، یعنی یاء را زائد وجیم را اصلی گویند، چه شبهِ اشتقاق آں موجود ست، وفک ادغام را بر شذ محمول کنند، اگر جیم زائد گفته شود بنائے مهمل که یاج باشد لازم می آید.

بر هر دو شق: یعنی از دو حرف هر کرا خواهند زائد گویند شبهِ اشتقاق از دست نرود. **ترجیح بفک**: پس حرفے راکه جواز فک ادغام مقتضی باشد زائد گویند؛ زیراکه ترجیح شق دوم نیست وشبه در هر دو صورت باقیست.

چوں: مهدد؛ **لوجود مهد** وهد، **واگر بفک** نبود **ترجیح بشبه** بود، **ونزد بعضے بوزن اغلب**،
نام درخت
پس موظب مفعل باشد؛ لوجود **وظب**، نه مظب ورمان فعلان بود، لوجود **رم**، **ونزد بعضے**
فعال که این وزن **در بابش اغلب ست**، واگر **شبه** بهر دو تقدیر ست **ترجیح دهند بوزن اغلب**،
زیادت حرف تضعیف
وبعضے باقیس، پس **حَوْمَان** نه فوعال از حَمْن ست بل فعلان از حوم که اغلب ست، ومَوْرَقٌ مَفْعَلٌ
وزن فعلان از فوعل بفتح نام شجرے
بود، نه **فوعلٌ که اگرچه** دران اقیس ست **اما مغلوب ست**، ....

لوجود مهد: [یعنی گهواره وزمین وجز آں] یعنی مهد را در هر دو صورت مادهٔ اشتقاق موجود ست برابر ست: که از مهد گیرند وداں دوم را زائد برائے الحاق گویند؛ تا وزن فعلل بود، یا از هد گویند، ومیم را زائد قرار داده بر وزن مفعل خوانند، لیکن حکم بزیادت دال لازم ست: تا فک ادغام شاذ نبود. **اگر بفک**: ای اگر هر یک شبهٔ اشتقاق باشد وفک ادغام نبود.

ترجیح بشبه: زیرا که مرجح دیگر نیست. **نزد بعضے**: حاصل آنکه اگر در لفظے بر تقدیر زیادت حرفے شبهٔ اشتقاق میشود لیکن وزن مغلوب لازم می آید، وبر تقدیر زیادت حرف دیگر بر وزن اغلب میماند لیکن شبهٔ اشتقاق از دست میرود در یں صورت نزد بعضے ترجیح بوزن اغلب ست، ونزد جمهور بشبهٔ اشتقاق؛ زیرا که رد کلمه بطرف ترکیب موضوع مستعمل اگرچه وزن مغلوب باشد ازاں بهتر ست که بترکیب مهمل رد نمایند ووزن اغلب حاصل کنند. **موظب**: نام موضعے که دران فک ادغام نیست وشبهٔ اشتقاق موجود. **مفعل**: بزیادت میم واصالت واؤ. **وظب**: بمعنی دام، پس وزنش فوعل باصالت میم وزیادت واؤ نبود

لوجود رم: بمعنیٔ صحیح یا کے درمیں موجود نیست؛ تا وزنش فعال گویند. **نزد بعضے**: ای نزد مرجحان بوزن اغلب

در بابش: ای اسمائے اشجار واثمار. **اغلب ست**: چوں: تفاح سیب، وکرث گندنا وجز آں. **شبه**: یعنی بر تقدیر وزن اغلب وغیر آں.

ترجیح دهند: اگرچه وزن اقیس معارض شود، پس حرفے را که وزن اغلب مقتضی زیادت باشد زائد گویند.

بعضے باقیس: یعنی اگر لفظ بر یک تقدیر بر وزن اغلب میشود وبر تقدیر دوم بر وزن اقیس ترجیح دهند. (منه)

حومان: بالفتح نبات بر وزن فوعال بزیادت واؤ مشتق از حمن بمعنی کنه، هندی: چچڑی نیست؛ زیرا که آں وزن مغلوب ست، بلکه بر وزن فعلان بزیادت الف مشتق از حوم بمعنی گرد گردیدن ست، وانیجا وزن اقیس معارض نیست

فوعل: باصالت میم وزیادت واؤ از مرق. **که اگرچه**: کاف برائے علت وبیان هر دو میتواند شد، یعنی وزن فوعل در امثال مورق که اولش میم مفتوح وثانی واؤ ساکن وثالث حرف مفتوح باشد بقیاس نزدیکتر ست به نسبت مفعل بفتح عین؛ زیرا که مفعل از مثال واوی صحیح اللام بکسر عین مے آید چوں موعد وموجل وموضع، کذا فی 'شرح الأصول' (منه)

اما مغلوب ست: ومفعل غالب؛ لهذا بر غالب حکم کرده شد کسے که ترجیح باقیس بیند وزنش فوعل گوید

واگر اغلبیت نبود ہر دو برابرند، چوں: أَرْجُوان أفعلان ست یا فُعْلَوَان، واگر شبہہ اصلا نبود پس باغلبیت، واگر نباشد ہر دو برابرند.

ای بہر دو تقدیر — ای اغلبیت ہم نباشد

فصل

تمرین ای علمے کہ ازاں جواب کیف تبني من کذا مثل کذا؟ آسان شود، یعنی اگر بنا کنی مثلا از دعا مانند صحائف، ودراں آنچہ قیاس خواہد بعمل آری، چگونہ آید جوابش دعایا بود، . . . . .

ای در مصنوع — از ابدال وغیرہ — فرع

اگر اغلبیت: یکے از دو وزن را وشبہ اشتقاق بہر دو تقدیر بود. **ہر دو برابرند**: ای ہر دو وزن برابرند در صحت واعتبار، یا ہر دو حرف برابراند ہر کدام را کہ خواہند زائد قرار دہند. (منہ) **أرجوان**. بضم ہمزہ وجیم رنگ سرخ معرب ارغوان.

افعلانست: بر تقدیر زیادت ہمزہ واصالت واؤ چوں: أفعلان از ترکیب رجا یرجو، یا فعلوان بر تقدیر اصلت ہمزہ وزیدت واؤ، مثل: فعلوان از ترکیب أرج بمعنی خوشبو، وہیچ یک ازیں دو وزن بر دیگرے غالب نیست. (شرح الأصول)

پس باغلبیت: یعنی بر تقدیر زیادت حرفیکہ وزن غالب حاصل آید ہماں را زائد گویند نحو: إمعة بمعنی سست رائے بر وزن فعلة باصالت ہمزہ وزیادت حرف تضعیف، نہ إفعلة بزیادت ہمزہ، زیراکہ وزن فعلة بسیار ست چوں: دمنة وقنة، وإفعلة کمتر مثل. إمعة، وإمع ومع ہر دو مفقود ست. **ہر دو برابرند**: چوں. سصوانة کہ بر وزن أفعوانة بود یا فعلوانة ہر دو نادر ست، وسص واسص معدوم، وفیه شيء **تمرین**: در لغت خو گرفتن، ووضع آں برائے امتحان متکلم است.

کیف تبني الخ [چہ گونہ می سازی یا ساختہ میشود از چنیں لفظ مثل چنیں؟] معنی آں نزد جمہور آنست کہ اگر تغیر دہی لفظ اول را، وتصرف کنی دراں بابقائے مادۂ اصلی، وگردانی آنرا بر صورت لفظ ثانی در حرکات وسکنات وترتب اصلی وزائد، وبعمل آری در مصنوع آنچہ مقتضائے قیاس بود از تعلیل وادغام وحذف وقلب وجز آں بر چہ صورت شود؟ وناگزیر ست از تخالف صیغہ ہر دو مادۂ آں نگویند: از ضرب مثل: حرج یا یضرب بساز. وہم از رباعی ثلاثی نہ سازند، ہاں بنائے مثال مجرد از مزید مضائقہ ندارد، پس اگر حروف مبني منه از مبني علیه زیادہ بود زوائد را اندازند، واز مستغفر مانند کتف غفر سازند، وجرمی گفتہ. بنائے آنچہ در کلام عرب نبود روا نیست اگرچہ مثل آں موجود باشد؛ زیراکہ اختراع لفظی خواہد بود، نگویند: کہ از ضرب مثل: دحرج بساز، جوابش دادہ کہ ایں محض امتحانست نہ برائے استعمال لفظ مبنی. **مانند صحائف**. کہ ازاں صورتے صحائف ساختہ شدہ.

دعایا. أصله: دعایو، جمع دعیة، أصله: دعیوة، پس یا کہ در جمع بعد الف ست ودر مفرد مدہ زائدہ بود ہمزہ گشت، وواؤ یا گردید دعائی شد، پس ہمزہ را بیاء بدل کردند وفتحہ دادند، ویاء را بالف دعایا شد بقاعدۂ خطایا. (منہ)

پس دعا مبني منه ست، وصحائف مبني عليه ودعايا مبني، وابو علي گويد: بيفگني وبيفزائي در مبني آنچه در مبني عليه افتاده وافزوده بود قياساً، ونزد بعضے شرط قياس نبود، چون بنا كني از ضرب مثل: محوي نزد جمهور مضَرّبيّ شود، ونزد ابو علي وبعضے مُضَرِيٌّ، واز دعا مثل اسمٍ وغدٍ دِعُوٌ ودَعَوٌ، ونزد بعضے اِدْعٌ ودَعٌ، وبنائے عَنْسَلٌ وقنفخر از عَمِلَ، وقال: عنْمل وقَنُوْلٌ وعِنْمَلٌّ وقِنْوَلٌّ آيد بلا ادغام نون؛ تا التباس بفَعَّلٌ وفِعَّلٌ نيايد.

در اصطلاح

بفتح س

از عمل مثل عسس

بفتح فاء وتشديد عين

آنچه در مبني عليه: يعنى آنچه در مبنى عليه بقاعده وقياس افتاده بود از مبنى هم افگنند اگرچه قاعدهٔ حذف دراں نبود، خلاف لجمهور. **شرط قياس:** يعنى ميگويند: كه آنچه در مبنى عليه بقياس يا بغير قياس حذف شده است در مبنى هم اندازند، ونزد جمهور حذف در مبنى وقتيست كه در مبنى قاعدهٔ حذف يابند، پس در حذف اختلاف شد، واتفاق برنست كه زياده كنند وقلب سازند در مبنى برابر زيادت وقلب مبنى عليه، واجماع ست بر حذف زوائد مبنى عليه در مبنى وقتے كه گنجائش آں ندارد، وبر عدم ابدال وادغام در مبنى وقتيكه علت ابدال وادغام كه در مبنى بود مفقود باشد. (ركاز الأصول)

محوي بضم ميم وفتح حاء وكسر واؤ وياے مشدد منسوب بمعنى اسم فاعل از تفعيل كه ياے اخير ويكے از دو ياے مشددش افتاده ياے دوم واؤ شد، چنانكه در نسبت گذشت **مصربي** بضم ميم وفتح ضاد وكسر راے مشدده وباے موحده قبل ياے مشدده، پس هيچ حذف نكنند؛ چه قاعدهٔ حذف كه در محوي بود اينجا يافته نشد.

مصري بضم ميم وفتح ضاد وكسر را قبل ياے مشدده بروزن محوي بحذف لام كلمه وبيت عين، چنانكه در مبنى عليه قياسى بود اگرچه در مبنى قاعدهٔ حذف يافته نشده. **دعو ودعو** اول مثل: سم ست:، وثانى، مثل: عد؛ چه اصل سم سمو بكسر سين يا ضم آنست، لام كلمه حذف نموده بعد اسكان همزهٔ وصل آوردند، واصل عد عدو بود واؤ را انداختند، واين هر دو حذف خلاف قياس ست، پس نزد جمهور وابو علي از مبنى حذف نكنند. (نظامي، شرح الأصول)

ادع بروزن سم وعد، وحذف آنچه خلاف قياس در اں هر دو حذف شده **عنسل** بفتح عين وسين، ناقهٔ سريع السير.

قنفخر بكسر قاف وفتح فاء جسيم. **قنول:** مثل عنسل از قال. **عنملّ:** بتشديد لام، مثل: قنفخر ز عمل.

قنولّ بتشديد لام، مثل قنفخر از قال. **ادغام نون:** در ميم وواؤ در هر چهار مثال باوجود قاعدهٔ ادغام. **بفعّل:** ناظر ست به ولين، وفعل اگرچه مختص بفعلست، ليكن گمان ميرود كه شايد علمش كرده باشند، ومعلوم ست كه هنگام خوف التباس ادغام نمى كنند (رضي) **فعلّ** [بكسر فاء وتشديد عين ولام.] ناظر ست باخيرين، اى التباس بايں وزن لازم مى آيد چوں: عمكد وسعد، پس هرگاه عمل بادغام گوئى معلوم نشود كه اصل كلمه است يا مثل: قمحر مدغم. (جار بردي، ركاز الأصول)

وجحنفل از کسر وجعل **ممتنع ست برائے ثقل**، ویا **لبس به فَعَلَّلَ**. وبنائے **أبکُم از** وأيَ وأَوَى أَوْءٍ وأُوْوٍ بود. وإِجْرِدٍ وَأَيَ وإِيو وإِيٍّ واطلخمّ إِيْئِيًا وإِيْوَيًا.

جحنفل: بتقدیم جیم مفتوح بر حائے مهمله وفتح فا گنده‌لب. **ممتنع ست**. پس کسر وجعل گفته نه شود.

برائے ثقل: اگر ادغام نکنند؛ چه میان نون وراء ولام شدت اتصال است، وعدم ادغام باعث کمال ثقل.

لبس به فعلّل: فعلّل بصحیین وتشدید لام اول مفتوح، چو شمعلّل، ای اگر ادغام کنند التباس بدین وزن لازم آید، ومعلوم نشود که اصل کلمه است یا فعلل مدغم. **أبکم**: بضم اول وثالث پوست مقل. **وأي**: لفیف مقرون مهموز عین بمعنی قصد.

أوى: لفیف مقرون مهموز فا أي رجع. **أوء**: از أُوْؤُيٌ، مثل: أبکم، اصله: أوْؤُي، ضمهٔ همزه دوم بمناسبت یاء بکسره بدل شد أوْئِي گردید، اعلال قاض کردند أوْءٍ بکسره یاء تنوین شد. **أوو** بکسرهٔ تنوین، مثل: أبکم از أوْأيٌ، اصله أوْوُي ضمهٔ واو بکسره بدل شد وهمزهٔ دوم براجتماع همزتین بواو، وتعلیل قاض کردند، بعضے بادغام او گویند، وبعضے بدون آنچه واو مبدل از همزه مدغم نشود. (رکاز الأصول)

اجرد: ای وبنائے اجرد از این هر دو، واجرد بالکسر وکسر راء تره ایست. **وأي**. [قائل آن اخفش است.] از وأْيٌ، اصله: إوْئِي، واو جهت سکون وکسر ما قبل یاء شد واعلال قاض گردید. **إيو** ای مثال اجرد از أوي، در اصل إئْوِي بود، یاء بقاعدهٔ قاض افتاد، وهمزهٔ ساکن جهت کسرهٔ ما قبل بیاء بدل شد إيو حاصل آید، پس نزد بعضے قلب وادغام نه کنند اگرچه یاء وواو جمع آمده واول ساکن ست؛ زیرا که واو مبدل از همزه است، چنانکه در رؤی، مصدر، وبعضے گویند: هرگاه ابدال همزه بیاء واجب شد قلب واو که بعد آنست بیاء وادغام یاء در یاء نیز شود، وقیاس آنکه در آخرش سه یاء جمع شود حذف اخیر ست، نزد بعضے نسیًا منسیًا حذف شود، برین تقدیر إيّ بهر سه حرکات آید، ونزد بعضے منوی در رفع وجر، پس إيٍّ بکسر وتنوین در رفع وجر گویند.

اطلخم: ای بنائے اطلخم بر وزن اقشعر بمعنی تاریک شد از وأي وأوى.

إيئيا ای از وأي بدین صورت آید بکسر همزه وسکون یاء وفتح همزه وسکون یاء وفتح همزه وتشدید یائے مفتوح والف، اصلش إوْئيَيًا بسه یاء بود بر وزن اطلخما، واو بجهت کسر ما قبل یاء گردید إيْئِي شد، یائے ساکن در متحرک ادغام یافت ویائے اخیر برائے فتحهٔ ما قبل الف شد إيئيا حاصل شد. (رضي، رکاز الأصول) **إيويا** مثل: اطلخما از أوي بکسر همزه وسکون یاء وفتح واو ویائے مشدد قبل الف، اصله: إءْوِيي بسه یاء، یائے اول در ثانی مدغم شد وثالث برائے فتحهٔ ما قبل الف گردیده وهمزه از کسرهٔ ما قبل یاء گشت إيويا حاصل آمده ویاء در واو مدغم نشود بالاتفاق؛ زیرا که همزه اول برائے وصل ست، پس هرگاه بوصل یا مفتوح واقع شود همزهٔ دوم باز آید؛ زیرا که علت ابدالش بیاء باقی نخواهد ماند، مثل قال إئوِ.

وبنائے اغدودن از بیع وقوة إِبْيَيَّع اِقْوَوَّى شود، وقیل: اِقْوَيّاً، و**عصفور** از قوة **قويٌّ**. وبنائے **قذعمل** از قضی **قُضَيٌّ** **بحذف یائے ثالث منسیاً** وقذعمیلة **قُضَيِّيَةٌ** و**قُضَوِيَّةٌ** **مانند مُحَيِّيٌّ** ومُحَوَيٌّ وجحمرش **قَضْياً**، وقیل: **قُضْيَيٌّ** و**حلبْلاَب** **قضيضَاء**. وبنائے دحرجت از قرأ **قَرْأَيْتُ** و**سبطر** **قِرَايٌ**. واطمأننت **اِقرأياتُ**، ومضارعش **يقرئِيْئُ**. **چوں بنا کنند** از رَوْأيٌ **مثل**
قائلش ابن حاجب
ماضی متکلم از اقشعر
کوکب، **پس جمع بواؤ ونون کرده بیائے متکلم اضافت نمایند** **أوَيٌّ** شود. . . . .
بعد تخفیف همزه

عصفور: ای وبنائے مثل عصفور بالضم گنجشک. **قوي**: بالضم وتشدید واؤ مکسور ویائے مشدد. **قذعمل**: بضم قاف وفتح ذال وکسر میم. **قضي**: بضم قاف وفتح ضاد وتشدید یاء، اصل آن قضيي بسه یاء، بروزن قذعمل. **منسيا**: چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاء ست، یا ادغام یائے اول در دوم. **قضيية وقضوية**: [ای بنائے آن از قضي.] اول بضم قاف وفتح ضاد ویائے مشدد مکسور قبل مشدد مفتوح، ودوم بضم قاف وفتح ضاد وکسر واؤ ویائے مشدد مفتوح، در اصل قضيية بچهار یاء بود، پس خواه یائے اول را در دوم وسوم را در چهارم بجهت سکون آنها ادغام کرده قضيية گویند، خواه اول را حذف نمایند ودوم را بواؤ بدل کنند تا قضوية شود.

مانند محيي: بدو یائے مشدد ومحوي بحذف یائے اول وقلب دوم بواؤ در نسبت محيي باسم فاعل که قاعدۂ در باب نسبت گذشت. **جحمرش**: ای بنائے مثل جحمرش بفتح جیم ومیم وکسر را، از قضي. **قضيا**: بالفتح وتنوین، اصله: قضيي بسه یاء، اول مفتوح، دوم مکسور، یائے اخیر ونسیاً حذف شد چنانکه قاعدۂ اجتماع سه یاست، ویائے دوم برائے فتحۂ ما قبل الف شد وباجتماع ساکنین افتاد، وآنچه گفته اند که یائے اخیر ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد محل تامل ست. **قضيي**: تعلیل فاصل در قضيي وعدم اعلال یائے دوم که برائے الحاق است. **حلبلاب**: بکسر حائے مهمله ولام اول وسکون بائے موحده گیاهی ست.

قضيضاء: اصله: قضيضي بتکرار عین ولام، یاء بقاعدۂ رداء همزه شد. **قرأيت**: اصله: قرأأت، همزۂ دوم که در موضع لام ست بیاء بدل شد. **سبطر**: بکسر سین وفتح باء وسکون طاء وراء، بنائش از قرء.

قراي: اصله: قرأأ، همزۂ دوم که در لام ست یاء شد، وچون یاء بعد سکون ست حرکت بران ثقیل نباشد.

اقرأيات: اصله: اقرأأت همزۂ دوم لام بود یاء شد وبهنگام اجتماع همزات اول وثالث بحال می ماند. (شرح الاصول)

يقرئي: بروزن يقرعيع، اصله: يقرأأ، حرکت همزۂ میانه براء داده جهت کسر ما قبل بیاء بدل نمودند، وادغام در سوم نکردند، چه در همزه ادغام نشود. **چوں بنا کنند**: این سوال ابن جني از ابن خالویه کرده بود در جواب حیران شد. **اوي**: بفتحتین وتشدید یاء، چه مثل کوکب از وأي است، یائے متحرک از فتحۂ ما قبل الف شد، حرکت همزه بما قبل برده برائے تخفیف انداختند، =

وازأولق مثل: اخشوشن الناس إيلَولق الْألأُق.

فصل

در خط:

یاسین اگر اسم حرف ہجا بود کتابتش **یاسین** ست، واگر اسم شئ دیگر ست **یاء سین** بود **ویس**، ودر مصحف مجید بر ہر دو تقدیر اخیر ست. بدانکہ **اصل** در خط ہر کلمہ کتابت آنست بحروفش بصورتیکہ مر او راست در **وقت ابتدا** بآں ای نوشتن بصورت مسمّی ووقف بران؛ ولہذا **رہ زیداً** و**مجيء مه جئت بہاء نویسند**، و**مانند بزید** ولزید وکزید ومنك وضربكم وقت تکلم **متصل نگارند**.

= ...ي گردید، واوِ اول را ہمزہ کردند چوں أواصل، ہرگاہ جمعش بواؤ ونون نمودند أوون شد باسقاط الف مثل مصطفون، وہنگام اضافت بسوئے متکلم نون جمع افتاد أووي شد، وبقاعدۂ مسلمي أوي حاصل آمد. (جار بردي، ركار الأصول)

ايلولق: مثل: حشوش، صیغه: أولولق، اگر وزن أولق فوعل بود أوولق ست، اگر اصلش افعل باشد بہر تقدیر ہمزہ خواہ واؤ از کسرہ ماقبل یا شد. خط: وآں عبارت است از تصویر لفظ بحروف ہجاء، وتعرضش برائے آنست کہ خط دلیل لفظ میباشد، ومراد از خط عربی ست، لیکن برائے غیر اہل عروض؛ چہ مدار کتابت ایشان بر تلفظ است، وایشاں گاہے حرف ملفوظ نویسند، وگاہے غیر ملفوظ بر نگارند. (شرح الأصول، ركار الأصول) یاسین: ای بصورت اسمائے حروف نہ مسمّی. یا سین: ای کتابتش بصورت اسم حروف ہجا بود نزد بعضے. یس: ای کتابتش نزد بعضے بصورت مسمائے حروف ست. در وقت ابتداء: لہذا رأیته ومررت به بدون واؤ ویاء نویسند؛ زیراکہ ہر دو در وقف حذف میشود، وہمچنین تنوین نمی نگارند برائے حذف آں در حال وقف؛ وہذا مثل: من ست؟ وفاضرب بالف نوشتند؛ چراکہ در ابتداء ہمزہ می خوانند اگرچہ در درج از تلفظ افتادہ (شرح الأصول، رضي)

رہ زیدا: امر ست از رأی یری کہ بجہت بقائے آں بریک حرف ہائے سکتہ لاحق کردند.

مجيء مه جئت: ما استفہامیہ است کہ مضاف الیہ واقع شدہ، والفش افتادہ وہائے سکت لاحق شد.

بہاء نویسند: ای در حالت وصل چنانکہ ہنگام وقف می نگارند، وبہاء نوشتن مائے استفہامیہ وقتے ست کہ مضاف الیہ واقع شود، واگر مجرور بحرف جر گردد ہاء نباید نوشت؛ زیراکہ در وقف ہم ترک آں جائز ست؛ ازآنکہ جار مجرور بمنزلۂ کلمۂ واحد ہستند چوں: عم ومم وعلام ولم (منه) مانند بزید: حاصلش آنکہ: اصل در خط ہر کلمہ آنست کہ جدا نوشتہ شود، لیکن چوں کلمہ یک =

وکتابت اضربُنْ بواوٗ والف، واضربن بیاء، وهل تضربن بواوٗ ونون، وهل تضربن بیاء ونون باید نوشتند؛ تا مؤکد بر صورت غیر مؤکد نشود، لیکن خط همزه اول کلمه بالف ست مگر در لئلا ولئن ویومئذ وحنیئذ وهؤلاء، ومتوسط ساکن بوفق حرکت ما قبل، ومتحرک بوفق حرکتش اگر مابعد سکون است، ....

= حرفی باشد بما بعد یا بما قبل مے پیوندد، مثل: برید وعلامي. وہمچنین کلمۂ که کتابت آں بر یک حرف مانده باشد اگر چه در تلفظ دو حرف ظاہر گردد حو. هد. وہ کلمۂ دو حرفی لا حرم جدا نوشته شود، مگر اینکه ضمیر متصل با نون تاکید یا علامت تثنیه وجمع ونسبت باشد، ووجه در ہمه شدت اتصال است، یک حرف علی حده بتلفظ نیاید، وضمیر وغیره مثل جزوست. (شرح الأصول)

اضربن جمع مذکر امر بانون خفیفه. اضربن امر واحد مخاطب بانون خفیفه. هل تضربن جمع مضارع بنون خفیفه هل تضربن واحد مخاطبۂ مضارع بنون خفیفه. باید نوشتند: زیرا که نون تاکید خفیفه را که بعد ضمه یا کسره بود حذف کنند، وآں را که بجهت نون محذوف شده بود باز آرند. تا مؤکد. پس شناختن مؤکد از غیر مؤکد دانندۂ قواعد خط را ہم دشوار بل ممتنع خواہد شد، ومیدانی که ایں التباس در وقف ہم موجودست. (شرح الأصول)

لیکن خط: [ازینجا تا آخر کتاب از قاعدۂ صدر مستثنی است.] مخالف اصل مذکورست؛ زیرا که آنرا در خط صورت معین نیست اگرچه خلیل شکل سر عین معین کرده، پس در اول کلمه بالف نوشته شود، برابرست که ابتدائے کلام بود یا نه، وصلی باشد یا قطعی، زائد یا اصلی، مبدل یا غیر مبدل، مفتوح یا مضموم یا مکسور؛ زیرا که ہمزه مثل حرف علت تخفیف میپذیرد، وچوں در اول کلمۂ تخفیف لفظی ممکن نبود در خط تخفیف نمودند نحو: احمد وباحمد وبعرد وعبد وأهل وأخذ وأخوه وبشح (رکاز الأصول)

مگر در لئلا الخ ای جائیکه لام ابتدا بر ان شرطیه آید، وجائیکه لفظ یوم وحین بکلمۂ اذ مضاف شود، وجائیکه ہائے تنبیه بر اولاء ممدود داخل شود، در ہمه صورت بوفق حرکت خود نوشته شود برائے تخفیف وکثرت استعمال.

بوفق حرکت. تا کتابت موافق تخفیف گردد؛ چه تخفیف ہمزه نیز بریں گونه است، پس ہمزه بعد ضمه بواوٗ وبعد کسره بیاء وبعد فتحه بالف نوشته شود چوں: بوس وذیب وراس. (رکاز الأصول)

بوفق حرکتش: وحذف نکنند؛ زیرا که حرکتش قویست متبدل نگردد، پس کتابت آں تابع حرکتش اوں باشد، بخلاف حرکت ہمزۂ اخیر که ضعیف ودر معرض زوال ست، وبعضے ہمزۂ متوسط را که تخفیفش بحذف واو عام ست از خط مے افگنند نحو: مسه وحصبه، وبعضے صرف مفتوحه را چوں: سس، بخلاف مضمومه ومکسوره. بعد سکون: چوں: یسئل ولؤم ویئس

وبیشتر مفتوحه را بعد الف ننویسند، واگر بعد حرکت ست پس در مؤجل بواوٗ ودر فئة بیاء ودر غیر آں بر طبق بین بین، وهمزۂ اخیر اگر بعد متحرک ست ساکن بود یا متحرک بوفق حرکت ما قبلش بنویسند، واگر بعد ساکن ست بیگند چوں: خَبْءٌ و خَبْءٍ در رفع وجر وخَبْئاً، وبعد اتصال ضمیر تائے تانیث ونون تاکید وماند آں حکم متوسط یابد، چوں: جزؤك وردائك، نه در مانند مقروة وبرية، وهمزه که بعد آں مده بر صورت خطش ای خط همزه بود بیفتد، ....

بعد الف ننویسند: برائے کراہت مثلین چوں: سس بر وزن فاعل، وبعضے ہمہ ہمزات متوسط بعد سکون اندازند.

در مؤجل. ای جائیکہ بعد ضمہ باشد. **در فئة** ای جائیکہ بعد کسرہ بود. **در غیر آں**: برابر ست کہ مفتوحہ بعد فتحہ بود چوں: سأل، یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: یؤم، یا مکسورہ بعد آں مثل: سئم، یا مکسورہ بعد کسرہ یا مضمومہ بعد ضمہ نحو: من مقرئه ورؤس. **بر طبق**: چنانکہ تخفیف آنہم بدینگونہ ے شود.

بوفق حرکت: نحو: لم یقرأ و لم یقرئ و لم یرؤ. **بیگنند**: ازینجا ست کہ اسم ممدود ومنون منصوب را بدو الف نویسند نہ بسہ نحو: سمعت ندا، الف اول نداء اصل لفظست ودوم بدل تنوین وہمزہ از میان افتد، وحذف این ہمزہ از روئے موافقت تخفیف وبودنش در محل تغیر ست؛ ولہذا بحرف حرکت خود نوشتہ شد؛ چہ در وقف نمی ماند، وگویند: اگر ما قبل ساکن مفتوح است نحو: خبء ہمزہ در ہر سہ حال بیفتد، واگر مکسور ست بیاء، واگر مضموم ست بواوٗ نوشتہ شود نحو: رؤف وقرؤوا، ونزد بعضے اگر مفتوح ست حذف شود واگر مضموم یا مکسور بود موافق حرکت خود نوشتہ آید، ومیان ایں فرقہ در منصوب منون اختلافست کہ بیک الف نوشتہ شود یا بدو. (شرح الأصول) **خبئا**: در نصب والفش صورت ہمزہ نیست بل تنوین منصوب است کہ در وقف الف می شود، چنانکہ در رأیت زیدا. (جار بردي)

مانند آں: کہ بیش وقف بر ہاں متصل شود نہ بر ہمزہ چوں علامت تثنیہ وجمع ونسبت.

حکم متوسط: ای موافق حرکت خود نوشتہ شود، زیرا کہ حرکتش قوی واز زوال ایمن میشود. **جزؤك** برفع ہمزہ رأیت جزءك نصب وجزئك بجر **ردائك**: بضم ہمزہ بواوٗ وبر دائك بکسر بیاء ورأیت رداءك، بعضے بیک الف نویسند اعنی ہمزہ مفتوحہ بعد الف افگنند چوں: سال، وبعضے بدو الف بصورت رداءك. **مانند مقروة**: ای جائیکہ ہمزہ بعد واوٗ ویائے زائد بود، و تحقیقش بقلب وادغام وتائے تانیث وآنچہ در حکم او ست بدو پیوندد، پس ہمزہ حکم متوسط نیابد واز خط بیفتد چنانکہ در وقت تخفیف. (رکار الأصول) **بیفتد**: برائے کراہت اجتماع مثلین، لیکن شرطست کہ از التباس ایمن باشد.

پس در **مستهزون** و**مستهزین** وعلمت **خطا** همزه را ننویسند، **بل یک واو ویا والف**، بخلاف نحو: **ردائي** وجبائي **که مده** بر صورت همزه **نیست**، ودر قرآ (تثنیه ماضی) او یقرأان (مثنی مضارع) همزه را **بیفگنند**؛ تا التباس بمفرد وجمع مونث نشود. الفے که رابع یا زیاده در اسم یا در فعل باشد **یاء بود**، **نه بعد یاء** نحو: صدیا، **وبعد یاء** هم در مانند یحیی وریی **علما**، **والف ثالث اگر از یاء ست بیاء نویسند، واگرنه بالف**، ودر کلا **بهر دو نگارند**، واز حروف **جزبلی** وإلی وحتی **بیاء نوشته اند**، ....

مستهزون اصله: مستهزءون بدو واو که اول همزه مسند است. **مستهزین** اصله: مستهزئین بدو یاء اولش همزه مسند
خطا اصله: خطأً بهمزه والف تنوین. **ویاء**: ای یک یا در مستهزین که آں یائے جمع است، وگاہے ہر دو یاء درینجا باقی دارند، «مستهزیین نویسند: زیراکه استثقال دو یاء مثل دو واو ودر الف نیست. (شرح الأصول) **والف**: در خطا که الف تنوین است همزه وافتاد. **ردائي**: ای مهموز مضاف بیائے متکلم باآنکه یائے نسبت بدو پیوندد، پس در هر دو همزه نویسند
که مده: زیراکه صورت همزه درینجا دراز است وصورت یائے مده مدور، ونیز یائے متکلم در حقیقت مفتوح است؛ چه همان اصلست در کلماتیکه بریک حرف بود مثل همزه استفهام ویائے نسبت مشدد است، ودرین هر دو مد راه نیابد، پس گویا در حقیقت مده نیست، وهمچنین مستهزین مثنی بدو یا نویسند زیراکه مده نیست. (ص، جاربردي وغیره آں)
بیفگنند: اگرچه بعد همزه مده بر صورت خطا ست. **یاء بود**: ای بیاء نوشته شود برائے آنکه در اماله وتثنیه مثلا یاء می شود، برابر ست که بدل از واو باشد چو: أعطی وارتضی واستصفی ومعطی ومرتضی ومستصفی، خواه بدل از یاء، چوں [illegible] ومستسقی ومرمی ومستثنی، یا نه از واو بود نه از یاء، مثل: حبلی وقهقری، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوندد چوں: أرضاه ومستسقاه وأعطاه وأعماه بالف نویسند، واحدیها مثلا شاذ ست، خلافا لبعض. (شرح الأصول)
نه بعد یاء: ای الفیکه بعد یاء ست بیاء نوشته شود؛ برائے کراهت اجتماع مثلین. **علما**: تا میان علم وغیر علم فرق شود، وعکس نکردند زیراکه غیر علم مقدم ست، پس هرگاه دران بالف نوشتند در علم بیاء فرق کردند. (شرح الأصول)
بیاء نویسند: برائے تنبیه بر اصل چوں: رمی، واگر تائے تانیث یا ضمیر بدو پیوند والف نوشته شود. **واگرنه**: ای بدل از یاء نبود، بالف نوشته شود؛ چه اصل در کتابت آنکه بر صورت غیه نویسند چوں: دعا وعصا. **بهر دو نگارند**: ای بالف ویاء، زیراکه الفش یا از واو ست بدلیل بدل آں بتاء در کلتا خواه از یاء بدلیل اماله آں. **جزبلی**: نوشتن الف بلی بیاء برائے اماله است، وإلی وعلی بنابر آنکه الفش در إلیه وعلیه یاء شود وحتی بر إلی محمول ست (شرح الأصول) **بیاء نوشته اند**: زیراکه الف مجهول الاصل ست، وهمچنین اسمائے لازم البناء، مثل: ما وأما وإذا، وهمچنین حرف هجاء مثل ی بیاء نوشته شود برائے اماله

ودو حرف مکرر را کہ از یک کلمہ اند یا دوم تائے ضمیر ست وجنس اول بعد اوغام یکے نویسند چوں: فرَّ وبتُّ، نہ وعدت واللحم، أما الذي والتي والذين ومما وعما وأما وإلا بخلاف قیاس ست، والف الله ورحمن ننویسند، چنانکہ ہمزۂ اسم در بسم الله الرحمٰن الرحيم، وہمزۂ ابن کہ نعت ودر میان دو علم ست.

یعنی اول تا، ست

اصله فرر مثل ضرب مذکر واحد مؤنث واحد جمع مذکر أصله من ما أصله عن ما

یکے نویسند: زیرا کہ آنچہ در لفظ ثقیل بود در خط ہم ثقیل دانستند. بت: بروزن بعت، اینجا حرف دوم تائے ضمیر ست واوں ہم تا ست. پس یکے نوشتند، وگاہے بدو تا. نویسند: زیرا کہ مدغم ومدغم فیہ در حقیقت دو کلمہ است، واگر دوم ضمیر مفعولست وجنس اول یک حرف نویسند چوں: يدرككم؛ زیرا کہ ضمیر مفعول چوں فاعل مثل جزو نیست.

نہ وعدت واللحم: این جملہ دو مثال ست، پس در وعدت اگرچہ حرف دوم ضمیر ست ودال بتا بدل شدہ مدغم میگردد، لیکن تا، ودال یک جنس نیست، ودر اللحم اگرچہ ہر دو لام یک جنس ست، لیکن در یک کلمہ نیست؛ چہ لام تعریف کلمۂ دیگر ست، پس ہر دو یک حرف مینویسند، وہم در صورت نوشتن اللحم بیک لام معروف بمنکر کہ ہمزہ استفہام برآں آمدہ باشد مشابہ میگردد. اما: بالفتح یا بالکسر دراں 'ما' با 'أن' مصدریہ یا شرطیہ و'ما' زائدہ وإلا بفتح وکسر دراں 'لا'.

بخلاف قیاس: وقیاس در الذي وغیرہ دو لام ست، لیکن چوں بجہت لزوم لام تعریف خوف التباس دران نیست از کثرت استعمال حذف کردند، واللذين تثنیہ بلام نوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، واللذان واللتان واللتين را بران حمل کردند، وہمچنین اللاء بلام نویسند، تا بـ"إلا" مشتبہ نشود، واللاؤون واللاتي واللواتي واللائي واللوائي بران محمول شد، وقیاس در 'ما' وغیرہ نوشتن نون بود، لیکن نہ نگاشتن بوجہیکہ در آخر باب مے آید.

الف الله: در تسمیہ واقع شود یا نہ. نویسند: برائے کثرت استعمال وطلب تخفیف. در بسم الله: برائے کثرت استعمال؛ چہ در اوائل امور گفتہ ونوشتہ میشود، ودر باسم الله فقط وباسم ربك حذف نکنند؛ برائے قلت استعمال، ودر ﴿بسم الله مجرىها﴾ (هود: ٤١) حذف شد؛ زیرا کہ کشتی نشینان ہم آنرا می خوانند، واین بر تلاوت زیادہ است وکثرت ثابت، بخلاف ﴿اقرأ باسم ربك﴾ (العلق: ١) باآنکہ استعمال اسم بارب بہ نسبت الله کمترست.

کہ نعت: واگر نعت نبود نحو: زيد ابن عمرو ہمزہ نوشتہ شود، وہمچنین اگر موصوف بضرورت منون آید. (منه)

ودر میان: واگر در میان دو علم نبود حذف نگردد نحو: زيد ابن خالك، وتنوین موصوف در لفظ ہم ثابت ماند، وہرگاہ این باب مضاف شود جوہری گفتہ: کہ ابو علی ہمزہ ثابت دارد. (شرح الأصول)

دو علم: اسم باشند یا لقب یا کنیت یا مختلف.

ال که **بعد** لام جر یا تاکید بود در مانند لبن **تمامش بیفتد**، ودر **مثل دُهن** همزه اش **فقط چون**: للّبن
ای الف لام تعریف ای الف لام مرده
وللدهن. **وبیفگنند** همزهٔ وصل را **بعد الف استفهام**، مگر **همزهٔ ال** که اثباتش **رواست** نحو:
که مضموم یا مکسور باشد
الرجل. **والف** ها در هذا وهذه وهذان وهذین **وهؤلاء**، **نه در هاتا** وتي وها ذاك وها
تنبیه
ذانك، **والف ذلك** وأولئكَ وثلث وثلثين ولكن **ولكِنّ**، **واکثری** إبراهيم وإسمعيل
مخفف حرف عطف
وإسحق را **بے الف** وداود را **بیک واؤ**، **وبعضے** سليمان وعثمان ومعاوية را **بے الف نویسند**،
ومی افزایند الف بعد واؤ جمع که در فعل ست وضمیر مفعول بدونه پیوسته؛ ....
بعضے نمی افزایند

لبن: شیر ای لفظیکه اولش لام است. **تمامش بیفتد**: برائے کراهت اجتماع سه لام.

دهن: روغن ای لفظیکه اولش لام نه بود. **فقط**: تا بر صورت نفی نگردد چون: لا لدهن. **وبیفگنند**: برائے کراهت مثلین ودر است وجوب حذف ثانی از لفظ. (رضی) **الف استفهام**: نحو: است در است واصطفی در اصطفی

همزهٔ ال ای همزه مفتوح از ال باشد یا بمد مد. **رواست**: تا استفهام بخبر ملتبس نه شود.

هؤلاء: الف اینها از خط افگنند؛ زیراکه استعمال ہائے تنبیه با اسم اشاره بسیار است. (شرح الأصول)

نه در هاتا: زیراکه اینها کثیر الاستعمال نیست، ودر اخیر برائے آنکه کاف مثل جز شده است، پس مکروه دانستند که ہاء را نیز متصل کنند: تا امتزاج سه کلمه نشود؛ بهذا الف برائے تخفیف انداختند، کذا فی 'شرح الأصول' و 'المتشابه' ورضی گفته: کاف منفصل نوشته میشود اگرچه کالجزء باشد درین صورت از حذف الف امتزاج سه کلمه در خط لازم نمی آید، ووجه وجیهه نوشتن این الف قلّت استعمال اسم اشاره ایست که اولش ہائے تنبیه وآخرش کاف خطاب بود. **الف ذلك**: ای بیفگنند برائے کثرت استعمال ای الف ذا دمیکه با لام وکاف، وهؤلاء هرگاه بکاف مرکب شود ہائے تنبیه بر هر دو نیامد.

لکن: مشدد مشبه بالفعل. **بے الف نویسند**: ای داود را بیک واؤ از هر سه تا معاویة بے الف نویسند: برائے کثرت استعمال، ودر داود برائے کراهت دو واؤ هم، وبسببیکه الفاظ مذکوره اعلام هستند التباس هم نخواهد شد، وحکایت کرده اند که قدماء از قراء کوفه هر الف راکه متوسط وبما قبل متصل باشد از کتابت می انداختند چون: کفرین ونصرین وسطین. (شرح الأصول، ج، ص)

در فعل ست: احتراز ست از واؤ جمع در اسم نحو: مسلمو مدینه، وبعضے در اسم هم نویسند

ضمیر مفعول: [احتراز ست از مثل ضربوه وضربوك.] وهمچنین نون جمع چون: نصرون؛ چه واؤ درین وقت متوسط میشود، ودر ضربوا هم تاکید الف باید نوشت؛ زیراکه واؤ در آخر است وکلمهٔ تاکید منفصل.

تا بواوٗ عطف مشتبہ نگردد، چوں: قدّروا لم يقصدوا، ودر مائتان از جہت مائة، ودران تا جدا
ای برائے موافقت واحد
شود از منه، وواوٗ بعد عمرو در حالت رفع وجر؛ تا تمیز یابد از عمر، ودر أولاء برائے موافقت
واؤافزاید
أولئك، ودران از جہت مخالفت إليك، ودر أولو بواسطۂ متابعت أولى، ودران از جہت مفارقت
واؤافزاید
إلى، وحرف وشبہ آنرا جزمتی با کلمۂ "ما" کہ حرف ست متصل نویسند، . . . .
برائے عدم استقلال آں

تا بواوٗ إلخ: بخلاف واوٗ واحد کہ بعد آن الف ننویسند، رضی گفتہ: زیراکہ واوش لام کلمہ است واز کلمہ منفصل نیست پیوستہ نوشتہ شود چوں: يدعو، یا جدا مثل: يغزو، پس بواوٗ عطف ملتبس نشود وواوٗ جمع منفصل ست. گویم: این تفرقہ بجاست، لیکن در خط وتصویر نفعے نہ بخشد، پس اولی آنکہ گفتہ شود: در واحد ننوشتند؛ تا از جمع ممتاز شود، وعکس نکردند؛ برائے تقدم واحد.

اگر گوئی: التباس واوٗ جمع بواوٗ عطف در صورتے کہ منفصل نوشتہ شود، چوں: قدر و مسلم ست، امادر صورت اتصال مثل: اضربوا التباس نیست؛ چہ واوٗ عطف متصل نشود. جوابش آنکہ ہر گاہ بعضے جاہاالتباس بود طرداً للباب ہمہ جانوشتند، كذا في "الرضي".

لم يقصدوا: آوردن ایں مثال برائے تثنیہ بر اختلاف؛ چہ بعضے بعد واوٗ جمع در مضارع الف ننویسند.

در مائتان: [ای افزاید الف در مائتان تثنیہ.] وجمع را چوں: ميات ومیون بر مفرد حمل نکردند؛ زیراکہ صیغۂ مفرد بر جمع باقی نیست وتائش افتادہ، بخلاف تثنیہ. (رضي، شرح الأصول)

ودران: ای در مائة می افزاید. **تا جدا شود:** وہم برائے کثرت استعمال؛ ولہذا در قافیہ تفرقہ نکردند کہ قليل الاستعمال است. (شرح الأصول) **واوٗ بعد عمرو:** ے افزایند نہ الف ویاء؛ تا بمنصوب ومضاف بیائے متکلم ملتبس نشود.

در حالت: چہ در حالت نصب تمیز بالف حاصل ست کہ بعد عمرو آید، نہ بعد عمر، واگر عمرو مصغر یا مضاف بمضمر یا در قافیہ بود ننویسند؛ چہ در تصغیر ہر دو لفظ یکے باشد، وضمیر مجرور کالجزء ست فصل دران بواوٗ جائز نبود، ودر قافیہ کہ عمرو گنجد عمر نہ گنجد. (جار بردي، شرح الأصول)

تا تمیز: وعکس نکردند؛ زیراکہ عمرو منصرف وخفیف ست، پس زیادت بحالش اولی بود. (جار بردي، شرح الأصول)

عمر: [بضم عین وفتح میم.] علم برائے کثرت استعمال نہ عمر بمعنی زندگی. **أولو:** واولو اسم اولی بتصرف است از إلى حرف جر. **بواسطۂ متابعت:** ہمان واوٗست در حالت نصب وجر. **وشبہ آنرا:** ای اسمائے شرط واستفہام. (رضي)

جزمتی: تا بغیر یاء کہ موجب التباس ست لازم نیاید. **ماکہ:** بشرطیکہ غیر مصدری بود؛ چہ مصدری جزو مابعد میشود، پس اقتضائے اتصال بمابعد کند نہ بما قبل، واما اسمیہ منفصل ست ہیچ اتصال نخواہد نحو: إن ما عندي حسن.

چوں: إنما وأينما و كلما، **چنانچه** أن ناصبه وإن شرطيه با "لا"، ويوم وحين با "اذ" **بر تقدير بنا.**

چنانچه إلخ: "أن" ناصبه بالا متصل نويسند؛ زيراكه مابعدش منفردست، وبرائے آنكه ناصب وجازم جزو فعل است، وهمچنين "إن" شرطيه برائے كثرت استعمال نحو: أحب أن لا تفارقني، و﴿إِلَّا تَفْعَلُوهُ﴾ (الأنفال:٧٣) واين احترازست از "أن" و"إن" مخففه از مشدده، وهنگام وصل نون را ننويسند؛ برائے تاكيد اتصال خطى.

بر تقدير بنا: زيراكه مثل كلمۀ واحدست.

مكتبة البشرى

المطبوعة

ملونة مجلدة

الصحيح لمسلم	(٧ مجلدات)
الموطأ للإمام محمد	(مجلدين)
الموطأ للإمام مالك	(٣ مجلدات)
الهداية	(٨ مجلدات)
مشكاة المصابيح	(٤مجلدات)
تفسير الجلالين	(٣مجلدات)
مختصر المعاني	(مجلدين)
نور الأنوار	(مجلدين)
كنز الدقائق	(٣مجلدات)

التبيان في علوم القرآن
المسند للإمام الأعظم
الهدية السعيدية
القطبي
تيسير مصطلح الحديث
شرح التهذيب
تعريب علم الصيغة
البلاغة الواضحة
ديوان المتنبي
النحو الواضح (ابتدائيه، ثانويه)

تفسير البيضاوي
الحسامي
شرح العقائد
أصول الشاشي
نفحة العرب
مختصر القدوري
نور الإيضاح
ديوان الحماسة
المقامات الحريرية
آثار السنن

ملونة كرتون مقوي

شرح عقود رسم المفتي
متن العقيدة الطحاوية
المرقاة
زاد الطالبين
عوامل النحو
هداية النحو
إيساغوجي
شرح مائة عامل
المعلقات السبع
شرح نخبة الفكر

السراجي
الفوز الكبير
تلخيص المفتاح
دروس البلاغة
الكافية
تعليم المتعلم
مبادئ الأصول
مبادئ الفلسفة
هداية الحكمت

هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
متن الكافي مع مختصر الشافي
رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة/ كرتون مقوي

الصحيح للبخارى
شرح الجامي

الجامع للترمذي

Book in English

Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)

To be published Shortly Insha Allah

Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبۃ البشریٰ

طبع شدہ

رنگین مجلد

تفسیر عثمانی (۲ جلد)
خطبات الاحکام لجمعات العام
حصن حصین
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر مکمل)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر مکمل)
لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
معلم الحجاج
فضائل حج
خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
تعلیم الاسلام (مکمل)
بہشتی زیور (تین حصے)
بہشتی زیور (مکمل)

رنگین کارڈ کور

حیات المسلمین
تعلیم الدین
خیر الاصول فی حدیث الرسول
الحجامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
الحزب الاعظم (مہینے کی ترتیب پر) (جیبی)
الحزب الاعظم (ہفتے کی ترتیب پر) (جیبی)
عربی زبان کا آسان قاعدہ

آداب المعاشرت
زاد السعید
جزاء الاعمال
روضۃ الادب
آسان أصول فقہ
معین الفلسفہ
معین الاصول

فارسی زبان کا آسان قاعدہ
علم الصرف (اولین، آخرین)
تسہیل المبتدی
جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ
عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)
عربی صفوۃ المصادر
صرف میر
تیسیر الابواب
نام حق
فصول اکبری
میزان ومنشعب
نماز مدلل
نورانی قاعدہ (چھوٹا/ بڑا)
عم پارہ درسی
عم پارہ
تیسیر المبتدی

تیسیر المنطق
تاریخ اسلام
بہشتی گوہر
فوائد مکیہ
علم النحو
جمال القرآن
نحو میر
تعلیم العقائد
سیر الصحابیات
کریما
پند نامہ
پنج سورۃ
سورۃ یٰس
آسان نماز
منزل

کارڈ کور / مجلد

اکرام مسلم
مفتاح لسان القرآن
(اول، دوم، سوم)

فضائل اعمال
منتخب احادیث

زیر طبع

مکمل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکمل)